

ГРАНІ

6(26) 2002

Науково-теоретичний і
громадсько-політичний
альманах

Друкується з 1998 року

Засновники:

Дніпропетровський
національний університет,
Центр соціально-політичних
досліджень

Свідоцтво ДП № 637
від 13.04.99

Видання здійснюється за
підтримки Дніпропетровської
обласної державної адміністрації
та виконавчого комітету
Дніпропетровської міської ради

*Редакція не завжди
поділяє думки авторів та
не відповідає за фактичні
помилки, яких вони
припустилися.*

*Передрук – тільки з
дозволу редакції.*

ЗМІСТ

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ ТА МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ

Квітка С.А. Перспективи інформаційної діяльності у територіальній громаді 3

ІСТОРІЯ

Іваненко В.В., Якунін В.К. Соціалістичний експеримент в Україні на терезах історії: проблеми методології та історіографії 8

Карabanов М.М., Тарасов В.В. «Білі плями» української історії в західній англomовній україністиці (кінець 1980-х — початок 1990-х рр.) 17

Бородін Є.І. Розробка законопроекту «Про державну молодіжну політику в СРСР» (1987-1989 рр.) 21

Заруба В.М. Взяття турецьких фортець в пониззі Дніпра 1695 року 26

Гончаров В.В. Особливості австро-російських відносин в період війни за австрійську спадщину (1740-1748 рр.) 28

Логонова Е.Е. Немецкоязычная пресса юга Украины конца XIX — начала XX веков: историографический аспект 30

Баздирева Е.М. З історії материнства й дитинства у Катеринославській губернії на межі XIX -XX вв. 33

Архiрейський Д.В. Повстанці проти «диктатури пролетаріату» на Чернігово-Сiверщині. Реконструкція подій 1919-1924 рр. 39

Петровський В.В. Українсько-російські взаємовідносини на зламі віків (соціальна міфологія та історіографія проблеми) 47

Ус Н.В. «Исламизация» в мусульманских странах ее сущность и последствия (на примере Судана при Нимейри) 54

ФІЛОСОФІЯ

Панфілов В.О., Філатов А.Б. Духовні виміри філософії науки 58

Мороз І.А. Духовная деятельность и осмысленность как важнейшее выражение социального 63

Талько Т.М. Генеза антропологічної рефлексії в межах класичної філософії: короткий огляд 65

Добролюбська Ю.А. «Нова історична наука» на шляху до сучасної антропології 69

Конох М.С. Соціальна філософія справедливості як різновид філософсько-правового навчання 74

Дутчак В.В. Лейбніц і Кант — погляд на виникнення та призначення держави 79

Бойко М.П. Ідеї кирило-мефодіївського товариства в сучасному контексті 84

Вишняков В.М. Духовність і християнська мораль як детермінатори утвердження ідейно-філософського світогляду М.І.Костомарова 88

СОЦІОЛОГІЯ

Городяненко В.Г. Тексты первоисточников как смысловое единство учебных пособий по социологии 91

Оксененко Н.В. Модель коммуникативного действия в концепции Ю.Хабермаса 97

ПОЛІТОЛОГІЯ

Терлецкая И.В. Методические аспекты концепции тоталитаризма 102

Катан О.І. Вибори 2002 року та аналіз участі в них жінок 107

Стародуб Т. С. Поняття регіональної ідентичності України в вітчизняній історіографічній традиції 113

Тихомирова Є.Б. Моделі подієвої комунікації в системі політичних PR 117

Долгіх В.П. Політичний дискурс: походження та зміст поняття 121

Мазур О. Модернізація виборчої системи як чинник вдосконалення суспільних відносин 125

ОСВІТА І СУСПІЛЬСТВО

Топчій Т.В. Безперервна освіта — головне стратегічне завдання освітньої політики Української держави 128

Белова Л.А. Трудовое воспитание студентов в целостном учебно-воспитательном процессе 131

Сабатовская И.С. Профессиональная культура специалиста: содержание и проблемы реализации. 135

РЕЦЕНЗІЇ

Высоцкий А.Ю. К вопросу о легитимации права (Рецензия на монографию Максимова С.И. «Правовая реальность: опыт философского осмысления») 140

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Голуб А.І. Вклоняючись пам'яті відомого науковця. IV Наукові читання, присвячені пам'яті професора Д.П.Пойди 142

Колесников К.М. Міжнародна наукова конференція «Філософія права в Росії: Вітчизняна війна 1812 року і розвиток російської політичної культури» 143

Полторацький О.В. «Круглий стіл» «Соціальні технології регіонального розвитку» (20.12.02 м. Дніпропетровськ) 144

АНОТАЦІЇ

ЗМІСТ «ГРАНІ» 2002 РІК

CONTENTS

STATE GOVERNMENT AND MUNICIPAL SELF-GOVERNMENT	
<i>Kvitka S.A.</i> Prospects of information activity in territorial community	3
HISTORY	
<i>Ivanenko V.V., Yakunin V.K.</i> Socialistic Experience in Ukraine on the Scales of the History: Problems of Methodology and Historiography	8
<i>Karabanov M.M., Tarasov V.V.</i> "Blank spots" of Ukrainian history on the pages of Western magazines and newspapers (1980-1990 Years)	17
<i>Borodin E.I.</i> The Elaboration of the Law-Project "About State Youth Politics in USSR (1987-1989 Years)	21
<i>Zaruba V.M.</i> The Usurpation of Turkish Fortresses in the Lower Dnieper in 1695 Years ...	26
<i>Goncharov V.V.</i> Peculiarities Austrian-Russian Relations in the Period of the War for Austrian Inheritance (1740-1748 Years)	28
<i>Loginova E.E.</i> German language press of the South of Ukraine the end of XIX – the beginning of XX cent.: aspect of historiography.	30
<i>Bazdyreva E.M.</i> To the Question about the Problems of Motherhood and Childhood in the Katherinoslav's Government on the Verge of XIX-XX cc.	33
<i>Arhireysky D.V.</i> The Rebels Against «Dictators of Proletariat» on Chernigovo-Sivershchina. The Reconstruction of Activities 1919-1924 Years	39
<i>Petrovsky V.V.</i> Ukrainian-Russian Communications on the Boundaries of the Centuries (Social Mythology and Historiography of the Problem)	47
<i>Us N.V.</i> "Islamization" in the moslem countries (after the Sudan under Nimeiri example) .	54
PHILOSOPHY	
<i>Panfilov V.O., Filatov A.B.</i> Spiritual Measuring of Science	58
<i>Moroz I.A.</i> Spiritual Activity and Intelligent as the Most Important Expression of Sociality	63
<i>Talko T.M.</i> Genesis of Anthropological Reflection in the Verges Classical Philosophy: Short View	65
<i>Dobrolyubska J.A.</i> "New Historical Science" on Ways to Modern Anthropology	69
<i>Konoh M.C.</i> Social Philosophy of Justice as Variety of Philosophical-Lawful Education ...	74
<i>Doutchuk V.V.</i> Leibnitz and Kant – Viewpoint on State Foundation and Its Aim	79
<i>Bojko M.P.</i> Ideas of Kirilo-Mefodievsky Society in the Modern Context	84
<i>Vishnyakov V.M.</i> Spiritual and Christianity Moral as Determinations of Confirmation of Ideological-Philosophical World Out-Looking of M.Kostomarov	88
SOCIOLOGY	
<i>Gorodyanenko V.G.</i> Origin's Texts as Meaning Unity of Educational Appliances by Sociology	91
<i>Oksenenko N.V.</i> The Communicative Action Model in J. Habermas' Conception	97
POLITICAL SCIENCES	
<i>Terletska I.V.</i> Methodological Aspects of the Totalitarianism's Conception	102
<i>Katan O.I.</i> The Election in the 2002 Year and the Analysis of the Women's Participation in It	107
<i>Starodub T.S.</i> The Idea of Regional Identity of Ukraine in the Native Historiography Tradition	113
<i>Tichomirova E.</i> Models Event Communications in a System Political PR	117
<i>Dolgh V.P.</i> The Political Discourse: Genesis and the Content of the Conception ..	121
<i>Mazur O.</i> Modernization of Election System as the Pattern of Improvement of the Social Communications	125
SCIENCE AND EDUCATION	
<i>Topchiy T.V.</i> The System of Continuous Education as a Priority Trend of the Education Policy of Ukraine	128
<i>Belova L.A.</i> Students Working Education As a Part of Educational Process	131
<i>Sabatovskaya I.S.</i> Professional Culture of the Specialist: the Content and Problems of Realization	135
REVIEW	
<i>Vysotsky A.Yu.</i> To the Question of Justice's Legitimization (review on the monograph of Makcimov S.I "Lawful reality: experience of philosophic intelligent")	140
CHRONICLE OF SCIENCE LIFE	
<i>Golub A.I.</i> To the Memory of the Famous Scientist. IV Scientific Reading, Devoting to the Memory by Professor D.P.Pojda	142
<i>Kolesnykov K.N.</i> International scientific conference «Philosophy of right in Russia: Nativ war of 1812 and development of russian political culture»	143
<i>Poltoratskiy A.V.</i> "Round table" "Social technologies of regional development" (December 20, 2002, Dnipropetrovsk)	144
ABSTRACTS	
CONTENTS "GRANI" ON 2002 YEAR	

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ ТА МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ

С. А. КВІТКА

ПЕРСПЕКТИВИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ТЕРИТОРІАЛЬНІЙ ГРОМАДІ

Квітка Сергій Андрійович – доцент, кандидат філософських наук

Поширення та втілення передових соціальних практик і технологій в різноманітних галузях управління територіальною громадою є одним з найбільш актуальних питань на шляху формування демократичної системи місцевого самоврядування в Україні. Серед таких соціальних технологій розвитку місцевої демократії на перший план виходить створення розгалуженої системи інформування членів територіальної громади про діяльність місцевих (а враховуючи невизначеність інформаційної політики в державі) і центральних органів влади.

Про першочергове значення системи інформування свідчать не тільки численні соціологічні та експертні опитування, а й акти Президента України, Кабінету Міністрів України, Закони України. Зокрема, питання інформаційної діяльності визначають:

- Закон України "Про місцеве самоврядування в Україні",
- Закон України "Про інформацію",
- Закон України "Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації",
- Закон України "Про рекламу",
- Указ Президента України "Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади" та інші.

Першочергова реалізація завдань інформування населення та забезпечення прозорості в діяльності органів держави та місцевого самоврядування підкреслюється в інтегральному документі – Посланні Президента України до Верховної Ради "Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки "Європейський вибір".

Між тим, незважаючи на достатню правову базу, велику кількість загальнодержавних і регіональних програм, реалізація положень зазначених документів залишається тільки в початковому стані. Органи місцевого самоврядування часто не надають громадсько-політичній роботі з населенням необхідної уваги, тим самим,

не використовують значний потенціал мобілізації членів територіальних громад під час вирішення важливих місцевих питань, впровадження технологій демократизації місцевої влади, створення прозорого процесу прийняття рішень. Слід зазначити, що за умов існування в Україні більш ніж 12 тисяч громад, які мають свої органи місцевого самоврядування, лише незначна частина з них має в розпорядженні необхідний організаційний та кваліфікаційний потенціал, край необхідний для фахової розробки необхідного для цього набору місцевих нормативних актів.

Одним з якісно "нових" інноваційних, для пострадянського суспільства, напрямків громадсько-політичної роботи органів місцевого самоврядування є інформаційна діяльність. Така робота вже ратифікована органами місцевого самоврядування в містах Сміла (Черкаської області), Хмельницький, Луганськ, Суми, Харкова. У 2002 році Дніпропетровська міська рада ухвалила власну Програму інформаційної діяльності у територіальній громаді м.Дніпропетровська на 2002–2006 роки.

В її основі лежить теза про те, що розбудова місцевої демократії – це в першу чергу співпраця органів місцевого самоврядування з місцевими громадами, що досягається шляхом запровадження публічності та прозорості процесу управління. Об'єктивне, неупереджене та всебічне інформування про діяльність органів місцевого самоврядування та стан справ у місті забезпечує конституційне право його жителів на інформацію щодо усіх аспектів життя територіальної громади. Такий вид місцевої демократії покликаний реалізовувати принципи здійснення місцевого самоврядування: гласність, підзвітність та відповідальність перед територіальною громадою її органів та посадових осіб які викладені у ст.4 Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні".

З іншого боку перед органами місцевого самоврядування стоїть задача – забезпечити розвиток різних форм здійснення безпосеред-

нього волевиявлення територіальних громад та участі громадян у місцевих справах: місцеві референдуми, місцеві ініціативи, громадські слухання тощо. Вони потребують застосування нових форм пропагандистського забезпечення, які б мали наукове обґрунтування. Метою та результатом таких форм діяльності є соціальна та політична стабільність, як наслідок вирішення проблеми інформаційного "дефіциту", усунення негативних наслідків інформаційної "диспропорції" владної сфери та громадського життя.

Інформаційна діяльність, також, повинна враховувати соціально-психологічні чинники суспільно-політичних відносин та особливості комунікативної сфери. Слід також зауважити, що створення органами влади власного (офіційного) інформаційного порядку денного дозволить уникнути неконтрольованих та недостовірних інформаційних повідомлень, чуток та проводити власну інформаційну політику. Власне такий напрямок роботи, широко поширений в органах влади європейських країн та в Росії.

При розгляді "Програми інформаційної діяльності у територіальній громаді м.Дніпропетровська на 2002-2006 рр." депутатами міської ради враховувалось і те, що вона конкретизує спосіб реалізації вимог Конституції України, Закону України "Про інформацію", Закону України "Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації". Програма також направлена на виконання заходів передбачених "Програмою державної підтримки розвитку місцевого самоврядування в Україні".

Метою інформаційної діяльності у територіальній громаді є активна взаємодія органів місцевого самоврядування з жителями міста у вирішенні справ, що безпосередньо їх стосуються, шляхом своєчасного ознайомлення з намірами, рішеннями, діями органів і посадових осіб місцевого самоврядування. Програма фактично є сукупністю дій органів і посадових осіб місцевого самоврядування, територіальної громади, науковців та представників громадськості щодо здобуття, розповсюдження, використання та збереження інформації, спрямованої на задоволення інформаційних потреб жителів міста. Інформаційна діяльність ґрунтується на таких принципах:

- гарантованість права на інформацію;
- відкритість, доступність інформації та свобода її обігу;
- об'єктивність інформації;
- повнота і точність інформації;
- законність одержання, використання, поширення та зберігання інформації;
- гласність, підзвітність та відповідальність перед територіальною громадою органів та посадових осіб місцевого самоврядування.

В інтересах інформаційно-правової безпеки жителів міста, на яких поширюється дія активів органів та посадових осіб місцевого самоврядування, Програма передбачає певні мінімальні вимоги стосовно оприлюднення активів органів і посадових осіб місцевого самоврядування.

Суб'єктами інформаційної діяльності у Дніпропетровську є: міський голова, міські, районні у містах ради, виконавчі органи міської та районних в місті рад, депутати рад усіх рівнів, територія виборчих округів яких повністю або частково розташована на території міста, місцеві засоби масової інформації, органи самоорганізації населення, громадські і профспілкові організації, релігійні громади, місцеві осередки політичних партій та інше. Об'єктом інформаційної діяльності є будь-яка інформація, яка створена органами або посадовими особами місцевого самоврядування, іншими суб'єктами інформаційної діяльності.

Серед найбільш важливих тем інформування виокремлюються проблеми прийняття бюджетів, затвердження та виконання програм соціально-економічного та культурного розвитку, встановлення місцевих податків і зборів та їх розміри, затвердження містобудівних програм, генеральних планів забудови, надання пільг соціально незахищеним верствам населення, прояви політичної і громадської активності, інші соціально вагомні питання. Зазначимо, що саме такі питання життя міста можуть стати предметом політизованих спекуляцій, критики у заангажованих ЗМІ.

Види інформаційної діяльності визначені з урахуванням сучасних комунікаційних технологій поширення інформації. Але не слід недооцінювати і традиційні можливості інформування. Тому до видів інформаційної діяльності віднесені наступні:

1. Діяльність місцевих засобів масової інформації;
2. Дні інформування населення;
3. Громадські слухання;
4. Соціальна реклама;
5. Офіційний сайт міської ради в мережі Інтернет;
6. Інформаційний бюлетень "Вісник територіальної громади м.Дніпропетровська";
7. Науково-практичні конференції (семінари);
8. Інформаційні стенди та дошки.

Розглянемо їх більш детально.

Діяльність місцевих засобів масової інформації регламентується Законами України, які зокрема передбачають невтручання органів та посадових осіб місцевого самоврядування до їх діяльності. Між тим відсутність будь-якої інформаційної політики територіальної громади призводить до відсутності інформації у членів громади або, ще гірше, їх дезинформації.

Для проведення узгодженої інформаційної політики у територіальній громаді утворюється комітет з інформаційної політики при міському голові за участю депутатів міської ради, представників виконавчих органів міської ради, місцевих засобів масової інформації. Цей комітет і покликаний скоординувати дії органів влади з діяльністю ЗМІ, або як їх часто називають "четвертою владою", в інтересах членів територіальної громади. Положення про порядок формування та роботи цього комітету приймається виконкомом міської ради, а персональний склад визначається міським головою.

Дні інформування населення проводяться з метою постійного інформування населення з актуальних питань внутрішньої та зовнішньої політики держави, діяльності органів місцевого самоврядування. Їх головним завданням є безпосереднє донесення до жителів міста актуальної інформації з питань життєдіяльності міста, області, держави. Нормативною базою проведення Днів інформування є Указ Президента України від 17.02.01 №101/2001 "Про удосконалення діяльності органів виконавчої влади з питань інформування населення", Положення про проведення єдиних днів інформування населення, затверджене розпорядженням голови облдержадміністрації від 20.03.01 №104-р. Передбачається, що Дні інформування проводяться за участю керівників органів місцевого самоврядування, підприємств, організацій та установ, а для підготовки матеріалів залучаються провідні вчені та спеціалісти з відповідних питань.

Громадські слухання проводяться згідно зі ст.20 Статуту територіальної громади м.Дніпропетровська і є однією з форм реалізації права членів територіальної громади на участь у здійсненні місцевого самоврядування. Між тим вони мають безпосереднє відношення до інформаційної діяльності оскільки представляють собою зустрічі членів територіальної громади з міським головою, депутатами всіх рівнів, посадовими особами виконавчих органів міської ради, районних у місті рад, під час яких заслуховується інформація про вирішення окремих питань, які зачіпають інтереси членів територіальної громади або її окремих частин. Головним завданням громадських слухань є забезпечення двостороннього зв'язку органів влади з населенням. З одного боку, інформування жителів міста про плани та проекти органів місцевого самоврядування, а з іншого – донесення до органів влади точки зору громадськості.

Серед новітніх форм інформаційної діяльності слід виокремити соціальну рекламу та створення і підтримку офіційного сайту міської ради. Соціальна реклама – це інформація органів місцевого самоврядування з питань здорового способу життя, охорони здоров'я, охорони природи, збереження енергоресурсів,

профілактики правопорушень, соціального захисту та безпеки населення, інших вагомих питань життєдіяльності міста, яка не має комерційного характеру. Такий вид громадської роботи досить давно поширений в світі. В Україні соціальна реклама ще не стала одним з пріоритетних напрямків, хоча її пропагандистські ресурси важко переоцінити. Використання соціальної реклами має на меті виховання у жителів міста сучасних цінностей правової держави, екологічної свідомості, національних ідеалів та громадянських норм поведінки, а також винесення на розгляд територіальної громади суспільно вагомих питань громадсько-політичного, соціально-економічного життя міста, заохочення жителів міста до участі у виборах та місцевих референдумах тощо.

Галузі соціальної реклами:

– політична та правова освіта: комплекс пропагандистських, просвітницько-наукових, роз'яснювальних програм щодо поширення знання конституційних прав та обов'язків серед жителів міста, заохочення громадянської ініціативи, формування демократичних цінностей та активної громадсько-політичної позиції;

– діяльність органів місцевого самоврядування: заходи, направлені на забезпечення принципу прозорості, створення позитивного іміджу влади, інформування громадян з питань діяльності міського голови, міської ради та її виконавчих органів, про актуальні події в місті та соціально вагомі рішення;

– охорона здоров'я: рекламні заходи медико-соціального характеру, пропаганда здорового образу життя, масового спорту та фізичної культури, викорінення вживання алкоголю, тютюну та наркотиків;

– екологія: виховання екологічної свідомості громадян та дбайливого ставлення до життєвого середовища, збереження зелених насаджень, дотримання чистоти та запобігання засміченню міста;

– національно-патріотичне виховання: формування в свідомості громадян національної культури, традицій, поважного ставлення до історичної спадщини міста, місцевих свят, виховання шанобливого ставлення до старшого покоління, ветеранів, учасників ліквідації аварії ЧАЕС, відновлення родинних цінностей;

– економія енергоресурсів та побутова культура жителів міста: формування дбайливого ставлення до муніципальної власності, відповідальності за користування комунальними послугами, збереження енергоресурсів, свідоме ставлення до роботи підприємств тепло-, водо- та електропостачання;

– безпека життєдіяльності громадян: дотримання правил дорожнього руху, формування знань поведінки в надзвичайних ситуаціях, недопущення травматизму та загибелі людей на пожежах, в ДТП, техногенних катастрофах.

Офіційний сайт міської ради в мережі Інтернет – це електронна база даних актів органів та посадових осіб місцевого самоврядування в мережі Інтернет, яка створюється з метою сприяння налагодженню дієвих механізмів співпраці громадян, громадських організацій з органами місцевого самоврядування у сфері інформаційно-комунікаційних технологій, заохочення використання новітніх інформаційних технологій у діяльності муніципальних установ для покращання їх зв'язків із громадськістю.

Видання інформаційного бюлетеню територіальної громади, який би відрізнявся від газет та рекламних видань, передбачено ст.22 Закону України "Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації" та ст.27 Статуту територіальної громади м.Дніпропетровська. Він має бути офіційним виданням міської ради та її виконавчих органів, в якому публікуються акти органів місцевого самоврядування, інша інформація, що стосується жителів міста. Зрозуміло, що це не може бути комерційним виданням. Його метою є забезпечення інформованості населення про діяльність органів місцевого самоврядування та права членів територіальної громади на одержання достовірної, об'єктивної і повної інформації з усіх питань що їх безпосередньо стосуються.

Проведення конференцій, семінарів, "круглих столів" – є формою інформаційної діяльності, та одночасно, однією з найбільш вдалих форм залучення науковців та найбільш активної частини громадськості, до обговорення проблем територіальної громади. Такі заходи завжди стають помітними інформаційними подіями. Це безумовно передбачає виокремлення найбільш гострих, навіть конфліктних, та актуальних проблем життя міста, до вирішення яких мають залучатися "лідери громадської думки".

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Конституція України від 28.06.1996
2. Закон України "Про місцеве самоврядування в Україні" №280/97-ВР від 21.05.1997
3. Закон України "Про інформацію" №2657-ХІІ від 02.10.1992
4. Закон України "Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації" №539/97-ВР від 23.09.1997
5. Закон України "Про рекламу" №270/96-ВР від 03.07.1996
6. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Закон України №832-ХІV від 06.07.99)
7. Європейський вибір: Виступ Президента України Л.Д.Кучми у Верховній Раді України 18 червня 2002 року. Послання Президента України до Верховної Ради України. – 2002 рік. –Київ. –96 с.
8. Альманах. Межсекторные взаимодействия (методология, технологии, правовые нормы, механизмы, примеры). Настольная книга – 2000. – М. Под ред. Н.Л.Ханавили.М.:2000 – 268 с.
9. Брудный В.И., Каминник И.С., Крупник А.С. Социальный заказ в Украине: обоснование и внедрение. – Одесса.:2001. – 113 с.
10. Зб. матеріалів Координаційно-методологічної наради "Сучасні проблеми місцевого самоврядування в контексті адміністративної реформи та регіональної політики" та виїзного засідання Комітету Верховної Ради України з питань державного будівництва та місцевого самоврядування (9-13 квіт. 2001 р., Гаспра – Ялта, АРК). – К.:2001. – 147 с.
11. Рубцов В.П. Громадські слухання. – К.:2001. – 16 с.

Науково-практичні конференції проводяться з метою залучення науковців, фахівців, спеціалістів до публічного розгляду актуальних питань життєдіяльності міста, експертизи запропонованих міській раді та її виконкому загальнономіських проектів та програм, опрацювання проектів рішень органів місцевого самоврядування. Результати таких конференцій та семінарів мають оприлюднюватися у засобах масової інформації та наукових виданнях, а також використовуватися під час прийняття рішень органами місцевого самоврядування.

Давня але незабута форма інформування населення – інформаційні стенди та дошки. Вони являють собою стаціонарні конструкції, на яких розміщується інформація та фотоматеріали щодо важливих подій в житті міста, оприлюднюються рішення органів місцевого самоврядування у порядку та терміни, передбачені Статутом територіальної громади. Взагалі така форма інформування є дуже зручною для жителів міста які з тих чи інших причин не мають можливості користуватися пресою, телебаченням та мережею Інтернет. З іншого боку такі стенди та дошки мають чітко визначене місце і зацікавлені особи завжди можуть знайти необхідну для себе інформацію.

Вищенаведені форми інформаційної діяльності не є вичерпними. Оскільки ця тема все більше привертає до себе увагу науковці та фахівців місцевого самоврядування, можна з впевненістю говорити про подальший розвиток наведених форм та появу нових. Особливо важливо, що до цієї тематики звертаються вчені різних наукових та громадських організацій.

У висновку підкреслимо, що інформаційна діяльність є однією з основ сучасних методів управління містом (селом, селищем) і в перспективі має стати, поруч з іншими видами діяльності органів місцевого самоврядування, впливовим чинником політичної та соціальної стабільності територіальних громад і суспільства в цілому.

12. Рубцов В.П. Засоби мобілізації людського потенціалу громади. Інститут місцевої демократії. – К.: 2002. – 40 с.
13. Рубцов В.П. Інформаційна діяльність у територіальній громаді. – К.:2001.-32 с.
14. Рубцов В.П. Етика політиків і службовців (підходи до кодифікації). –К.:2001.-56 с.
15. Рубцов В.П. Місцеві ініціативи. – К.:2001.- 12 с.
16. Український муніципальний рух: 10 років поступу: Зб. матеріалів та док. VI Всеукраїнських муніципальних слухань в м.Бердянську (29 черв. – 2 лип. 2000 р.), Міжрегіональних муніципальних слухань в м.Бердянську (15-17 верес. 2000 р.), Громадських слухань 1 грудня 2000 р./ Упорядник М.Пухтинський.-К.:2001.-413 с.
17. Ткачук А., Агранофф Р., Браун Т. Місцеве самоврядування: світовий та український досвід. – К.:1997. – 186 с.

ІСТОРІЯ

В. В. ІВАНЕНКО, В. К. ЯКУНІН

СОЦІАЛІСТИЧНИЙ ЕКСПЕРЕМЕНТ В УКРАЇНІ НА ТЕРЕЗАХ ІСТОРІЇ: ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ ТА ІСТОРІОГРАФІЇ

Іваненко Валентин Васильович – проректор з гуманітарних питань та виховної роботи Дніпропетровського національного університету, член редакційної колегії альманаху «Грані», доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України

Якунін Віктор Кузьмич – завідувач кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету, член редакційної колегії альманаху «Грані», доктор історичних наук, професор

Пам'ятається, якось на зорі нашої незалежності один досить відомий історик, доктор наук, полемізуючи з колегами стосовно пріоритетів і перспектив дослідження української історії радянської доби, цілком серйозно заявив, що тут, мовляв, є лише дві важливі проблеми, якими мають перейматися науковці – це голодомори і репресії. Все інше нібито й не варте їх уваги.

Безперечно, в морально-етичному та психолого-політичному плані зазначені явища – чи не найоголеніші нерви нашого відносно недавнього минулого, а тому і дотепер надзвичайно гостро сприймаються у суспільній свідомості українців (як, власне, й інших народів колишнього СРСР), потребуючи всебічного осмислення та оприлюднення. Тим більше що протягом десятиліть ці трагічні сторінки вітчизняної історії так чи інакше замовчувались або фальсифікувались офіційною історіографією на угоду існуючим ідеологемам правлячої партії. І сьогодні можна з задоволенням констатувати, що на даному напрямку здійснено справжній прорив, створено численну літературу, яка дає достатньо повне уявлення про причини, масштаби та соціально-демографічні наслідки усіх трьох «радянських» голодів (1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 років), про особливості формування і реалізації репресивно-каральної політики держави на різних етапах її існування починаючи з 1917 р.

Водночас, слава Богу, всупереч рекомендаціям нашого «пророка» українська історична наука зробила значний крок вперед у пізнанні «соціалістичної епохи» в цілому, про що свідчить поява великої кількості свіжих, оригінальних монографій, дисертацій, статей, в яких з сучасних теоретико-методологічних позицій, на базі нових підходів аналізується широке коло актуальних проблем історії радянського суспільства.

Зауважимо принагідно, що донедавна важко було забезпечити належний рівень повноти і, головне, об'єктивності у висвітленні цієї тематики, оскільки наукові чи пізнавальні цілі часто-густо обмежувались підпорядкуванням па-

нучій ідеології, а дослідники практично не мали доступу до багатьох масивів архівних джерел. Відтак, історія СРСР і УРСР майже нічим не відрізнялись від нормативних курсів історії КПРС-КПУ, де події зображувались переважно як нескінченний ланцюг перемог над внутрішніми та зовнішніми ворогами, під кутом зору «небаченого героїзму» партії і народу, їх вождів, робітничого класу, колгоспно-радгоспного селянства, трудової інтелігенції. При цьому реальне нерідко пережеговувалося з міфічним, правдиве з неправдою.

Схоже, що народи СРСР (та й сама КПРС) просто не знали, в якому суспільстві вони живуть. Не відповідав дійсності головний міф про «непорушну» морально-політичну єдність радянського суспільства, бо її, цієї «єдності», по суті ніколи не було. Тому, мабуть, й виникало чимало запитань: чому в СРСР так драматично не співпадали велич проголошеної мети і реальна практика соціалістичного будівництва? Чому утвердження священної ідеї соціальної справедливості вимагало такої кількості жертв? Чому у суспільстві і в самій ВКП (б) – КПРС було так багато «ворогів»? Чому політичний режим Сталіна вів постійну війну зі своїм народом? Чому не виконувались програмні засади «керуючої й спрямовуючої сили» та п'ятирічні плани розвитку народного господарства?

На всі ці та інші питання переконливих відповідей не було. Їх масштабний пошук розпочався лише за часів горбачовської перебудови. Однак тільки після серпневих подій 1991р. і розпаду СРСР історикам вдалося нарешті отримати довгоочікувану свободу творчості, про яку вони мріяли протягом всієї радянської доби, скинути пута «комуністичної партійності» (читай: ідеологічної цензури режиму), подолати синдром міфологізації та ідеологізації, що вкорінився, зокрема, серед критеріїв «науковості» у вимогах колишнього ВАКу. В результаті були заповнені конкретикою і об'єктивним змістом численні так звані «білі плями» вітчизняної історії, повернуті народу забуті й заборонені імена ба-

гатьох історичних діячів, знято запліснявілу позолоту з КПРС та її вождів, відкриті тайники за-секречених архівів, злочини радянської репресивної машини тощо.

В такому ж руслі розгорнулося інтенсивне переосмислення самого предмету історичної науки, зважаючи, що ядро цього поняття про «закономірність» й «неминучість» переходу від капіталізму до соціалізму в контексті поступального, системного розвитку суспільства фактично розсипалося під тиском історичного досвіду кінця ХХ сторіччя. Між тим, якісно нового, сталого й загальноприйнятого поняття в сучасній українській історіографії поки що не вироблено. З цього приводу існують різні думки та визначення. Пропонуємо й власний варіант у такій редакції: **предметом історичної науки є життя і діяльність людини та людських спільнот, як природно-історичний процес, що розвивається на основі паралельно діючих закономірностей прогресу й регресу по шляху до всесвітньо інтегрованої, високоорганізованої гуманістичної цивілізації.**

В далеко непростій, копійчій, але конче потрібній роботі щодо нашого морального самоочищення, самопізнання, позбавлення від тягаря минулих стереотипів і штампів особливо помітну роль відіграють історики академічних інститутів та класичних університетів. У нашій країні ці дослідницькі студії стимулювали законодавчі акти і постанови Верховної Ради, Президента, Кабінету Міністрів, Конституція України. Відрадно, що вміщені в них оціночні узагальнення минулого, сучасного й майбутнього вже не мають обов'язково-нормативного характеру для історичної науки. Разом з тим, вони є важливими орієнтирами у справі формування нових, адекватних реаліям ХХІ сторіччя духовних і моральних цінностей українського народу.

Щоправда, ця «новизна» не завжди виглядає слушною й цілком обгрунтованою. Так, досі викликає подив ритуал представників вищих органів влади, пов'язаний з «першим» Президентом України М.С.Грушевським. Адже добре відомо, що вельми шанований вчений-історик і прогресивний (але, на жаль, невдалий) політик нової України доби Центральної ради насправді ніколи не виконував функції Президента України, не підписав жодного документа за цим титулом, та й сам себе таким не вважав. Більше того, Конституція УНР, прийнята Центральною радою наприкінці квітня 1918 р., навіть не передбачала інститут президентства. Тож навіщо породжувати нові міфи, тим паче що не до кінця розібралися й розвіяли старі?

Загалом, незважаючи на досить вагомий здобутки у розвитку історіографічного процесу на сучасному етапі, на наш погляд, було б передчасним і невинуватим стверджувати, що нова концепція історії радянського суспільства вже

створена. Не випадково російські та українські історики пишуть тільки про перші кроки на даному шляху [1].

За великим рахунком, тут ще непочатий край роботи, враховуючи хоча б те, що у дослідженні цієї проблеми поруч з об'єктивними підходами в нашій історіографії нерідко домінує «регіоналізм», коли, образно кажучи, за деревами національної території не бачать загальнодержавного лісу, точніше, коли історію України штучно виокремлюють від загальноісторичного процесу її функціонування у складі єдиної держави під назвою СРСР. У підсумку формується звичайний однобічно негативістський підхід, на-в'язуються суб'єктивістські заполітизовані схеми, які грубо спотворюють і спрощують окремі важливі події, факти, явища, постаті, тобто реальний історичний процес в усій його складності, суперечливості, взаємообумовленості.

Безумовно, плюралізм думок, поглядів, оцінок потрібен – це повітря історичної науки. Але коли цей плюралізм виходить за межі наукових критеріїв, переростає в голий суб'єктивізм і політиканство, то неминуче страждає історична правда й наукова істина. Особливо це шкідливо для навчально-методичної літератури, підручників з історії України, регіоназнавства, бо не може ж бути наукової істини київської, львівської чи дніпропетровської. Вона завжди одна для всіх. Разом з тим, ми проти введення якогось універсального, одного нормативного підручника, обов'язкового для всіх. Мають бути різні альтернативні варіанти на вибір. Йдеться лише про відповідальність авторів та Міністерства освіти і науки України перед своїм народом, його наступними поколіннями, щоб у них не складалося враження про «загублені» часи та епохи, «чорні дірки» нашої історії. Дійсно, в ній було все: яскраве і похму-ре, злети і падіння, героїчне і трагічне. Чесний історик мусить все це відтворювати неупереджено, правдиво, всебічно, не вип'ячуючи лише одну із сторін історичного процесу на догоду черговій політичній кон'юктурі.

Згадаємо, наприклад, сторінки нашого минулого, пов'язані з тими ж голодами. В багатьох виданнях всі вони чомусь називаються «голодоморами», а драматичні події 1932-1933 рр. – ще й «геноцидом».

Що можна сказати з цього приводу? Думається, що тут чи не найрельєфніше виявляється свідоме, упереджене змішування понятійних категорій. Адже документально давно доведено, що голод 1921-1923 рр., скажімо, був викликаний винятково жорсткою посухою, причому не тільки в Україні, а й на Дону, Північному Кавказі, Поволжі, тобто в головних житницях країни. Всього це лихо охопило близько 30 губерній з населенням до 40 млн. чоловік і вважається одним з найспустошливих у світовій історії. Ніяких штучних заходів щодо «ініціюван-

ня» голоду та його загострення радянська влада не вживала. Навпаки, боротьба з ним велася на рівні загальнодержавної кампанії, із залученням усіх ланок владної ієрархії зверху до низу, підприємств, кооперативів, профспілок, молодіжних об'єднань, армії, а також міжнародних організацій. Звичайно, у ході кампанії мали місце певні політичні прорахунки, ідеологічні перекручення, не завжди вивірені, адекватні обставинам рішення, безпорадність, а то й бездушність властей. Проте тлумачити цей голод і боротьбу з ним як голодомор, значить, ігнорувати факти, фальсифікувати реальну історичну картину, безпідставно прив'язувати економічну політику Леніна до політики Сталіна. Таке «випрямлення» історичного процесу не має нічого спільного з правдою історії.

Інша справа – голод 1932–1933 рр., який теж спалахнув через посуху, хоч і значно меншого масштабу. Однак його надто трагічні наслідки вже напругу впливали саме із злочинної аграрної політики сталінського керівництва, спрямованої на придушення селянського опору примусовій колективізації, хвилі «розкуркулення», непосильним хлібозаготівельним планам, коли, не дивлячись ні на що, у селян викачувалося все до останньої зернини. Це справді був голодомор, але все ж таки не геноцид, оскільки від голоду вмили селяни всіх національностей, і не лише в Україні, а й у Поволжі, Казахстані ... Натомість правда в тім, що у європейській частині СРСР 70% померлих від голоду припадає власне на Україну. Переконані й солідарні із думками частини дослідників, що то була своєрідна, але жорстока помста «кремлівського владики» та його режиму не українцям взагалі, а якраз селянству за відчайдушний спротив у здійсненні розбійницької колективізації [2].

Що ж стосується повоєнного голоду 1946–1947 рр., який охопив Україну, Молдавію, Білорусію і Росію, то його першопричини криються не тільки у вкрай низькій врожайності зернових культур, великих втратах при їх збиранні, а і в тій же антигуманній політиці «вождя усіх часів і народів» щодо селянства. Адже, незважаючи на різке скорочення хліба на внутрішньому ринку, його експорт в цей драматичний момент збільшився з 1,4 млн. тонн до 2,5 млн. тонн, або майже вдвічі. По суті, це був теж голодомор, який до того ж охопив тепер і село, і місто. Судячи з усього, сталінський уряд у такий блужнівський спосіб намагався не тільки допомогти щойно створеним за сприяння СРСР країнам «народної демократії», а й добитись упокорення радянського народу, що очікував після війни поліпшення умов життя, демократизації суспільства, розширення громадянських прав і свобод.

Задля справедливості відзначимо, що в російській науковій літературі та в підручниках для вузів ці епізоди висвітлюються дуже скупі і

не повно, тоді як в українських виданнях – набагато докладніше, хоч і більш драматизовано.

Показово, що для деякої проблематики з історії радянського суспільства стала нині швидким і легким засобом отримання наукових ступенів та вчених звань, наукового авторитету, бо тут, на їх думку, можна нібито й обійтись без зайвих клопотів у виборі теоретичного інструментарію, наукової методології, які вони не мудруючи лукаво заміняють на політичну риторику. Полаяв, приміром, КПРС та її номенклатуру, викрив злочини Сталіна і його режиму, «стусонув під дих» Хрушова чи Брежнєва, й одержуй те, що шукаєш, ти вже «вчений», «прогресивно мисляча людина». А між тим, в таких дослідженнях і у навчальній літературі з'являються дедалі нові «білі плями», заборонені імена, нові міфи. Історія радянського суспільства таким чином дегероїзувалась настільки, що іноді просто жах бере, читаючи справжні «страшилки» для необізнаних.

У вузівських підручниках, скажімо, в розділах з історії Великої Вітчизняної війни вже не зустрінеш майже жодного героїчного епізоду, зникли талановиті полководці (в тому числі й українці), хоробрі солдати і командири, немає масового героїзму на фронті, у тилу, в підпіллі та партизанських загонах. Якщо ж згадують битви під Москвою Сталінградську, Курську та інші, то здебільшого побіжно, мимохідь, не розкриваючи того, завдяки чому забезпечені ці перемоги і які наслідки вони мали. Не показується навіть вклад українського народу в Перемогу над фашизмом. Піддані забуттю подвиги Гастелло, Матросова, підпільників «Молодої гвардії», героїв оборони Києва, Одеси, Севастополя тощо. З сподіваємось, що після своєчасного втручання Президента України Л.Д.Кучми, який 18 лютого 2002р. підписав розпорядження «Про відзначення 60-ї річниці створення підпільної молодіжної організації «Молода гвардія», а нещодавно взяв особисту участь в цих урочистостях, буде нарешті покладено край численним спекуляціям навколо антифашистської боротьби краснадонських патріотів під час окупації [4]. Цікаво, що чесні вчені вже публічно захистили цей подвиг, а отже, і правду історії [5]. Приклад, гідний і поваги, і наслідування!

Тим часом в жодному підручнику з історії України для вузів (за винятком хіба що підручника, виданого під керівництвом В.Ф.Салабая) не вживається термін «Велика Вітчизняна війна». До речі, в аналогічних російських виданнях, навпаки, – у відповідних темах інших назв розділів не існує. Українські ж історики використовують, як правило, термін «Україна в роки другої світової війни», а подеколи навіть мова йде про «німецько-совєцьку» війну. З подібними «новаціями» важко погодитись чисто з професійної точки зору, не говорячи вже про те, що вони просто суперечать чинному законодавству, зок-

рема, Закону України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років», прийнятому у 2000 р.

Вводячи у науковий та навчальний обіг такі понятійні дефініції, автори тим самим фактично перекреслюють феномен радянського патріотизму в часи воєнного лихоліття, який мав всенародний характер й визнаний світовою суспільно-політичною думкою і громадськістю. При цьому «новатори» вперто не бажають зрозуміти, що патріотизм – не тільки і не стільки ідеологія, скільки почуття нерозривної єдності з Вітчизною, тією землею, котра з життєдайною силою для всіх, хто на ній народився, жив, творив, розбудовував, відновлював. Дуже прикро, що Міністерство освіти і науки України чи окремі його структурні підрозділи часом не звертають уваги на ці «дрібниці», формально підходячи до надання свого грифу, тобто офіційного правового статусу на використання в системі вищої школи, такого роду підручникам. Залишається тільки поспівчувати тим студентам, ціннісний горизонт яких все ще значною мірою формується під впливом насаджуваних певними силами антикомуністичних схем, бо подібна політична заангажованість (включаючи носіїв й інших «ізмів») така ж далека від наукової об'єктивності, як, приміром, Сонце від Землі. Не слід забувати, що антикомунізм – це спадщина і відлуння «холодної війни», це ідеологія і пропаганда, але аж ніяк не наука.

У даному контексті виникає питання: а для чого, власне, потрібно так ретельно й всеохоплююче вивчати історію радянського суспільства, які пізнавальні та виховні завдання мають вирішуватися при цьому?

Відповідаючи на нього, передусім зазначимо, що «епоха соціалізму», на відміну від інших періодів української історії, для наших співгромадян сьогодні – це не лише численні пам'ятки духовної, а ще більшою мірою всієї матеріальної культури, створеної зусиллями багатьох поколінь українців. Маємо на увазі практично увесь промисловий потенціал сучасної України, розгалужену мережу її транспортної і соціальної інфраструктури, комунікації тощо. Досить нагадати, що тільки за роки довоєнних п'ятирічок в СРСР було споруджено близько 9 тисяч промислових об'єктів, з них приблизно третину – в Україні. При всій їх моральній застарілості та фізичній зношеності, технологічній недосконалості вони-то й складають нині основу вітчизняної економіки, поволі модернізуючись у дусі вимог часу, у руслі ринкових пріоритетів суспільної трансформації. Доробок же будівничих незалежної України на ключових напрямках розвитку народного господарства в силу відомих об'єктивних і суб'єктивних причин виглядає, прямо скажемо, на порядок скромніше. І це теж правда історії, сувора діалектика нашого бурхливого, але не менш суперечливого

сьогодення, життя в реаліях певної стратегічної невизначеності процесів державотворення, глибокої майнової диференціації й моральної деградації суспільства, його наростаючої криміналізації, що викликає справедливе занепокоєння у більшості громадян. Безумовно, все це потребує серйозного осмислення, чесної і ґрунтовної відповіді з боку науковців та політиків. Інакше довіри до історичної науки в цілому й до підручників з історії зокрема просто не буде.

Одна з домінуючих, визначальних рис епохи «соціалістичного наступу» полягала в тому, що саме в ті часи були закладені принципово нові засади творення і управління як справжній виклик історії й водночас започатковані страшні засади насилля, тотального терору проти народу. Як і чому уживались в одному державному та часовому просторі творчий злет науки, освіти, гуманістичної культури й гоніння на ту чи іншу «буржуазну науку», пошук «шкідників» та «ворогів народу» серед інтелектуальної еліти країни, що набувало характеру середньовічного «полювання на відьом»? Яким чином в тогочасній державній політиці узгоджувалися й регулювалися ці полярні, діаметрально протилежні явища?

Питання, погодьтеся, читачу, зовсім не риторичні, вони хвилюють багатьох. Річ у тім, що добільшовицьке людство знало фанатизм релігійний і націоналістичний (чи шовіністичний), а доба соціалізму породила, на наш погляд, **фанатизм соціальної ідеології**. Зрештою, ідея «світлого майбутнього» набрала сили своєрідної світської моралі та релігії й витіснила на узбіччя цивілізованого життя християнську мораль і релігію. Гадаємо, якраз цей унікальний радянський феномен стимулював небачену раніше енергію новотворення, колосальний ентузіазм, самопожертву, а в роки війни – масовий патріотизм. Звичайно, цим складним, багато в чому суперечливим суспільним процесам навряд чи зможуть дати всебічне пояснення одні лише історики. Крім них, тут потрібен союз економістів, філософів, соціальних психологів, політологів, оскільки історія радянського суспільства – це велика комплексна проблема, й розв'язувати її необхідно спільними зусиллями вчених різних наукових галузей.

У ході дослідження означеної проблематики вельми важливим уявляється й її виховний аспект, в першу чергу з огляду на те, що чутливе і бережливе ставлення до своєї порівняно недавньої історії, до героїки і трагізму радянської епохи могло б стати одним із консолідуючих факторів для всього нашого суспільства. На нашу думку, примирення з минулим є обов'язковою умовою переходу від стану громадянської війни до громадянського миру, до злагоди між соціальними та етнічними групами, релігійними конфесіями, політичними партіями, громадськими об'єднаннями, суспіль-

ством і владою. Примирення в даному розумінні слова, звісно, не означає забуття злочинів, трагедій, невдалих соціальних експериментів. Воно означає лише, що зараз настав той «момент істини», коли всім нам пора отямитись, вгамуватися (кому менше, кому – більше), припинити зводити рахунки зі своєю історією, перетворювати її на публічне судилище, а інколи, чого гріха таїти, й на справжнє посміховисько. Адже ми не судді, ми – нащадки минулих епох. І якими б гіркими чи драматичними не були окремі сторінки цієї історії, вона все-таки наша, гарячокровна. Звідси кожен з нас повинен не паплюжити її, а захищати й відстоювати усіма можливими засобами, на всіх рівнях. Придивіться уважніше до світового співтовариства, чи багато ви знайдете країн, де так безсоромно й цинічно ганьбили б свою минувшину, як це часто робимо ми? Незалежно від того, свідомо чи несвідомо. Не задумуючись над тим, що будь-який необережний постріл у минуле може обернутися бумерангом сьогодні й завтра, мати ефект суспільного «ядерного вибуху».

Треба пам'ятати, що рух і життя за принципом «око за око» неминуче веде у глухий кут, в історичну безвихідь. Для підручників з історії це особливо важливо. Тепер тут як ніколи потрібні не тільки виваженість, мудрість, точність й правдивість, але часом і об'єктивізм, тобто певна нейтральність до оцінки подій та історичних постатей, перш за все в такій чутливій сфері, як культура, мистецтво, література. Це стосується також феномена трудового ентузіазму, самовідданої праці радянського народу (в тому числі українського) в ім'я і на благо Батьківщини. Не підлягає сумніву, що і в даній площині координат напрошуються зміни, вірніше, назрів перехід від суто негативного до поміркованого, збалансованого й, головне, правдивого викладу історичних подій та фактів, до їх інтерпретації з позицій здорового глузду, широкого вболівання за долю держави і народу, за наше передбачене майбутнє.

Йдеться, зрозуміло, не про повернення до міфологічної, так званої «рожево-пафосної» формули відображення радянської дійсності з яскраво вираженим її прикрашенням чи «підглянцюванням», а про якісно нову модель відтворення реалістичної картини нашого недавнього минулого, котра поступово утверджується в українській та російській історіографії, насамперед завдяки внеску політично не заангажованих, тверезо мислячих істориків. А чи не найвагоміше слово у справі практичної реалізації цієї моделі мають сказати автори підручників та навчальних посібників, які вже в силу свого професійного призначення покликані наполегливо й цілеспрямовано формувати у нинішньої молоді глибоку повагу до попередніх поколінь, наших пращів, дідів, батьків,

тих, хто в непростих умовах тоталітарного режиму, низького життєвого рівня вірою і правдою служив Вітчизні, творив, будував, воював, відроджував рідну землю та її надра, піднімав економіку, науку, культуру до висот світової величі. Таке шановане ставлення до творців нашої минувшини – невід'ємна складова частина патріотизму.

Дуже важливе значення у вивченні історії радянського суспільства має наукова методологія. Неодмінною умовою її послідовного впровадження повинно стати визволення від нової ідеологізації та політизації. Ми досить швидко і легко позбавилися пут принципу комуністичної партійності. Але замість одного «ідола» до нас прийшов інший – у вигляді «партійності» антикомуністичної й націоналістичної. Не секрет, що в деяких наукових працях та підручниках з історії України й досі домінує негативізм до всієї соціалістичної практики, до Російської держави і культури. Така відверта «закомплексованість», безперечно, завдає чималої шкоди пізнавальному процесу, спотворює його виховну парадигму. Доводиться в котре констатувати, що історична наука не може бути політикою, перекинутаю у минуле. Основою її пізнавальної та виховної функції є правда історії. Не напів- чи «чвертьправа», а вся і повна. Принцип же об'єктивності базується на максимальній повноті історичних фактів, а кожний такий факт – на репрезентативності історичних джерел. Напевно, не буде перебільшенням сказати, що саме з цього боку наші підручники з історії не витримують ніякої критики, бо маніпулювання фактами замість скрупульозного аналізу усієї їх сукупності стало мало не нормою авторської практики.

Проте все ж таки центральною проблемою методології історії радянського суспільства є принцип історизму, про який нерідко чомусь забувають, звертаючись до характеристики конкретних історичних явищ, подій чи постатей, а в окремих дисертаційних дослідженнях з історії навіть не згадують або не розуміють його сутності та призначення. Між тим, цей універсальний принцип являє собою своєрідний кодекс (хартію) основоположних правил і критеріїв науковості, потребуючи, зокрема, обов'язкового врахування конкретно-історичних обставин (характер та особливості епохи, реальної ситуації у світі, країні, регіоні), розгляду історичних явищ у розвитку, динаміці, взаємозв'язку, узагальнення досвіду та уроків історії. Причому найбільш складним завданням в такій аналітичній роботі є досвід і уроки історії.

Нагадаємо, що ця проблема у всі часи була чи не найгострішою та найболючішою, свого роду наріжним каменем для партійно-державного керівництва СРСР, бо багато в чому саме через неадекватне сприйняття світового досвіду й некритичну самооцінку власного вресі-

решт розпались і Радянський Союз, і соціалістична система взагалі. Приваблива перспективна ідея виявилась таким чином серйозно деформованою й не витримала історичного випробування. Якщо ж подивитись неупереджено на навчальну літературу і на програми політичних партій (тут, без сумніву, особливо потрібні досвід та уроки історії), то неозброєним оком можна побачити їх вражаючу схожість у цьому принциповому питанні – воно просто обходить-ся й не має ніякої відповіді. Підручники не містять глибоких, виважених висновків, що логічно впливали б з аналізу саме історичного досвіду. Чимало формального, не суттєвого і в дисертаціях. В партійних програмах уроки радянської історії або зовсім відсутні, або прописані вкрай примітивно і не переконливо, як це зроблено, для прикладу, в документах КПУ, СПУ, обох Рухів, СДПУ(о), СДПУ. А чи можливо реально пропонувати щось нове, проекти майбутнього України, не осмисливши її минулого і не врахувавши уроків історичного досвіду? Відповідь очевидна. Парадоксально, але факт: у найбрехливішому, мабуть, з усіх підручників історії – сталінському «Короткому курсі історії ВКП(б)», який, до речі, витримав рекордне число видань (304), методично чи не найчіткіше були сформульовані висновки, хоч вони і носили по суті не науковий характер.

Як нам здається, у разі прийняття Верховною Радою нової редакції Конституції України (за підсумками того ж «неімплементованого» загальнонаціонального референдуму 2000 р.) в преамбулі доцільно було б узагальнити й недвозначно показати наш історичний досвід і уроки історії, тільки у більш широкому плані, аніж це має місце в наукових працях. На даному перехідному етапі, коли українське суспільство самовизначається й самостверджується, конституційне закріплення такого імперативу було б цілком логічним і виправданим. Принаймні кожен громадянин, керуючись Основним Законом держави, ясніше уявив би собі відповідь на споконвічне питання: хто ми, звідки й куди йдемо? Та й автори підручників з історії, певне, не змогли б обійти ці концептуальні положення.

У пошуках оптимальних підходів до визначення та висвітлення історії радянського суспільства необхідно чітко зрозуміти головне: чого ми прагнемо добитись – подолати історичну спадщину нашого майже 75-річного минулого повністю, зруйнувавши пам'ять про нього дощенту, так би мовити, до «чистого аркуша паперу» й назавжди викресливши його із своєї свідомості як страшний сон, чи подолати цю спадщину шляхом переосмислення історичного досвіду, що враховує як позитивно-творче, так і негативно-руйнівне? Адже історичним досвід є лише тоді, коли узагальнює і негативне, і позитивне, а уроки історії тільки тоді мають сенс та значення, коли в історичному про-

цесі простежується вся і повна правда, без купюр. З підтасованих же й пересмикуваних фактів минулого повчальних його уроків віднайти неможливо. Тому, якщо йти першим шляхом, то є реальна небезпека одержати майже все те, що мали у свій час більшовики сталінського гатунку, котрі, долаючи спадщину царської поліцейсько-феодальної монархії, поступово перейшли до знищення інакомислячих, потенційних супротивників правлячого режиму, інтелектуального генофонду нації. Замість того, щоб зберегти тонку цивілізаційну тканину, яка забезпечує органічний зв'язок поколінь та епох, вони обвалью-катастрофічно зруйнували її, отримавши у кінцевому підсумку не що інше, як маргінальне суспільство з воістину критичною масою революційно-вибухової енергії. Свідомість радянської людини, в свою чергу, була зорієнтована головним чином на штучно сконструйоване «світле майбутнє», яке тільки й розглядалося як найвища стратегічна мета і цінність, а сьогодення зображувалося таким, над чим не варто зайве мудрувати і що не потребує особливого облаштування. Все було «тимчасовим», ніби на вокзалі: тимчасові труднощі на виробництві та в побуті, тимчасові комунальні незручності, тимчасове (але масове!) насилля, тимчасові тотальні дефіцити і т.ін. Такий шлях закономірно веде (і привів) в нікуди, на узбіччя світової цивілізації.

Якщо ж обирати другий шлях, то треба ошадливо і обережно проаналізувати той досвід, який попри все давав-таки можливість завдяки тій же утопічній вірі у світле майбутнє, а іноді всупереч їй вирішувати назрілі проблеми модернізації економіки, культури, освіти, науки. Цей підхід вимагає також уважного вивчення анатомії насилля і злочинів політичної системи. Але не стільки заради їх викривання (це вже зроблено досить професійно й повно), скільки для виявлення природи та механізмів виникнення і поширення цієї соціально-політичної аномалії. Й передусім для того, щоб, як кажуть, двічі не наступати на такі «історичні граблі». В усякому разі, із важкої спадщини тоталітарного режиму теж потрібно вивести уроки, тому що нормальне громадянське суспільство у нас тільки-но формується, і не на пустому місці, а з того ж людського матеріалу, який виїшов з тієї системи.

В процесі переосмислення історичного досвіду радянської епохи слід також аргументовано відповідати на низку інших питань, які й донині викликають гарячі дискусії та суперечки. Ключове з них – чим був жовтень 1917р.? Це дійсно закономірна, внутрішньо обумовлена соціальна революція чи насильницький державний переворот, вчинений купкою фанатиків-більшовиків на чолі з В.Ленініним, завдяки чому народам Росії, в т.ч. українському, був нав'язаний авантюрний соціальний експеримент?

Здавалося б, на перший погляд, що така постановка питання виглядає дещо дивно, оскільки сама історія дала на нього відповідь. Для порівняння: в підручниках з історії для вузів Росії такої дилеми не існує. Там однозначно мова йде про революцію й ніхто не ставить це під сумнів. Якщо ж паралельно і вживається термін «переворот», то розглядається він здебільшого в контексті власне революції. Разом з тим, в середовищі російських істориків склалася дві стійкі точки зору, але іншого порядку, в ракурсі зв'язку Лютневої та Жовтневої революцій. Перша – традиційна, сформована ще в надрах радянської історіографії, виділяє дві окремі революції, хоча вже й з новим аналізом їх рушійних сил, цілей та наслідків [6]. Друга – нова, народжена в останні 10–15 років, з'єднує ці дві революції в одне загальне явище під назвою «Російська революція 1917 р.» або «Велика російська революція 1917 р.» [7]. Одночасно є різні варіанти хронологічних рамок і етапів громадянської війни. Заслуговує на увагу, зокрема, позиція тих авторів, які обгрунтовано поєднують Жовтневу революцію і громадянську війну в одне ціле. Цікавий штрих, який слугує хай і непрямим, але все ж певним підтвердженням логічності цієї версії: навіть в радянській історіографії революцію середини XVII ст. в Англії, Велику французьку революцію кінця XVIII ст. і європейські революції 1848р. досліджували, як правило, в органічній єдності з громадянськими війнами. Виняток був зроблений тільки для Жовтневої революції. Вочевидь для того, що б показати різницю – в Європі революції були криваві, а в Росії – безкровні.

В українській історіографії доби незалежності встановилась традиція віддавати належне Лютневій революції 1917 р. і фактично замовчувати Жовтневу, або називати останню не інакше, як «переворот». Задля об'єктивності відзначимо, що в зарубіжній немарксистській літературі і навіть в працях істориків української діаспори жовтневі події 1917 р. в Росії найчастіше іменуються «революцією» [8].

Що ж до аргументу про те, що, мовляв, Ленін і більшовики також спочатку називали ці події «переворотом», то це або лукавство для малообізнаних, або невігластво. Документальні джерела тієї доби, до речі, сьогодні всім доступні, свідчать про інше. На початку і в ході революції більшовицькі лідери застосовували термін «переворот» лише відносно безпосередньої організації та здійснення збройного повстання, хоч паралельно користувалися терміном «революція». 25 жовтня 1917 р. з'являється ленінське звернення «До громадян Росії», яке закінчується словами «Хай живе революція робітників, солдатів і селян» [9]. В той же день на засіданні Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів в доповіді В.Леніна пролунала фраза, що стала згодом крилатою: «Товариші! Робіт-

нича і селянська революція, про необхідність якої весь час говорили більшовики, здійснилася» [10]. Декрети про мир і про землю також пронизані словом «революція» [11].

Аналогічна термінологія широко використовується в багатьох ленінських працях, присвячених означенням подіям, а їх тільки у 1917 р. він написав сумарно близько 200. Погортайте, читачу, сторінки 35 і 36 томів повного зібрання його творів і ви навч переконаєтесь в цьому. Термін «революція» міцно утвердився і в радянській історичній науці 20-х років. Епітет «велика» по відношенню до неї вперше з'явився у 1919 р. в роботі В.А.Карпинського «Два роки боротьби». Друга річниця Великої Жовтневої революції». Під такою назвою в той час вийшло чимало книг [12].

Абсолютно некоректним є порівняння жовтневого збройного повстання більшовиків зі спробою серпневого того ж року перевороту генерала Корнілова, чого, між іншим, не наважувалися робити навіть білогвардійські вожді. Можливо, декого здивує, але факт залишається фактом: збройне повстання було санкціоноване легітимним органом Петроградської ради – Військово-революційним комітетом. І спрямоване воно було не на знищення революції та демократії, а на радикальний їх розвиток. Корніловщина ж не мала, та й не могла мати підтримки влади. Жоден її орган не ухвалював такого рішення, не наділяв Корнілова відповідними повноваженнями, а метою його заколоту було не закріплення революції, а її знищення і встановлення військово-монархічної диктатури в країні. Це документально доведено. Не випадково всі основні учасники корніловської змови були заарештовані й відправлені до в'язниці за рішенням Тимчасового уряду.

Слід звернути увагу на умовність поняття «легітимність» під час революційних потрясінь. У звичному розумінні цього слова той же Тимчасовий уряд був нелегітимним, оскільки ІV Державна дума, від імені якої він сформувався і діяв, не мала повноважень утворювати будь-який уряд. До того ж сесійна діяльність думи була офіційно призупинена указом царя з 26 лютого до квітня 1917 р.

Або візьмемо інший владний «продукт» того часу – Тимчасовий революційний уряд під назвою «Рада Народних Комісарів» на чолі з Леніном, затверджений ІІ Всеросійським з'їздом рад. Його правовий статус теж можна піддати сумніву, бо серед законів Російської імперії, які зберігали свою силу й після Лютневої революції, не було такого, котрий би передбачав в системі державної влади країни інститут рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.

Проте саме ці вертикалі представницької й виконавчої влади функціонували в країні у революційному 1917-му, уособлюючи собою реально існуючий, хоч і формально нелегітимний

політичний режим, щоправда, з різницею в часовому вимірі: уряди Львова – Керенського з березня до 25 жовтня, потім – більшовики. Звичайно, і ті, і інші мали свої владні структури на місцях, але, відверто кажучи, майже не займалися виробленням нормативно-законодавчої бази, яка регулювала б порядок їх формування, рівень повноважень, засади практичної діяльності. Втім, у стрімкому калейдоскопі тодішніх подій у них для цього просто не було ні часу, ні відповідних інституцій, ні належного кадрового забезпечення. На початку липня 1917 р., приміром, Тимчасовий уряд передав під управління Центральної ради 5 губерній України, однак межі її владних повноважень над ними юридично не визначив. Іншими словами, у правовому відношенні рішення було фактично нелегітимним (як і сам уряд), хоч з точки зору формальної логіки цілком мотивованим й політично обґрунтованим.

Загальновідомо, що в революціях влада, як правило, береться і здійснюється силовими методами. Відсутність же законів та інших нормативних актів про органи державного управління, що з'явилися під час революцій, не є перепорою для їх діяльності. В цьому, на наш погляд, полягає одна із суттєвих особливостей революційного процесу у будь-якій країні. Тому твердження про те, що Тимчасовий уряд і Українська Центральна рада були легітимними, а ради робітничих, солдатських і селянських депутатів – нелегітимними, позбавлені всяких підстав. Всі вони були затребувані до життя силою революційних обставин, підтримані певними суспільними колами, а отже, мали законне право на існування. Як відомо, і на здійснення самих революцій дозволу властей не було, та й бути не могло. Але ж вони відбулися. Так може оголосити і їх заднім числом «поза законом»?

Тож з якою традицією розривають наші історики, повсюдно стверджуючи, що у жовтні 1917 р. була не революція, а переворот? З традицією радянської історіографії чи з традицією світової історичної думки? Виходить, що увесь світ йде не в ногу, і тільки ми, в Україні, – в ногу. Проте так не буває. Схоже, що в цій справі, як і раніше, більше звичайної політичної кон'юнктури, ніж вагомих наукових аргументів. Помста історії у такий спосіб – це все одно, що ... сікти море за погану погоду. І все ж, думається, коли вгамуються пристрасті і Україна міцно встане на ноги, на шлях сталого динамічного розвитку, роль, місце та значення революційних подій 1917 р. отримають адекватну оцінку й нашої наукової громадськості. Як це сталося, до слова, у свій час з Великою французькою революцією.

Виходячи з викладеного вище, важливим питанням щодо розуміння характеру Лютневої та Жовтневої революцій є визначення об'єктивної

ролі рад в цих процесах. Повернення до даного аспекту зумовлене тим, що й сьогодні декому неїметься спростувати давно й документально доведене: в ході революцій ради виконували функції влади. Варто нагадати, що сам Тимчасовий уряд з перших кроків свого існування визнавав факт двовладдя, яке виникло в країні після лютого. Спогади О. Керенського, П. Мілюкова, А. Гучкова та ін., видані після революції на Заході, а пізніше, вже у часи агонії радянської системи – в СРСР, недвозначно підтверджують це. Як і документи самої Петроградської ради 1917 р. Прочитуємо лише один з них – «Наказ № 1» ради від 1 березня, у пункті 3 якого наголошувалося: «В усіх своїх політичних виступах військова частина підпорядковується Раді робітничих і солдатських депутатів та своїм комітетам» [13].

Подібні рішення «владного» характеру Петрорада прийняла щодо колишнього царя Миколи II, про 8-годинний робочий день, про війну і мир та ін. В той же час вона не ухвалювала рішення про передачу у власність робітників заводів та фабрик. Йшлося тільки про робітничий контроль над адміністрацією через профспілки і фабзавкоми. Приписувати раді таку вимогу, значить, просто не знати її документів.

Чимало проблемних сюжетів для дослідників залишають і інші сторінки радянської історії, в тому числі її, так би мовити, заключні акорди, пов'язані, зокрема, із серпневими подіями 1991 р. у Москві. Що це насправді було: заколот консервативної партдержноменклатури чи відчайдушна спроба за допомогою ГКЧП зберегти Радянський Союз, який закономірно розпадався? Рішення трьох (В. Єльцина, С. Шушкевича і Л. Кравчука) про скасування союзного договору 1922 р. було легітимним чи революційним?

Незважаючи на гостро полемічний характер поставлених та інших питань, поки що вони не дістали глибокого наукового пояснення в літературі. Не розкриті належним чином об'єктивні та суб'єктивні причини краху КПРС, «реального соціалізму», розвалу СРСР. Точніше, об'єктивні чинники виявлені й висвітлені далеко не повною мірою, а суб'єктивні взагалі замовчуються, бо, мабуть, якось незручно говорити і писати про зраду та зрадників. Тут потрібні свіжі методологічні підходи, науково вивірені критерії. Коротко наша позиція у даному питанні така: коли йдеться про еволюцію соціалізму, то це природно-історичний процес, який і слід показувати в такому руслі. Якщо ж національні інтереси і секрети держави часом пугали із власних, «здаючи» їх за безцінь іноземним «партнерам», то це – пряма зрада. Так завжди було, е і буде у всьому світі. Інших критеріїв просто не існує. З урахуванням цього вважали б за доцільне продовжити поглиблений аналіз тих «доленосних» подій, насамперед крізь призму політичної позиції в них України

Ясна річ, автори статті не претендували на вичерпну характеристику всіх назрілих для наукового переосмислення проблем з історії радянського суспільства. Ми лише прагнули бодай пунктирно позначити деякі з них, добре усвідомлюючи, що тут потрібен комплексний, системний підхід до справи, залучення в цю роботу багатьох фахівців-істориків, представників інших загонів нашого суспільствознавчого корпусу, в т.ч. російських науковців. Адже тільки спільними зусиллями можна створити нову, дійсно наукову концепцію історії радянсь-

кого суспільства, на шляху до якої необхідна широка публічна дискусія, проведення низки наукових конференцій, «круглих столів» в центрі та регіонах, підготовка та видання серії альтернативних підручників на тему «Історія України і радянське суспільство» тощо. Гадаємо, що Міністерство освіти і науки України разом з відповідними академічними інститутами НАН України та вченими класичних університетів могли б організувати і скоординувати всю роботу у цьому напрямі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Див.: Кара-Мурза Сергей. Советская цивилизация. В 2-х кн. -М., 2002. - Кн. 1 - От начала до Великой Победы. - С.124-186, 580-595. - Кн.2. - От Великой Победы до наших дней. - С.31-99, 298-308; Искендеров А.А. Очерки новейшей истории советского общества // Вопросы истории. - 2002.- № 5. - С.69-91; Каким быть современному учебнику по отечественной истории XX века? Круглый стол // Отечественная история. - 2002. - № 3. - С.3-57; Кульчицкий Станислав. Технология независимости: уроки минувшего века // День. - № 92. -25 мая 2002 та інші.
2. Абылхожин Ж.Б., Козьбаев М.К., Татимов М.Б. Казахстанская трагедия// Вопросы истории. - 1989. - № 7. - С.53-71; Кондрашин В.В. Голод 1932-1933 годов в деревнях Поволжья // Вопросы истории. - 1991.-№4/5.- С.176-180; Осокина Е.А. Жертвы голода 1933 года: сколько их? (Анализ демографической статистики ЦГАНХ СССР) // История СССР.-1991.- № 5.- С.18-26; Политическая история России/ Под ред. В.В.Журавлева. - М., 1998.- С.518-519; Коллективізація і голод на Україні (1929-1933): Збірн. док. і матер. 2-е вид. - К., 1993; Командири великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932-1933рр./ За ред. В.Васильєва, Ю.Шаповала. - К., 2001 та ін.
3. Див., наприклад: Гунчак Тарас. Україна. Перша половина XX століття: Нариси політичної історії.-К., 1993.- С.221-246; Грицак Ярослав. Нарис історії України: Формування модерної української нації. XIX-XX століття. - К., 1996. - С.217-265; Історія України / Під ред. В.А.Смолія. - К., 1997. - С.307-325; Історія України: 2-е вид./ Під керівн. Ю.Зайцева. - Львів, 1998. - С.284-302; Бойко О.Д. Історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. - К. 1999.- С.380-417; Лановик Богдан, Матейко Роман, Матисякевич Зіновій. Історія України: Навчальний посібник. 2-е вид. - К, 1999. - С 406-410; Політична історія України: Посібник / За ред. В.І.Танцюри. - К., 2001. -С.346-361; Політична історія XX століття: Навчальний посібник. 2-е вид./ Керівник В.Ф.Салабай. - К., 2001.- С.200-224 та ін.
4. Голос України. - 26 лютого 2002.
5. Гордеев А.Ф. Подвиг во имя жизни. - Дн-вск, 1998.- 108с.
6. Мунчаев Ж.М., Устинов В.М. История России: Учебник для вузов.- М., 1998. - С.234-261; Они же. Политическая история России. - М., 1998.- С.72; Политическая история России / Под ред. В.В. Журавлева. - М., 1998. - С.425.
7. Новейшая история Отечества. XX век. В 2-х томах / Под ред. А.Ф.Киселева, Э.М.Шагина. - М., 1998.- Т.1.- С.184-286; История России: С древнейших времен до конца XX века / Под ред. В.П.Дмитренко. В 3-х томах. - М., 1999.- Т.2. История России. XX век.- С.146-190.
8. Див.: Критика буржуазных концепций истории и политики КПСС. -Л., 1974.- С.185-207; Марушкин Б., Иоффе Г., Романовский Н. Три революции в России и буржуазная историография.- М., 1977.-С.154-218; Почему победили большевики. - М., 1987. - С.10-42; Карр Эдвард. История Советской России. Кн.1. Большевицкая революция 1917-1923. - М., 1990.- С.101-114; Сорокин Питирим. Человек. Цивилизация. Общество. - М., 1992. - С.266-294; Пайпс Ричард. Русская революция. В 2-х частях. - М., 1994. - Ч.2. -112-176; Енциклопедія українознавства. В 10-ти томах.- Львів, 1993. - Т.2. - С.698-699; Верт Н. История советского государства. 1900-1991. - М., 1998. - С.80-115 та ін.
9. Ленін В.І. Повне зібр.тв. - Т.35. - С.1.
10. Ленін В.І. Там же.- С.2.
11. Ленін В.І. Там же.- С.13, 21, 22.
12. Очерки истории исторической науки в СССР. В 5-ти томах.- М., 1966.- Т.IV. - С.441-454.
13. Совет рабочих депутатов в 1917 году: Документы и материалы. В 5-ти томах. - Л., 1991.- Т.1. - С.56.

М.М. КАРАБАНОВ, В.В.ТАРАСОВ

"БІЛІ ПЛЯМИ" УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ В ЗАХІДНІЙ АНГЛОМОВНІЙ УКРАЇНІСТИЦІ (КІНЕЦЬ 1980-Х — ПОЧАТОК 1990-Х РР.)

Карабанов Михайло Михайлович — завідувач кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка, професор, доктор історичних наук

Тарасов Володимир Володимирович — аспірант кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету

Процес появи "білих плям" в нашому історичному минулому був впритул пов'язаний із зарубіжною історичною літературою, яка стала надбанням широкої української громадськості у добу перебудови на Україні. Можна виділити дві особливості.

По-перше, вже саме існування у західній версії історії України цілої низки фактів, яких просто не було і не могло бути в радянській історичній схемі (а саме вони і отримали назву "білі плями" історії), створило справжню інтригу навколо історичної давнини і методів її дослідження. Одним з каталізаторів цього процесу стали "нові історичні факти" зарубіжної публіцистики.

Отже, саме зарубіжна, передусім діаспорна історична наука, затаврована свого часу як "буржуазна" та "фальсифікаторська", змінила ретроспективу української історії. До літопису минулого повернулись навіть не окремі фактографічні епізоди, а цілі фрагменти вітчизняного історичного дійства, десятки і десятки років, сотні свідомо "забутих" імен. Тому західна україністика набагато раніше за українську радянську історичну науку створила синтетичну, "повну" історію України. І поява напр.1980-х — на поч.1990-х рр. одного з її варіантів (авторства О.Субтельного) виявилась справжньою науковою подією на терені перебудовної УРСР. [4]

По-друге, західна україністика стала для радянської історичної науки тим альтернативним середовищем, якого їй так не вистачало в до-перебудовну епоху. Її (західної науки) розвиток і наукові результати були наслідком іншого інтелектуального досвіду. В світлі цього досвіду власні — передусім, радянські — наукові цінності вперше були поставлені під сумнів, оскільки, так само вперше, про зарубіжних істориків немарксистської школи дозволили говорити у позитивному сенсі.

Підсумовуючи зазначимо, що й інше бачення поступу української історії, несхоже на радянське, і сам факт присутності відмінної від марксистської, методології — усе це змінило звичну розстановку акцентів в історичних працях українських науковців. Здавалося, що багаторічне тавро "буржуазна історіографія" нарешті поступилося здоровому глузду, а ідеологічні мотиви — науковим. Втім, як засвідчила подальша практика, українська історична наука

не мала засобів звільнитися від обіймів ідеології і ледь позбувшись однієї "гамівної сорочки", одразу ж опинилася в іншій. У такому разі, "звільнення від міфів у суспільних науках не відбулося, натомість бачимо заміну одних концептуально-міфологічних "вузлів" іншими" [4]. І в цьому процесі також важко переоцінити роль зарубіжної історіографії.

Наприкінці 1980-х — початку 1990-х рр. хронологічним стрижнем процесу вивчення "білих плям" вітчизняної історії стало триріччя — з 1989-го по 1991-й роки, впродовж яких було відкрито більшість з них й започатковано їхнє усунення. В авангарді згаданого процесу йшла публіцистична література, на хвилі якої й опинилось усе раніше заборонене або свідомо вилучене з історичного минулого.

Бурхливий, насичений емоціями, контрастний за самою своєю сутністю перебудовний процес на терені СРСР не міг не привернути уваги світової громадськості. Він помітно віддзеркалювався в західній пресі, породив власну наукову та публіцистичну літературу. Звісно, інтерес до українського історичного минулого визначався передусім етнічними факторами, як правило, належністю до української громади. Тому стосовно подій в УРСР особливу активність виявляли представники української діаспори. Саме їхня преса уважно слідкувала за усіма перипетіями вітчизняного перебудовного поступу. Окрім того, діаспорні періодичні видання стали першим і головним партнером українських публіцистів у їхньому прагненні відновити "справжню" історію України.

Втім, останнє аж ніяк не означало, що між українською радянською історичною наукою і західною україністикою не було помітних розбіжностей і принципово відмінних рис. Увесь процес становлення і розвитку вітчизняної науки в УРСР змушував сприймати західні наукові пошування як результат іншого, "чужого" інтелектуального досвіду. Взагалі, відповідної поняттєвої адаптації вимагає будь-який історичний текст, написаний на іншому історіографічному ґрунті. Ситуація ще більше ускладнюється, коли проблема переходить з контексту історії (протікання подій і явищ) до контексту історіографії (їхнє відтворення). У нашому випадку спостерігається і перше і друге. Тому діалог між двома науковими світами мав наприкінці 1980-х — початок 1990-х років усі риси справжнього куль-

турного обміну, з гострою боротьбою позицій і точок зору.

З іншого боку, чи коректно порівнювати західну історичну україністику з радянською історичною наукою? Адже єдине, що їх об'єднує, то це сам предмет української історії, іншими словами, "усього лише низка подій і явищ, обмежених певними географічними кордонами". З нашого погляду, цього вимагають обставини розвитку українського суспільства кінця 1980-х – початок 1990-х рр. І не лише вони.

Західна україністика й історична наука в Україні розвивались різними шляхами. І, незважаючи на всі особливості географічного, часового, ментального характеру, головна відмінність знаходилась більше у сфері ідеології, ніж науки. Дослідження історії України на Заході відбувалось в атмосфері "живої" конкуренції, дослідники не були скуті якимись штучними обмеженнями. Радянські науковці мусили йти у фарватері "генеральної лінії партії". Тому різниця між першою і другою стосувалась не лише іншого способу висвітлення одних і тих самих історичних подій. В радянському науковому просторі до середини 1980-х років взагалі не визнавалось саме існування історії України, як самостійної галузі історичної науки або навіть такої, що має право на власну, несхожу на загально радянську періодизацію, чи особливості предмету та методології. Отже, станом на середину 1980-х рр. те, що на Заході було в історичному сенсі абсолютно доведеним фактом, на Україні потребувало вагомих доказів і не завжди залежало від здорового глузду історика. "Білі плями" були "білими плямами" лише на терені української історичної науки.

По-друге, західна україністика розвивалась на іншому історіографічному ґрунті, а тому її наукові засади мали інший методологічний та предметний "присмак". Вона мала своїх "класиків" і авторитетів, а відтак, й відмінну від радянської форму наукової практики. Основи історичної україністики на Заході заклали історики немарксистської школи: Д.Дорошенко, Н.Полонська-Василенко, О.Оглоблін, О.Яковлев, Л.Винар, І.Мазепа, І.Майстренко та ін.

По-третє, і час, і простір українського історичного минулого в радянській науковій версії був штучно звуженим. Це означало, що цілі пласти української історії, які були просто заборонені для вивчення на Україні впродовж десятиріч, розроблялись на Заході. Західна версія історії України виплядала більш розлогою. Тому загальна картина розвитку української історії давала американським вченим усі підстави говорити про радянський "науковий суб'єктивізм".

Отже, те, що за "залізною завісою" було відкрито в сер.1950-х рр., потрапило на шпальти українських газет і сторінки журналів лише в добу перебудови. Українському історикові на-

лежало за досить незначний проміжок часу "проковтнути" чималий шматок власного минулого.

Загальний підхід англomовної публіцистичної літератури до українського історичного матеріалу напр.1980-х – на поч.1990-х рр. можна окреслити таким рисами.

По-перше, звертає увагу на себе актуалізація найбільш "гарячих" для західного дослідника тем. Як правило, воно й виявляються тими "білими плямами" історії, які відкрила для себе радянська історична наука у світлі перебудовного суспільного оновлення. Це в основному три проблеми: голодомор 1932-1933 рр., діяльність ОУН-УПА під час Другої світової війни і після її завершення та історія української інтелігенції 1960-1980-х рр., дисидентський рух. Особливо гостро представлена перша тема [12]

По-друге, значну рефлексію англomовної публіцистики викликала політика гласності в СРСР та в Україні. З проблемою "білих плям" вітчизняної історії політика гласності пов'язана безпосередньо – вона була тим стартовим майданчиком, з якого почалося глобальне переписування вітчизняної історії й широкомасштабна ревізія її змісту. У політичному сенсі і вивчення, і усунення "білих плям" минулого було елементом політики гласності. На Заході цій проблемі було присвячено наприкінці 1980-х рр. декілька конференцій, тому література, породжена цією темою (і публіцистична і наукова), досить значна [7].

По-третє, постійна й часом гостро критична увага до процесів в середині української історичної науки дозволяє виділити ще одну особливість. Західна публіцистика з великим інтересом спостерігала за деідеологізацією вітчизняного наукового процесу. Ця традиція (мається на увазі традиція спостереження) мала досить глибокі коріння. Варто пригадати хоча б знамениту "дискусію" кінця 1960-х рр. між українським істориком Р.Симоненком (Інститут історії АН УРСР) і його канадським колегою О.Підгайним стосовно "буржуазних фальсифікацій" історії громадянської війни та революції на Україні [11]. Слід зауважити, що лише з 1989-го р. ці так звані "дискусії" отримали справжню діалогову форму і перестали бути "грою в одні ворота". Яскравий приклад цього надає нам вже згадана стаття американського дослідника Дж.Мейза, присвячена історіографії голодомору 1932-1933 рр [8].

Таким чином, у 1989-1991 рр., коли західна україністика та історична наука в Україні нарешті отримали можливість називатись партнерами, а не ідейними ворогами, вони представляли собою не просто географічно чи культурно відмінні інститути – вони писали різну історію. Звісно, це надзвичайно сильно впливало на характер тієї літератури, яку вони пропанували читачеві.

В цілому постійну увагу з боку західних вчених до проблем вітчизняної історії напр.1980-х – на поч.1990-х рр. можна пояснити декількома причинами. Насамперед, як уже зазначалося, вчені з української діаспори активно цікавились українським історичним минулим тому, що для них історія їхньої справжньої Батьківщини завжди була більше, ніж просто наукою.

Значний позитивний імпульс для дослідження української історії закордонними дослідниками надавав образ УРСР як "втраченої Батьківщини". В такій ментальній конструкції Радянська Україна була чимось на зразок "напівдержавної нації" в межах тоталітарної наддержави (імперії) СРСР, якій ще належало в майбутньому боротись за справжню незалежність. Інакше розуміючи суспільну модель Радянської України західна україністика і по іншому бачила ретроспективу вітчизняної історії. І ця "справжня", в першу чергу в очах західного дослідника історія мала стати в майбутньому передавачем національної пам'яті, головним інструментом у пошуках національної ідентичності для оновленої, "справжньої" України. Тому діаспора досить чутливо реагувала на події в УРСР. Інформаційна блокада була подолана ще напр. 1980-х і станом на 1990-й рік, наприклад, українську газету "Літературна Україна" виписували у 23-ох країнах світу (687 примірників), журнал "Україна" – у 36-ти (729 примірників) [2]. Іншу сторону того ж самого процесу можна проілюструвати на прикладі динаміки змін ключових тем діаспорної преси. Стосовно публіцистики таке явище ми спостерігаємо на прикладі американо-канадського журналу "Форум". З середини 1980-х рр. статті з історичної проблематики виходять на перший план, а їх зміст стає більш гострим і злободенним. Останнє може здатися дивним, зважаючи на те, що в українській діаспорній спільноті ніби-то не було підстав для публіцистичного сплеску саме історичної проблематики, як це мало місце напр.1980-х – на поч.1990-х рр. на Україні. Нагадаємо, що проблема «білих плям» української історії в даний період функціонувала лише на терені радянської історичної науки. Для Заходу, з його відношенням до професійного вивчення історії, як до заняття елітарного, такий поворот подій був не зовсім характерним. З нашого погляду, причини цього слід також шукати у почутті "спільності історичної долі", яке ніколи не зникло в українських закордонних громадах.

Окрім того, як для української радянської історичної науки, так і для західної україністики, особливо важливою була лібералізація відносин напр.1980-х – на поч.1990-х рр. Наслідком останньої стала широкомасштабна дискусія, результати якої були дещо незвичні для обох сторін. Спільного виявилось набагато більше, ніж це могли передбачити навіть самі

завзяті оптимісти – це яскраво показав перший конгрес Міжнародної асоціації українців (МАУ) [5].

Усе вищезазначене прямо впливало на вибір проблематики досліджень та на спрямованість наукового пошуку західних дослідників. Звісно, для канадського чи англійського читача актуальність, наприклад, проблеми релігійної історії України мотивувалась по-іншому, ніж для читача в УРСР. Якщо на Заході особа митрополита А.Шептицького була овіяна ореолом мученика за національну справу, тобто ставлення до цього історичного епізоду та образу було усталене, мало власну історіографічну форму і було відпрацьовано десятками і десятками наукових та публіцистичних праць, то в Радянській Україні і історія уніатської церкви і діяльність самого митрополита були тими самими "білими плямами" вітчизняної історії [10].

Таким чином, коло проблем, яких торкалися зарубіжні науковці та публіцисти напр.1980-х – на поч.1990-х рр. мало досить конкретні обриси: історія визвольних змагань 1920-х рр., історія дисидентського руху та політичної еміграції 1950-х – 1980-х рр., діяльність ОУН-УПА тощо. Західна україністика виділяла ті епізоди вітчизняної історії, які мали точки перетину з власне історією української діаспори. І хоча західні вчені у своїй науковій практиці прямо не стикалися з таким суто радянським феноменом, як «білі плями» історії (зауважимо, породжені політичною кон'юнктурою, а не природою процесу пізнання – в усіх інших контекстах дане поняття набуває абсолютно іншого змісту!), відчуття власної причетності до подій в далекій, але від цього аж ніяк не менш рідній Україні примушувало не стояти осторонь. В цілому відношення до "гарячих" проблем української історії з боку закордонних дослідників наприкінці 1980-х – початок 1990-х рр. відрізнялось від ставлення їхніх українських колег в основному двома рисами: більшим радикалізмом та актуалізацією тих проблем, які мали пряме відношення до історії української діаспори.

Історія є одним із способів існування суспільної свідомості. Тому, говорячи про "білі плями" на сторінках історичних досліджень, ми маємо на увазі і прогалини в інтелектуальній практиці суспільства. "Логіка дослідження замінюється логікою викладення, дискурс стає текстом." [8]. Якщо "написана" історія сфальсифікована, "білі плями" опускаються на інший пізнавальний рівень і з часом входять у сферу побутового мислення. У цьому випадку відновити картину історичного минулого можна лише шляхом масштабної культурної революції.

Не наважуючись стверджувати факт існування останньої у суспільно-політичних реаліях Радянської України кінця 1980-х – початок 1990-х рр., зауважимо, що роль західних досліджень (як публіцистичних, так і наукових) у процесі

відновлення фактографічної цілісності української історії важко переоцінити. З появою справжньої наукової альтернативи з'явилась і дискусія, яка в свою чергу стала першим кроком до оновлення історичної науки в Україні. Приблизно така ситуація склалася напр. 1980-х рр.

Грудневий референдум 1991 р. став відправною точкою для іншого бачення минулого, а, отже, і реконструкція історичного процесу у пострадянській історіографічній версії, що спиралась на відповідну ідеологію, змінила свій характер і властивості. Найголовнішою причиною цього стала зміна аксіологічних орієнтирів, а одним з головних рушіїв – "паралельний" процес вивчення історії України на Заході. Сакралізовані усією попередньою радянською практикою (і політичною і науковою), радянські наукові цінності поступово спровокувалися у дослідженнях початку 1990-х рр. Не обійти і того факту, що цей процес іноді набирав радикальних форм. "Можна назвати чимало істориків, – зазначає З.Когут, – які раніше робили кар'єру на паплюженні "буржуазного націоналізму", а тепер стали писати свої праці з ультрапатріотичних...позицій" [3].

Західна україністика виявила і показала той, доволі прикрий розрив у часі між двома версіями історії України – радянською і зарубіжною – який безумовно існував і накопичувався не одне десятиріччя. Наприклад, науковий спадок М.Грушевського став надбанням вітчизняного історика лише на поч. 1990-х рр. У той час на Заході твори "батька української історії" були давно "щільно стоптані увагою дослідників". Англійський переклад відомої будь-якому славісту статті "Звичайна схема "руської" історії й справа раціонального укладу історії Східного слов'янства" вийшов в США у 1952 році. На Україні широкому читачеві ця стаття стала доступна лише у 1991-му році [9].

Отже, процес вивчення і усунення «білих плям» української історії мав декілька ліній розвитку. Часом перетинаючись, часом розбігаючись в сторони вони зрештою й зав'язали той вузол протиріч, який, у доброму розумінні цього слова, став напр.1980-х – на поч.1990-х рр. для української історичної науки справжнім "Гордієвим вузлом". Що з ним робити, відомо ще з сивої давнини. Питання лише в тому, чи варто робити це саме так.

ЛІТЕРАТУРА:

- 1.Грищенко О. Своя мудрість: національні міфології і громадянська релігія в Україні.-К.,1998.-С.166-167.
- 2.До зарубіжних читачів//Україна.-1990.-№18.-С.19.
- 3.Когут З. Державотворчі державошукання. \ \ Критика. – 2000.-червень.-С.5
- 4.КульчицькийС. Погляд з-за океану на наше минуле. Про історію України О.Субтельного//Під прапором ленінізму.-1990.-№12.-С.72-79; Його ж. Погляд з-за океану. Про одне з видань "Історії України" за кордоном//Наука і суспільство.-1991.-№2.-С.13.
- 5.Шпорлюк Р. Балансування між минулим і майбутнім//Трибуна лектора.-1990.-№12.-С.22-23; О.Прицак. Що таке історія України? (Виступ канадського вченого на I конференції Міжнародної асоціації україністів)//Слово і час.-1991.-№1.-С.53-60; М.Жулинський. МАУ: історія створення та перспектива діяльності//Всесвіт.-1990.-№7.-С143-146; Л.Масенко. Свій до свого. Нотатки з I конференції Міжнародної асоціації україністів//Україна.-1990.-№46.-С.18-19.
- 6.Экшут А. Сослагательное наклонение в истории\ \ Вопросы философии.- 2000.-№8 С.83
- 7.Echo's of Glasnost in the Soviet Ukraine. Edited by Romana M.Bahry, Toronto, 1990, 236 pp.; Taras Kuzio. Dissent in Ukraine under Gorbachev. A collection of samizdat documents. London, 1989, 38 pp.; R. Zwarycz. Glasnost: it is enough? Gorbachev's reforms from a nationalist perspective//The Ukrainian Review.-1989.-№3.-P.11-19; Н. Panchuk. Ukraine in the year 1988// Smoloskyp.-Spring 1989.-№41.-P.3-10; R.Conquest. Glasnost, Gorbachev, Chrushov and Stalin// Smoloskyp.-Summer 1987.-№34.-P.19-20. Z.Brzezinsky: Ukraine in the Soviet-American Equation//Forum.-1987.-№69.-P.20-22.
- 8.James E.Mace. How Ukraine was permitted to remember//The Ukrainian Quarterly.- Summer 1993.-№2.-P.121-151.
- 9.M.Hrushevsky. The Traditional Scheme of "Russian" History and the Problem of the Rational Organization of the History of the Eastern Slavs//The Annals of Arts and Sciences in the U.S.-Winter 1952.-№ 4(6).-P. 355-364; М.Грушевський. Звичайна схема "руської" історії й справа раціонального укладу історії Східного слов'янства//Пам'ятки України.-1991.-№3. – С.4-7.
- 10.Metropolitan A.Sheptytsky: Father of today's Ukrainian Catholic Church // Forum.- Winter1989.-№80.-P.28-29; Ukrainian Catholic Church Reborn in Western Ukraine //Forum.-Spring 1990.-№ 81.-P.12-13.
- 11.O. Pidhainy. Ukrainian Historiography and the Great East-European Revolution: A propos of Symonenko's polemics. Toronto, Youngstown State University, 1968, 123 pp.
- 12.P.Paluch. Spiking the Ukrainian Famine, Again//The Ukrainian Quarterly.-Spring-Summer 1986.-№ 1-2.-P.59-68; The Commission on Ukraine Famine. A year of Progress//Forum.- 1987.-№ 71.-P.13-16; Ian A.Hunter. Putting History on Trail: Ukrainian Famine 1932-1933//Journal of Ukrainian studies.-Winter 1990.-№2.-P.47-74; James E.Mace. How Ukraine was permitted to remember//The Ukrainian Quarterly.- Summer 1993.- №2.-P.121-151;

Є. І. БОРОДІН

РОЗРОБКА ЗАКОНОПРОЕКТУ "ПРО ДЕРЖАВНУ МОЛОДІЖНУ ПОЛІТИКУ В СРСР" (1987–1989 РР.)

Бородін Євгеній Іванович – заступник директора з короткотермінового підвищення кваліфікації Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Української Академії державного управління при Президентові України, кандидат історичних наук, доцент

Період перебудови в СРСР відзначився зростанням уваги до проблем молоді. Це було викликано як виникненням нових, невідомих до того форм активності підростаючого покоління так і спробою влади переосмислити досвід роботи з молоддю радянських часів, знайти перспективи оновлення тогочасного суспільства.

Одним з важливих питань було визначено підготовку та прийняття Закону про молодь. Час вимагав законодавчо закріпити права та пільги молодих громадян, статус комсомолу та нових молодіжних організацій. Влада й надалі бажала мати молодь лояльною до існуючого політичного режиму. Враховуючи місце та роль Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді в СРСР, цілком зрозумілим є факт, що саме комсомол ініціював створення молодіжного закону. Підготовлене в апараті ЦК ВЛКСМ та науково-дослідному центрі Вищої комсомольської школи при ЦК ВЛКСМ нове бачення молодіжної проблеми було вперше озвучене в доповіді першого секретаря ЦК ВЛКСМ В.І. Мироненка на XX з'їзді комсомолу (квітень 1987 р.). Вищий комсомольський керівник, кажучи про захист прав та інтересів молоді, її комуністичне виховання, почав з наступного: "На XXVII з'їзді КПРС було визнано доцільним розширити коло питань, котрі державні органи можуть вирішувати тільки за участі або з попередньої згоди відповідних громадських, в тому числі комсомольських організацій, надати їм право у ряді випадків призупиняти здійснення управлінських рішень. На наш погляд, необхідно прискорити розробку Закону СРСР з цього питання" [1]. Далі В.І. Мироненко озвучив питання, яке вже більше двадцяти років залишалося в СРСР не вирішеним до кінця. "Від імені XX з'їзду ВЛКСМ ми би також просили відповідні органи підтримати багаточисельні пропозиції комсомольських організацій, комсомольців та молоді по розробці й прийняттю Закону СРСР про молодь, в якому слід законодавчо визначити багатосторонній характер взаємодії комсомолу як громадсько-політичної організації радянської молоді з державними органами, профспілками, громадськими організаціями у комуністичному вихованні молоді, здійсненні практичних питань організації її праці, навчання, побуту і відпочинку. Всенародне обговорення проекту цього Закону дозволило б виробити конкретну систему заходів з підвищення ролі і відповідальності молоді у вирішенні завдань вдосконалення соціалізму в нашій країні, прискорення її соціально-економ-

ічного розвитку", – виголосив він [2]. Звернемо увагу на прохання до "відповідних органів" підтримати Закон. Проаналізуємо, які ж це відповідальні органи? Перш за все – це ЦК КПРС. Разом з цим до них належали Верховна Рада та Рада Міністрів СРСР, міністерства, відомства, впливові наукові установи. Дозвіл партії та підтримка інших установ були комсомолу необхідними, враховуючи попередній негативний досвід діяльності прихильників Закону СРСР про молодь.

Справа у тому, що двічі (з середини шістдесятих до другої половини вісімдесятих років) в Радянському Союзі було поховано спроби прийняти молодіжний закон. Спочатку в 1966 р. під керівництвом доктора юридичних наук, професора М.Г. Кириченка був підготовлений проект загальносоюзного закону "Про підвищення ролі радянської молоді та молодіжних організацій в державному, господарському і соціально-культурному будівництві СРСР". Документ підтримало бюро ЦК ВЛКСМ, розглянули обидві палати Верховної Ради СРСР, було навіть підготовлено проект постанови Верховної Ради, але далі питання не зрушило. В 1977 р. робоча комісія з підготовки проекту Закону про молодь під головуванням першого заступника голови Державного комітету СРСР з професійно-технічної освіти В.А. Сажуєва почала розробку нового документу, який згодом з'явився у вигляді проекту Закону СРСР "Про підвищення ролі радянської молоді та молодіжних організацій у комуністичному будівництві". Ті ж інстанції висловились на його підтримку, а Закон прийнято не було [3]. Противники Закону перемогли. Приклад аргументації опонентів закону так пригадував З.Г. Апресян: "Один секретар ЦК ВЛКСМ, до речі, дуже цікава людина, запитав мене: "Як вважаєш – потрібен нам Закон?". – "Потрібен". – "А навіщо?" – "Ну хоча б для того, щоб захистити інтереси, права молоді". "А від кого у нас їх захищати?". Ось така зайнята розмова..." [4]. Учасник двох попередніх робочих груп по створенню Закону про молодь І.М. Ільїнський згадував інші висловлювання противників такого нормативно-правового акту: "молодь не варто виділяти, так як вона не має особливих інтересів, відмінних від інтересів інших соціальних груп", "прийняти Закон СРСР про молодь – значить поставити молодь в привілейоване становище за рахунок інших прошарків та груп суспільства – скажімо, за рахунок пенсіонерів", "у молоді і там є всі права, і потрібно їх краще реалізовувати і т.д." [5].

В 1987 р. події навколо Закону набули іншого розвитку. На тому ж XX з'їзді ВЛКСМ Комуністична партія Радянського Союзу, як реальна владна структура, підтримала пропозицію створити молодіжний Закон. Зробив це її генеральний секретар М.С. Горбачов, який сказав наступне: "Ми за послідовне здійснення системи заходів по лінії партії, державних та господарських органів, громадських організацій, в результаті яких кожна молода людина твердо відчула б причетність до усіх справ і турбот країни. У цьому зв'язку висловлена на з'їзді ідея про розробку та прийняття закону про молодь нам здається обґрунтованою. Давайте обдумаємо це питання" [6]. Зазначимо, що в розумінні змісту закону лідер комуністів пішов далі лідера комсомольців у осмисленні позаідеологічного змісту Закону. Він вказував: "Очевидно, закон про молодь ще більше повинен укріпити гарантії прав юнаків і дівчат в усіх областях громадського життя країни. Адже навіть якщо в цьому законі зібрати все те, що сьогодні діє, вже наявні права і обов'язки молоді, то вже само по собі це буде мати величезне значення. Але можна, безумовно, внести до тексту закону і нове з врахуванням того, про що казали делегати з'їзду, і того, що підказує життя" [7].

Партійна підтримка забезпечила включення в головну резолюцію XX з'їзду ВЛКСМ такого формулювання: "З'їзд схвалює пропозиції про прийняття Закону СРСР про молодь" [8].

Невдовзі після комсомольського форуму в головному партійному журналі "Комуніст" було вміщено статтю доктора філософських наук, директора Науково-дослідного центру Вищої комсомольської школи (НДЦ ВКШ) при ЦК ВЛКСМ І.М. Ільїнського "Розвиток соціалізму і молодь", в якій йшлося, зокрема, і про Закон про молодь. "Актом великого політичного звучання було б прийняття закону СРСР про молодь. Питання це обговорюється в країні вже близько чверті століття. Він дозволив би повніше відобразити основні права і обов'язки молоді, комсомолу, створив би єдину правову концепцію реалізації молодіжної політики, став би юридичною основою здійснення програм по роботі з молоддю", – зазначав автор [9]. Стаття розпочала дискусію навколо Закону, яка тривала майже чотири роки. Дослідник до того ж ввів в обіг поняття "молодіжна політика", пов'язавши його з діяльністю зі створення молодіжного законодавства.

І.М. Ільїнський звернув увагу фахівців та громадськості на існування законів про молодь в ряді соціалістичних країн (НДР, ВНР, НРБ, ПНР, Куба) [10]. На той час ідеологічна концепція правлячих комуністичних партій щодо молодого покоління знайшла своє відображення в конституціях НРБ, НДР, КНДР, Куби, Монголії, Румунії. До 90-х років закони про соціальний захист молоді були прийняті також в Австрії, Аф-

ганістані, Греції, Індії, Іспанії, Італії, Нідерландах, Туреччині, Фінляндії, Швеції, ФРН, інших країнах. Організація об'єднаних Націй оголосила 1985 рік Міжнародним роком молоді. Заходи з цього приводу проводилися зокрема в СРСР [11]. Цікаво відзначити, що В.І. Мироненко в 1985 р. в якості першого секретаря ЦК ЛКСМУ брав участь у роботі Всесвітньої конференції ООН по Міжнародному року молоді у Нью-Йорку (листопад 1985 р.) в складі делегації УРСР [12]. Таким чином, поступ до створення молодіжного законодавства в СРСР виражав як рух до створення правової держави так і до загальносвітової демократичної тенденції стосовно державної підтримки молоді.

Після XX з'їзду ВЛКСМ доля закону про молодь на певний термін опинилась в руках самого ініціатора його створення. Комсомол організував роботу по розробці проекту нового закону. 31 серпня 1987 р. бюро ЦК ВЛКСМ прийняло постанову "Про участь комсомольських організацій країни у підготовці Закону СРСР про молодь". Внаслідок цього рішення комсомол взяв на себе всі витрати, а обговорення питання відбувалося на пленумах ЦК ВЛКСМ. Було створено спеціальну комісію ЦК ВЛКСМ по підготовці Закону та тимчасовий молодіжний творчий колектив на базі НДЦ ВКШ при ЦК ВЛКСМ [13]. Наукове керівництво ВМТК "Закон про молодь" здійснював І.М. Ільїнський, а до його складу увійшли Д.Р. Поллиєва (керівник), С.В. Алешенок, С.П. Головатий, Н.А. Гостева, В.А. Луков, С.В. Пугінський, та інші [14]. До роботи залучалися спеціалісти НДЦ ВКШ при ЦК ВЛКСМ, Інституту держави і права АН СРСР, Всесоюзного науково-дослідного інституту радянського законодавства, юридичного факультету Московського держуніверситету. Серед московських вчених в числі розробників основних положень законопроекту ми бачимо ім'я представника УРСР С.П. Головатого. В його біографічній довідці відзначається такий період виробничої діяльності: "02-07. 1988 – с. н. п., Тимчасовий молодіжний творчий колектив "Закон про молодь" Науково-дослідного центру Вищої комсомольської школи при ЦК ЛКСМУ" [15]. Український юрист висловив своє бачення деяких питань щодо Закону у союзній та республіканській пресі [16].

На момент початку роботи творчого колективу в СРСР діяло близько 1500 нормативно-правових актів, які визначали права та обов'язки радянської молоді. Виникало питання про те, що ж потрібно робити: або кодифікувати діючі закони, або приймати окремі молодіжний закон. Відповідь на нього І.М. Ільїнський сформулював так: видати кодифікований збірник законодавства про молодь та прийняти ще й закон СРСР про молодь. Новий молодіжний Закон на його думку був важливішим. З нього повинна були початися "ревізія", удосконалення і роз-

виток всіх законодавчих актів про молодь [17]. І хоча в ході підготовки документу учасники дискусії плутали ці два види закону, авторський колектив послідовно пішов обраним шляхом, вказаним І.М. Ільїнським [18]. Вся увага розробників та громадськості зосередилася на створенні Закону.

Потрібно відзначити, що спочатку передбачалася підготовка саме "Закону про молодь", але як зазначав пізніше В.А. Луков, під час дискусії змінилася і спрямованість законотворчої ідеї: початковий задум створити "Закон про молодь" (подібно до тих, котрі вже діяли в ряді соціалістичних країн, а також – в іншій формі – в Швеції, ФРН, Фінляндії, Франції, Італії та інших країнах світу) погано реалізувався в юридичному відношенні (питання предмета відносин, що регулювались законом). Внаслідок з'явився законопроект, змістовим центром якого стали положення про державну молодіжну політику [19].

Розробники Закону принципово відмовились від використання терміну "політика стосовно молоді", наполягаючи на словосполученні "державна молодіжна політика". На їх точку зору, перший підхід був суто патерналістським, створював враження, що є дещо таке, що держава "дарує молоді від щедрот своїх". Другий підхід забезпечував суб'єктний характер молоді, визначав активну роль нової генерації у державі [20].

Загальна структура початкової концепції Закону складалася з блоків: політико-правового (комсомол, молодь та вибори, представництво комсомолу в органах влади і управління); економічного (управління виробництвом, праця та науково-технічна діяльність); соціально-культурного (освіта, виховання, молода родина, культура, творчі спілки молоді, молодіжні житлові комплекси і житлові проблеми). Передбачалося включити розділ про так званий комплекс гарантій (комітети у справах молоді, фонд молоді тощо) [21].

Розробники Закону застосували інноваційний підхід у своїй роботі. Традиційна схема, коли фахівці спочатку готували текст документу, а потім вже готовий документ виносили на обговорення, була відкинута. Закон писався одночасно з його обговоренням. Як справедливо підкреслив В.А. Луков, розробка Закону перейшла "з зони законотворчості в зону громадського діалогу про долю молоді та країни" [22]. Його розробка йшла одночасно з дискусією як про необхідність так і про зміст молодіжного закону в СРСР.

Трибуною обговорення законопроекту стали пленуми та засідання бюро ЦК ВЛКСМ, інших комсомольських органів, збори комсомольських організацій різних рівнів, сторінки комсомольської преси, теле- та радіопередачі. 27 грудня 1987 р. "Комсомольская правда" в рубриці "Закон про молодь: яким йому бути", за-

ропонувавши надавати пропозиції щодо закону, помістила навіть таку інформацію: "... проєкт складається на підставі листів в ЦК ВЛКСМ, "Комсомольську правду". І хоча така інформація була перебільшенням, розробники дуже сподівалися отримати пропозиції від самої молоді. Цілком зрозуміло, що основну роботу проводила названа вище група науковців.

Ідея авторів ідеї про одночасне обговорення і створення основних положень закону в цілому знайшла підтримку. Однак, не всі учасники дискусії були прихильниками створення молодіжного Закону. Директор науково-дослідного економічного інституту при Держплані СРСР В.Г. Костаков вважав, що існують єдині проблеми суспільства і загальна орієнтація на інтереси людини забезпечить вирішення проблем всього населення, а молодь, відповідно, не потребує особливих законів [23]. Доцент одного з дніпропетровських вузів В.С. Хазієв був більш категоричним: "Закон про молодь при всій його привабливості... недоцільний, бо він консервує відокремлене становище молоді сьогодні. Якщо проявляти справжню турботу про молодь, то необхідно виступати за те, щоб... не було жодних пільг за віком" [24].

Більшість учасників обговорення були прихильниками прийняття закону та дискутували навколо конкретних його положень. Найголовнішу увагу привернули питання пільг молоді, ролі комсомолу, розвитку молодіжного руху, державної (у тому числі матеріальної) підтримки молодіжних організацій, створення державних молодіжних структур тощо. Деякі пропозиції були неприйнятними для реалізації (надання виборчого права з 16 років, створення Всесоюзної інспекції з прав молоді та ін.), але значна їх частина співпадала з тим, що з часом було викладено в молодіжному законі СРСР.

За даними тогочасних соціологічних опитувань 80% молодих людей вважали за необхідне прийняття Закону [25]. Між тим авторський колектив, здається, очікував на більшу увагу і підтримку. Невдовзі перед першим читанням законопроекту керівник ТМТК Д.Р. Поллієва висловила так: "В широких масах Закон не зрозумілий, не сприйнятий як необхідність" [26].

Вже восени 1987 року дискусія навколо Закону розгорнулася в засобах масової інформації УРСР. Першим питанням стало місце комсомолу в політичній системі суспільства. Для одних закріплення особливого статусу ВЛКСМ тоді ще було цілком прийнятним, для інших – неможливим в умовах перебудови. Один з ветеранів комсомолу висловився в пресі так: "Необхідно узаконити тільки одну – комсомольську організацію, заборонивши існування в середовищі несоюзної молоді різних ідеологічно шкідливих формувань, що впливають на неї розкладаюче" [27]. Точка зору студента представлялась більш демократичною: "Скажу спочатку: я – за [за-

кон. – Є.Б.], хоча, на мій погляд, логічніше було б назвати його Законом про комсомол, або, якщо ширше, – Законом про молодіжні організації в СРСР” [28]. Практики з обкомів комсомолу пропонували узаконити позики або довгострокові пільгові кредити для молодих подружжів, а також вирішити інші соціально-економічні проблеми молоді [29]. Одним з перших висловив підтримку ідеї Закону український дослідник молодіжної проблематики, кандидат історичних наук М.Ф. Головатий. Вже на початку грудня 1987 р. в республіканській пресі було надруковано його статтю в рубриці “Яким бути закону СРСР про молодь”. В ній він виклав своє власне бачення Закону [30].

Від самого початку обговорення в українській пресі було оприлюднено таку ідею: “...комсомольські лідери розвернули кампанію не по створенню Закону СРСР про молодь, а фактично Закону про розширення своїх власних прав, полегшення комсомольсько-організаційної роботи та розповсюдження свого впливу на всі сфери громадського життя” [31]. Подібна точка зору висловлювалася і в інших республіках СРСР, тому викликала відповідну реакцію з боку комсомольського керівництва. 16 травня 1988 р. на пленумі ЦК ВЛКСМ В.І. МIRONENKO визнав побоювання, що закон “узаконить права комсомольської бюрократії та позбавить цих прав саму молодь” виправданим. Свою позицію він висловив так: “...ЦК ВЛКСМ своє завдання бачить як раз в тому, щоб юридично огородити майбутнє країни, молодь, її організації, об’єднання від всевладдя і свавілля технократії та бюрократії, в тому числі і комсомольської” [32].

Спільна робота фахівців та громадськості над законопроектом тривала близько двох років. ТМТК планував завершити свою роботу восени 1988 року, але тоді цього зробити не вдалося. ЦК ВЛКСМ на своїх пленумах декілька разів переносив строки завершення роботи. Члени ТМТК протягом вересня 1987 – березня 1989 рр. послідовно підготували ряд варіантів законопроекту. Лише десятий було винесено на обговорення членів ЦК ВЛКСМ та громадськості під назвою “Про державну молодіжну політику в СРСР” [33].

17 березня 1989 р. на пленумі ЦК ВЛКСМ було розглянуто інформацію молодіжного творчого колективу “Закон про молодь” про хід роботи над проектом Закону СРСР про державну молодіжну політику в СРСР. Керівник колективу Д.Р. Поллиєва зробила повідомлення про результати майже дворічної роботи та представила законопроект [34].

Проект закону СРСР “Про державну молодіжну політику в СРСР” складався з 6 розділів та 33 статей. Розділи закону носили наступні назви: “Державна молодіжна політика в СРСР” (ст. 1-4), “Держава та молодий громадянин” (ст. 5-

16), “Молодіжні організації та їх участь у здійсненні державної молодіжної політики” (ст. 17-24), “Організаційні основи здійснення державної молодіжної політики в СРСР” (ст. 25-29), “Гарантії здійснення Закону” (ст. 30-37), “Заключні положення” (ст. 33).

В проекті не було визначення терміну “державна молодіжна політика”, але використовувалося поняття “призначення державної молодіжної політики” та “спрямованість державної молодіжної політики”. В преамбулі законопроекту говорилося: “її призначення – гармонійно поєднати інтереси молоді та всього суспільства, створити такі умови і стимули для молодих громадян, завдяки яким вони могли б з найбільшою повнотою розкривати свою думку та енергію, реалізовувати свій творчий потенціал на благо соціалізму, приймати на себе відповідальність за долю країни” [35]. Це формулювання майже дослівно повторювало фрагмент доповіді генерального секретаря ЦК КПРС М.С. Горбачова на ХІХ партійній конференції 28 червня 1988 р. [36]. Партії відводилося особливе значення: “Державна молодіжна політика в СРСР здійснюється під керівництвом Комуністичної партії Радянського Союзу” [37]. Ця норма витікала зі змісту шостої статті Конституції СРСР.

Автори документу передбачали, що новий закон повинен знайти розвиток в законах союзних республік, вони підкреслювали необхідність молодіжної спрямованості загальнодержавних планів та програм соціально-економічного розвитку СРСР та створення молодіжних комплексних програм. Було зроблено спробу сформулювати принципи державної молодіжної політики, присвятивши цьому питанню окрему статтю (ст.2). Окремо обговорювалася участь молоді в формуванні та реалізації державної молодіжної політики.

У питанні стосунків держави і молодого громадянина акцент робився на наданні молоді (громадянам у віці від 14 до 30 років) “пільг та додаткових гарантій, що дають можливість здійснення ними основних прав та свобод” [38]. Блок прав та гарантій молоді був дуже великим і передбачав стимулювання підприємств, що беруть молодь на роботу, створення молодіжних господарських об’єднань, підтримку молодих орендарів, виділення державою коштів на соціальний розвиток молоді, пільгове кредитування молодих громадян та молодих сімей, житлові пільги, охорону інтересів в галузі освіти, культури тощо. В ряді питань автори законопроекту зробили спробу створити правові норми, які було б доцільно висвітлити в інших нормативно-правових актах. Окремі статті визначали допомогу по тимчасовій непрацездатності, види виплат сім’ям з дітьми, концептуальні засади функціонування вищих навчальних закладів (ст. 11, 12, 14).

Найбільш новаторським був третій розділ,

який детально виписував право молоді на створення власних організацій, чим повинен був закріпити факт наявності в СРСР багатоманітного молодіжного руху. Молодіжним організаціям надавалися права участі "в управлінні державними та громадськими справами, у вирішенні політичних, господарчих і соціально-культурних питань", висунення кандидатів в депутати рад, здійснення економічної, культурно-просвітницької, наукової та міжнародної діяльності. Разом з тим зберігалася особлива роль комсомолу, про що в ст. 18 говорилося так: "В Радянському Союзі у відповідності до Конституції СРСР і на підставі статуту діє Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді, яка є молодіжною громадсько-політичною організацією. Статут ВЛКСМ не підлягає затвердженню або реєстрації будь-якими державними органами" [39]. Особливі права надавалися комсомольським організаціям підприємств, установ та організацій.

Проект закону передбачав діяльність комісій у справах молоді у радах всіх рівнів та їх право давати висновки по нормативно-правових актах, що стосуються молоді, здійснювати контроль за діяльністю державних органів, установ, підприємств, організацій. Ці комісії повинні були утворюватися саме з числа молодих депутатів. Документом передбачалося створити комісії у справах молоді в центральних органах державного управління та трудових колективах. Про існування таких комісій у 29 загальносоюзних міністерствах та відомствах говорилося ще на XX з'їзді ВЛКСМ у квітні 1987 р. [40]. На момент оприлюднення проекту закону виникли навіть молодіжні структурні підрозділи у Бюро Ради Міністрів СРСР з соціального розвитку (сектор у справах молоді і по регіональних аспектах соціально-економічного розвитку), Держкомітеті праці СРСР (управління у справах молоді) тощо.

З метою забезпечення гарантій здійснення закону передбачався обов'язок органів держав-

ної влади та управління прийняти необхідні нормативно-правові акти для визначення порядку та процедури права молодих громадян та молодіжних організацій. При цьому до прийняття цих актів молоді громадяни та молодіжні організації мали можливість здійснювати свої права в самостійно обраному ними порядку, що не суперечить діючому законодавству. А у випадку визнання зазначених актів такими, що суперечать закону, передбачалося відшкодування молодіжним організаціям збитків з боку державних органів та посадових осіб [41].

Проект закону СРСР "Про державну молодіжну політику в СРСР", підготовлений ТМТК "Закон про молодь", характеризувався наявністю нечітких формулювань, багатослів'ям, переважністю невдалих поєднанням декларативного та конкретного. Проте він, беззаперечно, став помітним явищем та відіграв велику роль, зрушивши справу ювенальної законотворчості з мертвої точки.

Березневий (1987 р.) пленум ЦК ВЛКСМ серед інших поставив завдання обраним на ньому народним депутатам СРСР від комсомолу, після обговорення проекту Закону в комсомольських організаціях за участю всієї молоді, внести його в Верховну Раду СРСР з пропозицією всенародного обговорення [42].

Після пленуму проект Закону СРСР "Про державну молодіжну політику в СРСР" було надруковано окремою брошурою накладом 15 тисяч примірників. Робота перейшла в стадію обговорення конкретного тексту проекту молодіжного Закону.

Таким чином, діяльність ЦК ВЛКСМ та ТМТК "Закон про молодь" в квітні 1987 – березні 1989 рр. забезпечили підготовку законопроекту "Про державну молодіжну політику в СРСР". На порядку денному постало питання про співпрацю з Верховною Радою СРСР з метою подальшого просування проекту Закону та його схвалення в установленому законодавством порядку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Документы и материалы XX съезда Всесоюзного Коммунистического Союза Молодежи. – М.: Молодая гвардия, 1987. – С. 119.
2. Там же.
3. Закон о молодежи // Молодой коммунист. – 1988. – № 2. – С. 9-10.
4. Молодой коммунист. – 1990. – № 4. – С. 44.
5. Аргументы и факты. – 1988. – № 10. – С.7.
6. Документы и материалы XX съезда Всесоюзного Ленинского Коммунистического Союза Молодежи. – С.21.
7. Там же.
8. Там же. – С. 152.
9. Ильинский И.М. Развитие социализма и молодежь // Коммунист. – 1987. – № 17. С.26.
10. Там же.
11. Ковалева А.И., Луков В.А. Социология молодежи: Теоретические вопросы. – М.: Социум, 1999. – С. 305.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.7. – Оп.20. – Спр.3474. – Арк.. 92-95.
13. Документы ЦК ВЛКСМ, 1987 г. – М.: Молодая гвардия, 1988. – С. 97-98.
14. Ковалева А.И., Луков В.А. Социология молодежи. – С. 307.
15. Кто е кто в Україні. – К.: "К.І.С", 2001. – С. 90.
16. Закон про молодь: яким йому бути // Ранок. – 1988. – № 9. – С. 3-6; Головатий С. Туризм, фестивали... Що еще? Комсомольская жизнь. – 1988. № 9. – С. 11-12.
17. Комсомольская правда. – 1988. – 22 января.

18. Ильинский И. Развитие социализма и молодежь. - С. 26.
19. Ковалева А.И., Луков В.А. Социология молодежи. - С. 307.
20. Молодой коммунист. - 1989. - № 4. - С. 7.
21. Отклик. - 1988. - Вып. 2. - С. 161-163.
22. Ковалева А.И., Луков В.А. Социология молодежи. - С. 307.
23. Костаков В. Как мы ставим социальные цели // Коммунист. - 1989. - № 17. - С. 61.
24. Молодой коммунист. - 1989. - № 4. - С. 7.
25. Государственная молодежная политика: Какой ей быть? // Молодой коммунист. - 1990. - № 4. - С. 43.
26. Там же.
27. Каким быть Закону СССР о молодежи // Комсомольское знамя. - 1987. - 1 ноября.
28. Там же.
29. Там же.
30. Головатый Н.Ф. И на словах и на деле // Комсомольское знамя. - 1987. - 4 ноября.
31. Каким быть Закону СССР о молодежи // Комсомольское знамя. - 1987. - 1 ноября.
32. Документы и материалы пленума Центрального Комитета ВЛКСМ и Центрального Совета Всесоюзной пионерской организации имени В.И. Ленина 16 мая 1988 года. - М.: Молодая гвардия, 1988. - С.18.
33. Сибирев Н. Ответ скептикам: Несколько тезисов в защиту законопроекта о молодежи // Собеседник. - 1989. - Май. - № 21. - С. 3.
34. Информационное сообщение о VI пленуме Центрального Комитета ВЛКСМ // Комсомольская правда. - 1989. - 18 марта.
35. Проект Закона Союза Советских Социалистических Республик "О государственной молодежной политике в СССР", подготовленный ВМТК НИЦ ВКШ при ЦК ВЛКСМ "Закон о молодежи". - М.: Молодая гвардия, 1989. - С. 1.
36. Материалы XIX Всесоюзной конференции Коммунистической партии Советского Союза, 28 июня. - 1 июля 1988 г. - М.: Политиздат, 1988. - С. 67.
37. Проект Закона... - С. 1.
38. Там же. - С. 3.
39. Там же. - С. 15-16.
40. Документы и материалы XX съезда... - С. 118.
41. Проект Закона... - С. 31-32.
42. Наш наказ народным депутатам СССР, избранным от ВЛКСМ на VI пленуме ЦК ВЛКСМ // Комсомольская правда. - 1989. - 21 марта.

В. М. ЗАРУБА

ВЗЯТТЯ ТУРЕЦЬКИХ ФОРТЕЦЬ В ПОНИЗЗІ ДНІПРА 1695 РОКУ

Заруба Віктор Миколайович – заступник начальника кафедри теорії та історії держави і права Юридичної Академії МВС України (Дніпропетровськ), кандидат історичних наук

У ході другої російсько-турецької війни протягом 1695-1698 рр. царським урядом та гетьманським правлінням було вчинено значні великомасштабні військові акції проти Туреччини та Криму на двох напрямках: на Азов і на турецькі фортеці на пониззі Дніпра. Дніпровська кампанія була частиною плану Петра I по завоюванню виходу в Чорне море і водночас мала самостійне значення як правий фланг удару на Північне Причорномор'я. План походу розробили в кінці 1694 – на початку 1695 рр. з ініціативи і при безпосередній участі козацької старшини. Він полягав у наступному.

Російське військо, до складу якого мали ввійти севський, белгородський, путивльський та українські слобідські полки під проводом Б.П.Шереметева, з'єднуються біля Дніпра з полками гетьмана, ідуть правим берегом до фортеці Кизикермен і беруть її в облогу. З Дніпра на чайках Мустриткермен (Таванськ) та

Мубеуреккермен блокують запорожці, які мають великий досвід річкових та морських походів і боротьби з татарами. Вони ж діють на суходолі, на лівому березі проти Ісламкермена, перетинаючи йому допомогу від татар.

Здійснення плану розпочалося весною 1695 р. 10 травня Б.П. Шереметев з військами полишив Белгород і 28 травня прибув на річку Коломак, де з'єднав усі свої полки. Дізнавшись про виступ військ боярина, 17 травня з Батурина розпочав похід і І.Мазепа. Наблизившись до дніпровської переправи, козацькі полки затрималися там на кілька тижнів для побудови суден «до перевозу військ». На цих суднах російські полки переправлялись на правий берег біля Переволочної, а козацькі – біля Мишуриноного Рогу. Загальну зустріч обох корпусів було призначено на річці Омельничці. В.Шереметев прибув туди 2-го, а І.Мазепа 3-го липня. 11 липня об'єднане військо рушило в похід на

Кизикермен «звичайним трактом, переходячи в том маршу розніе речки и долины, з степу в Днепр впадаючи». Частину війська відправили плавно Дніпром до Січі, щоб, з'єднавшись з запорожцями, воно рухалося далі на Кизикермен і Таванськ. Очолив плавний загін Я.Лизогуб [2, 244; 1, 273]. Запорожці під проводом кошового М.Самойленка вирушали в похід плавно – по Дніпру. Загальна чисельність об'єднаного війська, за даними С.Байера, М.Костомарова, Д.Вантша-Каменського, М.Маркевича, Д.Бутурліна та В.Дядиченка складала 100 тисяч чоловік. У джерелах, зокрема в донесенні австрійського посла в Москві, говориться про 120 тисяч чоловік.

Українсько-російське військо, до міста Кизикермена «прийшло липня 24 числа, години за дві до ночі», – повідомив царя у «відписці» Шереметев, – «і того ж дня в вечері у ратних людей полків наших з кизикерменцями, котрі виходили з того міста на вилазку, був бій» [3, 269–270]. Ставши вночі обозами навколо фортеці на безпечній відстані, військо стало очікувати наступного дня. Рано вранці 25 липня гетьман наказав сердюкам і городовим полкам іти на штурм фортечних валів. «Котре військо радісним серцем скочило охоче на промисел военний і ввійшло майже без опору в садки та огороди кизикерменські». Назустріч козацькому загону вийшло кілька сотень яничар. У короткій сутичці вони були розбиті, а їхні залишки сховалися за укріпленнями. Козаки зайняли захоплені позиції біля стін фортеці і «шанці собі починивши в них залягли, для подальшого військового промислу».

Українсько-російське керівництво врахувало тактику штурму турками Чигирина в 1677–1678 рр. і застосувало його в 1695 р. під Кизикерменом, а роком пізніше, в 1696, під Азовом проти самих же турків. За пропозицією гетьмана українські та російські полки стали підводити під фортецю шанці, підступаючи все ближче до мурів. Були насипані вали, на яких розмістили гармати, корзини з землею, розставили піхоту з карабінами та мушкетами. Роботи ішли дуже спішно й до ранку 26 липня фортецю було суціль осаджено. Вранці 26 липня розпочався її шквальний артилерійський обстріл, котрий тривав п'ять днів. Гармати козаків та солдат придушували вогонь противника, не даючи йому навіть зробити постріл. Артилерійський вогонь, який вели турки з Таванська, не чинив жодної шкоди штурмуючим. Обложені ж були просто засипані ядрами, снарядами й ручними гранатами. Плавне військо запорожців, Київського та Чернігівського полків, вийшовши на Дніпро, оточило Таванськ (Мустриткермен) і відрізало обложеним шлях до відступу й можливість отримувати допомогу від татарських орд нуреддіна і Ширін-бея, котрі стояли в степу. Не змогли обложені й втекти

Дніпром, позаяк кизикерменську флотилію захоплено першого ж дня облоги й спущено в пониззя Дніпра.

Козаки і солдати, під прикриттям артилерії прорили під зовнішню очаківську башту глибокий підкоп. Закладений в ньому порох вибухнув 30 липня о п'ятій годині ранку, утворивши величезну вирву в фортечній стіні. В пролом з прапорами, під бій барабанів і звуки бойових сурм кинулися козаки й ратні люди. На вулицях міста розпочалися рукопашні бої, котрі тривали п'ять годин. Від вибухів підкопів і гранат у містечку розпочалися пожежі. Не бачачи можливості боронити фортецю далі, турки, замахавши шапками, дали знати що здаються. Увечері 30 липня капітулювало верхнє місто (цигандель), а ранком наступного дня – і нижнє (передмістя). Оточений запорожцями й городовими козацькими полками гарнізон Таванська, побачивши що капітулював Кизикермен, теж здався на ласку переможців. Турки й татари, котрі захищали Мубеуреккермен, уночі 2 серпня, зірвавши порох, підпаливши фортечні укріплення і кинувши гармати, втекли в степи до орди, яка там стояла. Залога Ісламкермена в ніч з другого на третє серпня була виведена калгою і Ширін-беєм у степ. Захопивши боеприпаси і гармати, вони підірвали порох «і місто спалили, і, лишивши його порожнім, пішли геть». Цілими лишилися тільки укріплення Таванська [3, 270]. В.Шереметев та І.Мазепа відправили під Азов царю доповідні про взяття фортеці. Їх доправили стольник А.Воейков і полковник Іван Скоропадський вночі 19 серпня. На честь такої визначної вікторії Петро I влаштував бучний бенкет з гарматними пострілами та феєрверками.

Дійсно, це була подія значної історичної ваги. Вона справила велике враження на сучасників в Україні, Росії, Туреччині, Західній Європі. На честь В.Шереметева Терлецьким написано панегірик, котрий видано в Чернігові з чудовими гравюрами Леонтія Тарасевича, котрі алегорично ілюстрували штурм фортеці. Представники вищого православного духовництва – патріарх московський Адріан, митрополит київський Варлаам Ясинський, ректор Києво-Могилянського колегіуму Стефан Яворський – звернулися з урочистими привітаннями й похвалою до українських козацьких полків. З захоплених трофейних гармат відлито дзвін «Кизикермен» для Успенської церкви в Полтаві [1, 286–288].

Українські та російські полки захопили кизикерменського бея, багато турецьких офіцерів, полонили близько тисячі яничар, взяли прапори, гармати, зброю та інші трофеї [1, 283–285; 3, 272]. Шереметев і Мазепа згодом були осипані царською милістю і подарунками. Як повідомляють джерела, більше за всіх у боях відзначився Миргородський полк Данила Апо-

стола [4, 155–156]. Втрати росіян та українців, треба гадати, були значними. За повідомленням гетьмана лише в одному ніжинському полку загинуло 242 і поранено 311 чоловік.

Отже успіх швидкого падіння чотирьох форпостів турків у Подніпров'ї був забезпечений узгодженими діями українських та російських з'єднань. На всіх етапах боїв найактивнішу участь брало козацтво, яке відіграло значну роль у досягненні перемоги. Визначні бойові якості були виявлені козацькою піхотою в штурмі Ки-

зикермена і запорізьким плавним військом на Дніпрі.

Після взяття фортець командири мали намір штурмувати Очаків. Але військо «зело зголоднено», було виснажене, а передбачався ще значний перехід і марш з боями та новий штурм. Тому похід на Очаків відклали до наступного року. Ці свідчення наведені учасником штурму Г.Габ'янкою, засвідчують, що кінцевою метою нижньодніпровської кампанії у війні з Туреччиною було взяття Очакова [2, 244].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. – К., 1855. – Т.3. – С.17–539.
2. Грабянка Г. Действия презельной... – К., 1854. – 39+374+6 с. – С. 206–319.
3. Список с отписки к государям и великим князьям Всея Руси Иоанну Алексеевичу и Петру Алексеевичу боярина Бориса Шереметьева о взятии и разорении города Кизикермена // ЗООИД. – Одесса, 1853. – Т.3. – С. 269–272.
4. Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – 208 с.

В. В. ГОНЧАРОВ

ОСОБЛИВОСТІ АВСТРО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИН В ПЕРІОД ВІЙНИ ЗА АВСТРІЙСЬКУ СПАДЩИНУ (1740–1748 РР.)

Гончаров Віталій Валерійович – аспірант історичного факультету Запорізького державного університету

Австро-російські відносини – одна з небагатьох тем в історії відносин слов'ян із німцями, в рамках якої можна знайти позитивний досвід співіснування народів у минулому, що актуально з огляду на сучасні процеси в Європі та світі.

З одного боку, відносини між двома країнами ніколи не були безхмарними. Австрійська імперія, де соціальна верхівка в етнічному плані була німецькою, проводила у слов'янських землях, що входили до її складу, політику "понимання, контрреформації, переслідування національних культур і різкого посилення кріпосницького гніту" [7, 8]. Російська імперія, в свою чергу, зіштовхувалася з Австрією, коли прагнула розширити свій вплив у Східній Європі та на Балканах. Проте, з іншого боку, дві країни часто діяли разом, знаходили спільну мову, вирішували конфлікти дипломатичними шляхами. Одним з прикладів позитивного досвіду в історії є відносини Австрії та Росії під час війни за австрійську спадщину (1740–1748 рр.).

Тісне співробітництво двох держав розпочалося після 1726 р., коли була укладена Віденська угода про створення військово-політичного союзу. Головне завдання, що вимагало спільних зусиль і на якому ґрунтувалася співпраця, було "аби Порта Оттоманська вплив свій... над міри не розповсюджувала" [6, 3]. Іншою площиною співробітництва був визначений Балтійський регіон.

До початку 1740-х рр. Росія і Австрія вже пройшли разом дві війни, які оголили недоліки блоку. По-перше, недовіра союзників один до одного. Під час війни за польську спадщину (1733–1735 рр.) і під час війни проти Туреччини (1735–1739 рр.) часто виникали конфліктні ситуації. Як описував цей момент полковник російської служби Кристоф Манштейн, "у багатьох випадках австрійські генерали поводитися пихато, і з цього приводу російські генерали неодноразово мали із ними сварки" [3, 83]. По-друге, обидва союзники прагнули використати військовий потенціал іншого для вирішення власних першочергових завдань. Нарешті, відсутність програми співробітництва. Союз Росії і Австрії призводив до непослідовних кроків обох держав. Особливо це було помітно для Росії [1, 80]. Непослідовність австрійської дипломатії не є такою очевидною. Проте наслідки негараздів австро-російського союзу були для Відня важкими. Протягом 30-х рр. XVIII ст. баланс сил в європейській системі змінився не на користь Австрійської імперії, що призвело до розв'язання війни за австрійську спадщину.

Під час війни за австрійську спадщину характер австро-російських відносин зазнав змін. Їх розвиток мав особливості, що відрізняють їх від попередніх і наступних етапів.

В обох країнах на початковому етапі війни загострилася династична криза. Вона поставила Відень і Петербург практично на межу роз-

риву відносин. Якщо раніше династична політика була однією зі сфер, де Австрія і Росія виступали разом, то тепер вона шкодила стану відносин між двома країнами. Кровні зв'язки австрійських Габсбургів із Брауншвейзьким домом, що мав стати правлячим в Росії, повинні були зміцнити військово-політичний блок. Але це стало каменем спотикання після приходу до влади в Росії Єлизавети I. Брауншвейзька династія, яку вона скинула, містила політичну загрозу для царювання Єлизавети Петрівни. Тож династичний зв'язок Віденського дому з опальною родиною тепер лише шкодив Австрії. Крім того, зовнішньополітичні симпатії Єлизавети схилилися на бік Франції, що поставило під сумнів перед російськими і австрійськими дипломатичними колами доцільність існування союзу. Російський двір був відкритий "для будь-яких соціальних і політичних впливів", можливими стали "різні дипломатичні союзи" [2, 132-133]. Недовіра до Відня і прихильність до Парижа особисто Єлизавети I створили можливість зміни в системі союзів в Європі.

Під час війни за австрійську спадщину склалася ситуація, коли противники для Австрії і Росії співпадали, але зовнішньополітичні вектори не були односпрямовані. Оponentами Російської і Австрійської держав були Прусія і Франція. Австро-французьке протистояння, як це було упродовж XVI-XVII ст., до середини XVIII ст. втрачало поступово свою гостроту. Австрія з усе більшими труднощами зберігала статус великої держави, тому конкурувати з потужними Францією та Англією не могла. Проте вона залишалася країною могутньою. Це робило неминучим зіткнення з Францією, що прагнула встановити свою гегемонію на континенті. Але новим, більш небезпечним суперником Австрії ставала Прусія. Бранденбурзько-пруська держава тривалий час нарощувала свою військову міць для захисту власних інтересів і для розширення впливу. Аж поки молодий король Фрідріх II, скориставшись вдалими обставинами, не застосував накопичені ресурси. Політику 40-х рр. XVIII ст. Фрідріх II пояснив наступним чином: "Провінції пруської монархії майже всі розташовані у відриві одна від одної. Ядро держави, в якому міститься його сила, охоплює Курмарк, Померанію, Магдебург, Хальберштадт і Сілезію. Ці провінції утворюють серце держави..." [8, 178]. Тож, Сілезія, що входила до складу Австрії, для пруського короля була потенційною частиною "ядра" його держави. Сілезія була захистом Бранденбурга і плацдармом для польської політики Прусії. Франція і Прусія були противниками і для Російської держави. Безпосередніх точок зіткнення між Петербургом і Версалем не було. Але Франція не визнавала права на участь у європейському житті Росії, що порушувала своєю появою "рівновагу" Вестфальської системи. Тому французька

дипломатія активно підтримувала "східний бар'єр" – геополітичне утворення Швеції, Речі Посполитої й Оттоманської імперії, однією з функцій якого було не допустити втручання Росії в європейські справи. Перспектива зіткнення Росії з Прусією була значно більш очевидною, ніж протистояння із Францією. Пруське королівство прагнуло до посилення свого міжнародного становища шляхом зміцнення балтійських позицій. На Балтиці інтереси двох держав мали зіткнутися, бо і для Росії цей регіон був визначальним.

Таким чином, противники для Австрії та Росії були єдині. Але проблеми Віденської імперії пов'язані були із Західною Європою, або атлантичним "вузлом". Прусія своїх цілей добилася в перші ж роки війни, і продовження війни за австрійську спадщину було пов'язано із загостренням боротьби Англії та Франції. Інтереси ж Росії на початку 40-х рр. XVIII ст. вимагали концентрації уваги на балтійському "вузлі". Це було одним з факторів того, що дві союзні держави тривалий час не могли виступити разом.

Наступною особливістю австро-російських відносин цього часу став дипломатичний скандал: союзники упритул підійшли до розриву відносин в 1743 р. Внаслідок розкритого "заколоту" Лопухіних, у причетності до нього був звинувачений представник Австрії в Росії маркіз де Ботта, який "втрутився у внутрішні... справи, і не лише зовнішні, але й внутрішні хвилювання, на шкоду благополучності та цілісності Держави, організовував" [4, 881]. Російські претензії з цього приводу Відень відкидав, звинувачення були заперечені. Жодна зі сторін не хотіла йти на поступки, країни були на грані війни. Це була одна з найбільших криз в історії австро-російських союзних відносин.

Під час війни за австрійську спадщину між європейськими країнами проходила дипломатична боротьба через питання участі Росії в системі міжнародних відносин. Австрія на цьому фронті, несподівано для себе, отримала рівні з іншими державами "стартові можливості" для впливу. На відміну від попередніх етапів, коли вплив і авторитет Віденської імперії в Петербурзі був дуже високим. Та на відміну від наступних етапів, коли Росія вже вийшла з-під "опіки" Австрії і сама стала активним суб'єктом міжнародної системи. В умовах, коли недоліки австро-російського блоку підштовхували Росію до пошуку нових можливих союзників, коли Петербург відкривав нові перспективи європейської політики, Австрія втратила гнучкість власної дипломатії. Відень не бажав розуміти проблеми союзника. Не розумів, що Росія поступово стає реальною дієвою силою, причому силою самостійною, а не додатковим австрійським резервом, яким можна керувати за вказівкою. В принципі, така ситуація не є специфічною для війни за австрійську спадщину. Под-

ібне у відносинах Австрії та Росії можна було побачити часто. Проте цього разу поведінка Відня, який продовжував вимагати виконання союзницьких зобов'язань навіть після аргументованої відмови – проти Росії розпочала війну Швеція, – ледь не стала фатальною для розвитку австро-російських відносин.

Однак, незважаючи на всі проблеми у відносинах Росії і Австрії, спільність інтересів переважила розбіжності. Період своєрідної "холодної війни" країни подолали, хоча і не без негативних наслідків. Керівні кола Австрії та Росії прийшли до висновку про необхідність продовження військово-політичного співробітництва. Але нова союзна угода була побудована на нових принципах. Російська держава все більше включалася до європейського життя. Регіональна політика все більше відчуває вплив загальноєвропейської ситуації. Взаємозв'язок "вузлів" Вестфальської системи починав впливати на російську дипломатію. Трактат 1746 р. між Австрією та Росією не лише підтвердив положення угоди 1726 р. щодо традиційної сфе-

ри спільної діяльності країн – Балкан та південно-східноєвропейські володіння Оттоманської імперії. У таємних статтях договору питання спільної політики були значно розширені. Визначалися умови і характер політики щодо Франції. Було домовлено про єдину політику у відносинах зі Швецією, Данією, Польщею, Прусією, іншими німецькими державами [5, 14-21]. Для Росії ця угода стала першим договором такого всеоб'ємного характеру. Вона стала основою, на якій будувалися відносини Австрії та Росії упродовж наступних майже півстоліття.

Таким чином, війна за австрійську спадщину була одним з етапів розвитку відносин Австрії та Росії. Її можна вважати першим серйозним випробуванням на міцність того союзу, що склався в 1726 р. Цілий комплекс факторів, як зовнішніх, так і внутрішніх, впливав негативно на розвиток відносин. Проте, незважаючи на це, протягом кількох років негативні тенденції були подолані і перемогли принципи співробітництва.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Анисимов Е.В. Россия в середине XVIII века: Борьба за наследие Петра. – М.: Наука, 1986. – 239 с.
2. Лиштенан Ф.Д. Россия входит в Европу: Императрица Елизавета Петровна и война за Австрийское наследство, 1740–1750. – М.: ОГИ, 2000. – 408 с.
3. Манштейн Кристоф Герман. Записки о России. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 448 с.
4. Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. Т.ХІ. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – С.880–884.
5. Трактата, заключенного 22 мая (2 июня) 1746 г. между императрицею Всероссийскою и императрицею-королевою Марией Терезией, Артикул секретнейший и секретные сепаратные артикулы // Щебальский П. Политическая система Петра III. – М.: Университетская типография (Катков и К^о), 1870. – С.14–21.
6. Трактата, заключенного в Вене между Российской императрицей и цесарем 1726 г. 6-го (17-го) августа, Конвенция и Артикул секретнейший // Щебальский П. Политическая система Петра III. – М.: Университетская типография (Катков и К^о), 1870. – С.2–3.
7. Троян С.С. Теорія і практика німецького колоніалізму (XVI – сер. XIX ст.). – Чернівці: Чернівецький ЦНТЕІ, 1996. – 80 с.
8. Туполев Б.М. Фридрих II, Россия и первый раздел Польши // Новая и новейшая история. – 1997. – № 5. – С.168–195.

Е. Е. ЛОГИНОВА

НЕМЕЦКОЯЗЫЧНАЯ ПРЕССА ЮГА УКРАИНЫ КОНЦА XIX–НАЧАЛА XX ВЕКОВ: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Логинава Елена Евгеньевна – научный сотрудник Института украинско-немецких исторических исследований Днепропетровского национального университета

В настоящее время в отечественной историографии изучение истории немецкоязычного населения Юга Украины получило новый импульс. При этом традиционно доминируют исследования, авторы которых предметом своего изучения избирают, как правило, социально-экономическое развитие немецких и меннонитских колоний. В то же время проблемам культурного развития уделяется значительно меньше внима-

ния. Это характерно и для современной зарубежной историографии. Одним из аспектов этой проблематики является исследования возникновения и становления в конце XIX – начале XX веков немецкоязычной прессы, ее роли и места в общественно-культурном развитии немецкого населения южно-украинских земель.

Проблема изучения немецкоязычной прессы давно волновала исследователей истории

украинских немцев и меннонитов. Едва ли не первым среди них был К.Келлер, который в своей монографии обратил внимание на данную проблему еще в дооктябрьское время. К.Келлер рассматривал немецкоязычную прессу в качестве сильнейшего просветительского фактора, влиявшего на повышение уровня образования, что было вполне закономерно, поскольку, как представитель католического духовенства, он считал печатное слово, прежде всего, носителем религиозного просвещения, служившего одним из источников духовно-морального воспитания населения в русле католической догматики. Ввиду этого, основная функция прессы, на взгляд К.Келлера, заключалась в просвещении. При этом он отмечал "неразвитость" прессы, что было обусловлено объективными причинами – небольшим количеством региональных немецкоязычных изданий, их мизерными тиражами и сравнительно невысокой степенью распространенности в регионе. Однако, несмотря на эти факторы, К.Келлер дал положительную оценку деятельности колонистской газеты "Unterhaltungsblatt". В целом он остановился на общей характеристике немецкой прессы, детально не анализируя ни одной газеты. К.Келлер констатировал наличие недостаточного количества прессы на полмиллиона колонистов [7, 116], но причинам этого явления он не уделяет необходимого внимания. По-видимому, подобная констатация явлений без их анализа была прямым следствием научно-популярного характера всего исследования автора.

Помимо К.Келлера, в дооктябрьской отечественной историографии проблемам немецкоязычной прессы немало внимания уделил П.М.Фризен. В отличие от К.Келлера, этот ученый не только констатировал "скромность" печатного дела немцев и меннонитов, но и довольно убедительно обосновал причины сложившегося положения. По мнению П.М.Фризена, это было обусловлено, прежде всего, социально-экономической спецификой данного населения – занятость сельскохозяйственным производством, которая во многом определила его культурные запросы, оказав тем самым существенное влияние на формирование региональной немецкоязычной прессы [6, 673]. Так, П.М.Фризен подчеркивал тематическую разносторонность газет, освещавших вопросы хозяйственной, общественной, культурной и религиозной жизни колонистов. Пресса была в то время наиболее доступным и сравнительно дешевым печатным средством, которое доносило необходимую информацию до народа. Фактически, П.М.Фризен солидаризовался с К.Келлером в том, что пресса служила сугубо просветительским целям.

В настоящее время проблемам становления русскоязычной и немецкоязычной прессы

Новороссийского края, преимущественно второй трети XIX столетия, уделяет большое внимание И.С.Гребцова. Предметом ее исследования стали две немецкоязычные газеты – "Unterhaltungsblatt" и "Odessaer Zeitung". Первая из них была ориентирована на сельскую часть немецкого и меннонитского населения Украины. Эта газета, из-за снижения интереса со стороны читательской аудитории и узкоспециализированной проблематики, просуществовала недолго [2, 30].

Другая газета "Odessaer Zeitung" избежала участи первой, ибо тематика ее материалов была достаточно обширной [2, 30]. Отличительной чертой данного издания была его ориентация на немецкоязычное городское население, немецкие и меннонитские колонии. Таким образом, газета уже с момента своего возникновения имела в своем распоряжении достаточно большую читательскую аудиторию. Тем более необходимо учитывать тот факт, что одна газета могла передаваться из рук в руки, а значит официальное число подписчиков было в несколько раз меньше количества постоянных ее читателей.

Немалый интерес представляет статья современного исследователя Ю.В.Берестеня, посвященная газете "Der Landwirt", целью издания которой была популяризация сельскохозяйственных знаний среди колонистов. Решающую роль в выборе такой проблематики газеты сыграла сельскохозяйственная специфика культуры немцев и меннонитов Юга Украины, о чем говорил и П.М.Фризен. Однако время не стояло на месте: запросы читателей все время возрастали и редакция издания была вынуждена находить способы максимального удовлетворения читательского интереса. Редакция газеты "Der Landwirt" решила эту проблему, открыв приложение "Die Rundschau" [1, 2], на страницах которого читатели могли получить информацию о важнейших политических событиях в стране и за ее пределами.

По нашему мнению, автор мог бы в рамках своего исследования провести параллель между двумя сходными по своей проблематике газетами "Unterhaltungsblatt" и "Der Landwirt", подчеркнув основополагающую роль первой и эволюционный вклад второй в развитии отечественной немецкоязычной периодики.

Большой вклад в изучение социально-экономического развития немецких колоний Юга Украины внес А. Эйсфельд. Его работа интересна для нас тем, что пресса выступает здесь не предметом, а источником по различным аспектам истории немцев и меннонитов. Так, автору удалось осуществить реконструкцию интеграционных процессов немецких колонистов и меннонитов в экономическую структуру региона и страны в целом на основании материалов "Odessaer Zeitung" [5, 34].

Газета стала также источником изучения проблем роли и места системы начального образования в социальной структуре немецких и меннонитских общин [5, 35].

По мнению А. Эйсфельда, изучение материалов "Odessaer Zeitung" важно и для исследования процесса социальной дифференциации населения немецких и меннонитских колоний во второй половине XIX – начале XX веков, поскольку они предоставляют возможность наиболее полно, в отличие от других видов источников, реконструировать основные этапы этого процесса.

Качественное своеобразие этого источника заключается не только в широте и глубине фактографического материала. Наиболее ценной является, безусловно, и общественная реакция авторов статей и редакции на внутренние и внешнеполитические события, что позволяет адекватно исследовать и общественную реакцию различных социальных групп на те или иные экономические и политические процессы.

Особое внимание в монографии уделено событиям 1905 г. в России и общественной реакции на них на страницах "Odessaer Zeitung" немецких колонистов [5, 66].

Помимо А. Эйсфельда, отдельные аспекты становления немецкоязычной прессы затрагиваются в монографии Д. Брандеса "Von den Zaren adoptiert". В данной работе автором была предпринята попытка на основании широкой источниковой базы наиболее полно реконструировать события прошлого. В монографии ученый использовал в качестве одного из основных источников немецкоязычную прессу. Автор не случайно остановил свое внимание на прессе в разделе "Немецкие колонисты и государство" [4, 479]. Д. Брандес перечислил всю колониетскую периодику, выходившую с 1840 по 1918 гг., дал краткую характеристику каждой газеты в энциклопедической форме. Причем очевидно, что "Odessaer Zeitung" была для Д. Брандеса одним из основополагающих источников в подготовке его монографии.

Известным исследователем немецкоязычной прессы, выходившей на Юге Украины в конце XIX – начале XX веков, является Д. Нойтатц. Он предпринял попытку на основании материалов прессы проанализировать характер отношений причерноморских немцев как к России, так и к Германии, а также к автохтонному населению. Автором были широко использованы материалы газеты "Odessaer Zeitung". Выбор этого источника также не случаен: в свое время это была одна из первых основополагающих немецких газет Юга Украины с относительно продолжительной историей существования. Следует отметить, что в этой и в других немецкоязычных газетах Украины сообщения из Германии всегда занимали глав-

ное место, так как национальное сознание немцев все же преобладало. Помимо освещения политической жизни, немецкая периодическая пресса уделяла большое внимание сфере образования, например, на страницах "Odessaer Zeitung" освещалась деятельность "Южнорусского немецкого образовательного общества" [3, 102]. Д. Нойтатц подчеркивал, в частности, что осознание своей национальности за счет повышения культурного уровня не сказывалось на лояльности немецких колонистов и меннонитов к российскому государству, т.к. в этом процессе не было никакой политической подоплеки.

В связи с тем, что немецкоязычная пресса всегда страдала от сравнительно малого количества подписчиков, редакции газет старались увеличить его, предлагая на своих страницах разную тематику. Так, в газетах предлагались советы по культивированию сельскохозяйственных растений и одновременно высокохудожественная проза. Более того, "Odessaer Zeitung", это отмечает, в частности, Д. Нойтатц, пыталась оказать влияние на становление политического сознания среди немецкого населения, структурировать и ориентировать его на политическую партию или движение [3, 104]. По мнению автора, серьезной причиной, препятствовавшей реализации этого плана была низкая степень информированности населения колоний о программах политических партий. Во многом, оно было политически индифферентно. Исследователь выделяет различную политическую ориентацию газет и их редакторов: "Odessaer Zeitung" выступала за дружественные отношения между Германией и Россией, поддерживала О. Бисмарка и Вильгельма I. "Deutsche Rundschau" имела в своих внешнеполитических оценках еще более значительную германофильскую позицию. [3, 106]. Но даже перед Первой мировой войной в публикациях немецкоязычной прессы присутствовала надежда на миролюбие в отношениях между германским и русским руководствами.

Итак, анализ ряда публикаций позволяет сделать следующие выводы. Наиболее изученными аспектами истории зарождения и становления немецкоязычной прессы являются: участие газет в процессе повышения общего и специального образования народа, освещение ими степени интеграции немцев и меннонитов в хозяйственно-экономическую структуру региона и страны в целом, социальной дифференциации населения немецких и меннонитских колоний во второй половине XIX – начале XX веков, лояльности немецкого населения к проводимой политике России и Германии. Отметим также, что чаще всего предметом изучения авторов объемных монографий и отдельных статей становилась одна из первых немецкоязычных газет "Odessaer Zeitung".

В заключение следует подчеркнуть, что заслуга исследователей данной проблемы в дооктябрьский период заключается в том, что и К.Келлер, и П.М.Фризен одними из первых заявили о необходимости серьезного изучения проблемы становления и развития региональной немецкоязычной прессы. Вклад же современных зарубежных исследователей Д.Брандеса, Д.Нойтатца,

А.Эйсфельда в развитие этой проблематики характеризуется введением в научный оборот большого количества материалов периодической печати, на основе которых были сделаны попытки реконструкции социально-экономической структуры немецких колоний, сферы образования и религиозной жизни их населения.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Берестень Ю.В. Der Landwirt. На правах рукописи. – С.3
2. Гребцова И.С. Социально-экономическое развитие немецких колоний Новороссийского края и Бессарабии в освещении региональной печати второй трети XIX в. // Вопросы германской истории. – Дн-вск, 2000. – С.22-32.
3. Нойтацт Д. Отношение причерноморских немцев к России и Германии до 1918 г. // Вопросы германской истории. Украинско-немецкие связи в новое и новейшее время. – Дн-вск, 1995. –С.99-117.
4. Brandes D. Von den Zaren adoptiert. Die deutschen Kolonisten und die Balkansiedler in Neurussland und Bessarabien 1751-1914. – Band 2. – Мнchen, 1992. – S.488
5. Eilsfeld A. Die Russlanddeutschen. Studienbuchreihe der Stieftung Ostdeutscher Kulturrat. – Band 2. – Мнchen, 1992. – S.221
6. Friesen P.M. Alt-Evangelische Mennonitische Bruderschaft in RuЯland (1789-1910). – Halbstadt, Taurien, 1911. – S.930
7. Keller K. Die deutschen Kolonisten in SьdrusЯland. – Band 1. – Odessa, 1905. – S.603

БАЗДИРЕВА Е.М.

З ІСТОРІЇ МАТЕРИНСТВА Й ДИТИНСТВА У КАТЕРИНОСЛАВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НА МЕЖІ ХІХ – ХХ ВВ.

Баздирева Елеонора Миколаївна – головний спеціаліст відділу у справах сім'ї та молоді виконкому міської Ради м. Дніпродзержинська.

Українські жінки завжди відзначалися силою свого духу й характеру, служили народові: засновували при монастирях школи й бібліотеки, притулки для сиріт та підкидьків, ясла для дітей бідних сімей. Виховання дітей, турбота про їх здоров'я – моральне та фізичне – головна суспільна функція кожної жінки ще з дохристиянської доби. Але тяжке життя, голод, нужда змушували одних жінок кидати дітей напризволяще, буквально викидати їх на вулицю. Десятки, сотні дітей тулилися у підвалах. Інша ж, краща частина жінок, робила все, щоб покинутим сиротам, безпритульним, підкидькам та дітям з бідних сімей у важкий для матерів час створити нормальні умови для життя.

З народженням дитини стан жінки-матері в селянському середовищі був безпорадним, оскільки поєднати обов'язки господині та матері в селянському побуті було майже неможливо: необхідна увага до дитини – збиток для господарства, господарські турботи – шкода дитині. Плач дитини – велика перешкода для жіночої роботи в домашньому господарстві, і селянки часто вдавалися до вироблення практичних прийомів штучного присипання: вони або сильно колихали дитину, або мазали тім'яну части-

ну голівки дитини горілкою, чи напували відваром із макових головок. Отже, життя дитини української селянки було ненадійним: усі шанси вижити залежали від випадковостей, а не від доброї волі матері. Особливо, якщо дитина народжувалась у пору жнив, у літні місяці, коли смертність дітей значно зростала, бо у матері від важкої роботи пропадало молоко, і дітей годували шкідливими сурогатами [10, 489].

При високій дитячій смертності, яку, як наслідок, завжди супроводжує посилена народжуваність, у суспільстві починають переважати непрацездатні вікові групи, утримання яких важким тягарем лягає на працездатних громадян держави. У боротьбі з дитячою смертністю ясла були тільки розумним паліативом, найбільш дієвим засобом, здатним систематично та неухильно знижувати захворюваність і смертність взагалі та дитячу зокрема, наближати їх до мінімуму, який спостерігається в культурних західноєвропейських країнах. **Визнавалась широка освіта усього населення та зміцнення його економічного та правового стану.**

У Катеринославі Товариством опіки над дітьми було організовано ясла, зведено для них двоповерховий будинок, проте жодна робітни-

ця не приносила сюди свою грудну дитину. **Ясла змушені були перетворити на сирітський притулок для малолітніх дітей, кинутих батьками.** З'ясувалося, що в Катеринославській губернії потрібні були власне не ясла для дітей грудного віку, а дитячі садки – притулки для дітей віком від 2 до 10 років, яких на час польових робіт залишали вдома на жінок похилого віку [3, 180].

Серед дітей, що в 1904 році знаходились у яслах, більшість (51,7%) була віком 5-10 років; діти від 2 до 4 річного віку становили 16,9%, від 1 до 2 років – 5,1%, грудні діти до 1 року – тільки 1,1% [2, 1129-1130].

Соціальні умови життя селянства, його сімейні традиції, побутові умови та звичаї були одним із важливих факторів дитячої смертності. Смерть дитини – завжди велике горе, але саме смерть дитини від голоду завдавала жінці-матері неймовірних страждань. Цей факт – найнаочніший і найбільш конкретний показник того, наскільки існуючий економічний устрій імперії не тільки не узгоджувався з вимогами соціальних наук, але і суперечив законам природи. Якщо мати не може виховувати свою дитину й виховати принаймні фізично здорового громадянина-працівника, якщо вона не готує їй кращої долі, ніж доля поденного робітника, каліки, злочинця або повії, вона не має права мати дитину. Багато селянок уже усвідомлювали увесь жах свого існування – як постачальниць покидьків людського суспільства, кандидатів у сифілітичні відділення лікарень, будинки терпимості, на каторгу або по смертну кару.

Питання материнства й дитинства на протязі багатьох років широко обговорювались на сторінках преси – “Катеринославських єпархіальних відомостей”, “Медично-санітарної хроніки”, “Вісника Катеринославського земства”, “Катеринославських губернських відомостей”. Особлива увага приділялась матеріалам про дітей-сиріт та підкидьків, з'ясовувались причини, з яких матері кидають своїх дітей напризволяще, що їх змушує прийняти таке страшне рішення. У “Катеринославських єпархіальних відомостях” була надрукована стаття: “Промова при закладенні у с. Софіївці школи-притулку для селянських сиріт Слав’яносербського повіту”, яку проголосив 2 червня 1902 року священник Сергій Шалкінський.

Ще сто років тому Сергій Шалкінський висловлював тривогу: **що вийде з такої дитини? Який характер і ставлення до людей закладуть у ній ці неприглядні обставини? Той, хто у дитинстві не знав ласки, чие серце не зігрівалось любов’ю, той і сам не навчиться любити. Кого в дитинстві постійно ображали, хто чув одні нарікання за шматок хліба, той і в житті своєму буде жорстоким, грубим та заздрисним. А такі члени суспільства дуже небажані й шкідливі. Хоча за інших**

обставин вони самі могли бути іншими. Хто любить свою рідну країну, хто турбується не про свої тільки особисті вигоди та комфорт, той повинен уважно придивлятися до положення цих нещасних й, по можливості, прийти їм на допомогу, виділити хоча б малу частку свого майна на їх користь. Цією благою справою ми досягнемо дуже багато: виховаємо для батьківщини не жорстоких й озлоблених проти усіх, а мирних, працьовитих, проникнутих любовію до усіх громадян, які завжди будуть пам’ятати, що добрі люди, зовсім їм чужі, піклувались про них, не шкодуючи на них своїх коштів, і усвідомлення цього примусить їх завжди ставитись із співчуттям та любовію до кожного нещасного, навіть їм особисто не знайомого. А чим більше люди будуть проникати любовію до свого ближнього, чим більш розвинутою буде благодійність, тим краще буде жити на світі й кожній людині. [9, 483-484].

Через 14 років у “Медично-санітарній хроніці” у статті “До питання про догляд за покинутими дітьми” загострювалась думка про те, що правильна організація догляду за такими дітьми є державною необхідністю і складовою державно важливого питання про догляд за усіма, хто має у тому потребу. “Іменним Найвищим Указом Правлячому Сенату” від 31 травня 1913 року затверджене “Положення про всеросійську опіку над охороною материнства й дитинства”, яке відкрило широкий простір для приватної ініціативи та ініціативи громадських товариств [4, 180-181].

Згадане положення передбачало відкриття на місцях відділів і комітетів при матеріальній підтримці опіки, що давало місцевій громадськості широку можливість брати участь у цій важливій державній справі.

У нашій губернії цю місію мали покласти на себе існуючі організації, зокрема, санітарні опіки. Подібні організації ще більшою мірою потрібні були в містах і поселеннях міського типу, які були головними постачальниками покинутих дітей. Догляд підкидьків і сиріт Катеринославське губернське земство у звітному 1897 році організувало таким чином: в акушерському відділенні губернської лікарні знаходилась дитяча кімната, де розміщувалися усі підкидьки, доставлені в лікарню поліцією. У дитячій для нагляду за дітьми знаходились дві няні; годували дітей стерилізованим молоком; безпосередній нагляд за дитячою кімнатою доручено було акушерці-фельдшерці. У дитячій підкидьки залишалися недовго, й більшість із них віддавалась селянкам-годувальницям, головним чином, у два приміських села – Лоцманську Кам’янку й Краснопілля – з платою від земства по 4 крб. на місяць до того часу, поки підкидьок не досягав 10-річного віку. З цього моменту підкидьок приписувався до селянської родини, в якій ріс і ставав її членом, а плата від земства за нього припинялася.

Для нагляду за дітьми й годувальницями в 1897 році у кожне з означених сіл призначалось по доглядальниці – сестри милосердя. В обов'язки доглядальниць входило: збирати попередні відомості про годувальниць, які бажають узяти підкидьків; щоденно відвідувати усіх підкидьків, що є у селі; слідкувати за правильністю їх годування, чистотою утримання тощо;

товка для них інструкцій тощо; складання форм реєстрації підкидьків і річного звіту [8, 140-141].

З нижченаведених таблиць видно, що до 1 січня 1897 р. під контролем губернського земства знаходилось 71,87 % підкидьків, а за 28,13% підкидьків губернське земство платило гроші, і підкидьки знаходились поза його контролем. [8, 145].

Таблиця № 1

	Хлоп	Дівчата	Усього	%
Станом на 01.01.1897 р. під опікою губернського земства залишалось	45	51	96	-
Протягом 1897 р. поступило	59	49	108	-
Усього опікуваних у 1897 році	104	100	204	-
Вибуло за 1897 рік	43	37	80	39,22
Станом на 01.01. 1898 року залишилось	58	66	124	60,78

слідкувати за здоров'ям підкидьків; надавати першу допомогу тим, що хворіють; у випадку більш серйозного захворювання запрошувати до хворої дитини фельдшера, який мешкає в тому ж селі для нагляду за душевнохворими,

Число підкидьків збільшилось, отож, в год на 28 29,01

96 підкидьків, що знаходилися до 1-го січня 1897 року під опікою Катеринославського Губернського Земства, були розподілені так:

Таблиця № 2

у Лоцманській Кам'янці	16	22	38	39,58
у Краснопіллі	14	13	27	28,12
у Катеринославі	1	3	4	4,7
у повітах: Павлоградському	3	-	3	3,13
Слав'яносербському	2	2	4	4,17
Бахмутському	6	1	7	7,29
у містах: Павлограді	-	3	3	3,13
Луганську	3	5	8	8,33
Бахмуті	-	2	2	2,08
Усього:	45	51	96	100,00

або лікаря, що контролює в селі душевнохворих та підкидьків раз на тиждень. В обов'язки лікаря входило: передача підкидьків годувальницям після огляду годувальниці й отримання попередніх відомостей про неї від сільської доглядальниці; нагляд за дитячою; відвідування раз на тиждень підкидьків за місцем їх проживання в селах; лікування підкидьків, що захворіли; загальне керування діями доглядальниць, підго-

Справа догляду за підкидьками й сиротами, знайденими в межах Катеринославської губернії, перейшовши від Наказу суспільної опіки у ведення Катеринославського губернського земства, до 1903 року входила в обов'язки виключно губернської земської управи [5, 646]. Цієї опікою губернського земства підкидьки користувались тільки до 10-річного віку; по досягненні 10 років, вони позбавлялися права на цю опіку

і були покинуті напризволяще. Наслідок такого стану справ сумний: забезпечуючи, наскільки можливо, фізичне виховання дітей на протязі 10-річного їх віку, зберігаючи їм життя й здоров'я, земство позбавляло їх турботи в той час, коли приходила пора навчання, тобто ця турбота ставала вкрай необхідною.

Не шкодуючи коштів на цю добру справу, губернське земство, а в особі його – губернська управа, проте не змогли вийти поки що за межі встановленого порядку по відношенню до покинутих дітей; між тим останнім, безумовно, потрібно було пильне око люблячої матері, потрібні були жіноча турбота й сердечна участь, які б стали земству у нагоді, внісши у таку святу справу живу душу. Надання допомоги губернському земству в тих справах опіки над підкидьками й сиротами, де потрібна була жіноча турбота, і стало приводом для створення в Катеринославі Товариства опіки над підкидьками й сиротами, які знаходилися під опікою Катеринославського губернського земства.

Ініціатива створення вищезначеного товариства належить Ганні Миколаївні Родзянко, яка, за участі інших жінок, передбачивши потребу земства в жіночій допомозі у справі опіки над сиротами, – створила особливий гурток, який отримав за згодою Міністра внутрішніх справ назву вищезгаданого товариства: Товариство опіки над підкидьками й сиротами. Ухвалення Статуту Товариства відбулося 26 березня 1903 року. Мета Товариства – опіка над підкидьками й сиротами, яких доглядає Катеринославське губернське земство. Діяльність Товариства полягала в опіці над підкидьками й сиротами, які перебували в губернській земській лікарні, в яслах і притулках Товариства, у разі їх створення, а також над підкидьками й сиротами, яких віддано лікарнею на виховання годувальницям та приватним особам; нагляд за правильним харчуванням дітей грудного віку й створенням раціонального догляду за ними, в постачанні їх білизною, постільними належностями та ін. необхідним; у нагляді за правильним фізичним й моральним вихованням підрослих дітей, у турботі про те, щоб вони навчалися у школах, при чому хлопці б вивчали, а дівчатка – рукоділля та кулінарне мистецтво; в забезпеченні дітей, які навчалися у школах відповідно до віку книгами і навчальними посібниками; у турботі про хворих дітей і наданні своєчасної й належної лікарської допомоги; в забезпеченні догляду за хворими дітьми в необхідних випадках і в направленні їх до лікарень; у сприянні пошукові належних занять підрослим вихованцям та вихованкам; у видачі допомоги на створення приватного господарства або майстерні, а дівчаткам при заміжжі – необхідного приданого.

Для досягнення означених цілей Товариство мало право створювати ясла, притулки, колонії, виховні заклади, школи, лікарні, гуртожитки,

склади навчальних книг і посібників, матеріалів по догляду за дітьми тощо, якщо матеріально Товариство було на це спроможне, кожен раз із дозволу відповідних органів влади і з дотриманням усіх чинних законів й урядових розпоряджень, а також з дотриманням в кожному окремому випадку затверджених загальними зборами правил та інструкцій [11, 445].

Перші збори Товариства відбулися 23 квітня 1903 року. На них головував член-засновник Михайло Володимирович Родзянко. Вирішено було згідно з пп. 8 і 19 Статуту Товариства створити комітет у складі 12 членів і провести вибори членів комітету. До його складу обрано Ганну Миколаївну Родзянко, Софію Петрівну Бродницьку, Марію Феліксівну Черкасову, Ганну Павлівну Маламу, Єфросинію Петрівну Голубініну, Олену Вікторівну Тихомирову, графиню Марію Миколаївну Зотову, Марію Андріанівну Марцинкевич, Ольгу Миколаївну Грунау, Олександрю Вікторівну Рубанову, Федора Семеновича Голубовського і Василя Максимовича Кленкіна. Призначивши згідно з п.8 Статуту Товариства членський внесок у розмірі 3-х крб. щорічно, збори членів Товариства визначили найближчим завданням створення для підкидьків літніх ясел-притулків у тому селищі, де найбільше всього було підкидьків та сиріт, а саме в с. Лоцманській Кам'янці Катеринославського повіту. Це селище, яке знаходилось за 6 верст від Катеринослава, було визнане земством найкращим місцем для розміщення підкидьків ще й тому, що в ньому знаходився постійний лікарський пункт, де були на службі лікар, фельдшер й доглядальниці, і він був заснований земством для догляду й допомоги душевнохворим, що знаходилися під опікою.

Організаційний комітет Товариства опіки над підкидьками й сиротами розпочав свою діяльність 5-го травня 1903 року. Голова Комітету – Ганна Миколаївна Родзянко, співголова – Софія Петрівна Бродницька, скарбники – Марія Федорівна Черкасова, Федір Семенович Голубовський. Для ознайомлення зі справжнім положенням дітей-підкидьків у с. Лоцманській Кам'янці та з'ясування тих сторін допомоги, які повинні були бути ухвалені Комітетом у першу чергу, необхідно було організувати декілька поїздок у це селище. Під час однієї з перших у селищі орендували належне приміщення з 6-ти кімнат з кухнею, необхідними службами й великим подвір'ям для ясел-притулку, а 18-го червня, після молебню, в присутності членів Комітету перший притулок – ясла був відкритий. Забезпечити його інвентарем, білизною й усіма необхідними речами взялася голова Комітету Г.М. Родзянко за участю С.П. Бродницької й решти жінок із числа членів Комітету.

Завідувати яслами була запрошена досвідчена в цій справі Сеславинська, на допомогу їй – Павлова і Жерліцина, а для безпосереднь-

ого догляду за дітьми найняті були дві няні. У перші два тижні годувальниці дуже негативно сприймали цей заклад і не бажали приносити дітей у притулок. Це пояснювалось, насамперед, тим, що населення с. Лоцманської Кам'янки зовсім не довіряло намірам Товариства дати дітям понад те, що вже давало їм земство. Селянки, які взяли на виховання підкидьків, думали, що із створенням ясел вони будуть позбавлені затверджені земством щомісячної плати в 4 крб., декотрі з них стверджували, що у їх родині є все необхідне – і харчі, і одяг, і належний догляд, а тому немає необхідності віддавати дітей у притулок, існувала і така думка, що Товариство забере у них краших дітей.

Наскільки вдало зазначена була Комітетом потреба у притулкові-яслах й саме в с. Лоцманській Кам'янці, свідчить той факт, що усього дітей, які скористалися на протязі літа 1903 р. турботами Комітету, зареєстровано – 163, число ж відвідувань склало 299,8% [5, 647].

Окрім турботи Комітету про покращення положення підкидьків шляхом створення притулку-ясел, із боку Комітету був зроблений і крок, щоб спростити можливість потрапити під опіку земства, а потім і Товариства. Відповідно до задуму голови Комітету, біля воріт губернської земської лікарні встановлено люльки, куди могли приносити дітей, приречених на гірку долю підкидьків.

У звіті про діяльність Комітету Товариства опіки над підкидьками й сиротами, яких доглядає Катеринославське губернське земство з 1-го січня 1904 року по 1-е січня 1905 року, зазначається: "Притулок-ясла в с. Лоцманській Кам'янці відкрито в 1904 році на початку червня і функціонував він до кінця серпня". Завідувала яслами на запрошення Комітету пані Троцька-Сенютювич, при двох служницях, няні й кухарці; загальний нагляд за яслами й керівництво справою опіки безкоштовно прийняв на себе лікар губернської земської лікарні М.П. Кирпотенко, завідуючий патронажем губернського земства, який постійно мешкав у с. Лоцманській Кам'янці.

У звітному 1904 році посадові обов'язки членів Комітету виконували: голова – Г.М. Родзянко, співголова – С. П. Бродницька, скарбник – із початку року М.Ф. Черкасова, а після її відмови у зв'язку з хворобою – М.Н.Черкасов, секретар – Ф.С. Голубовський [7, 1072].

Комітет Товариства опіки над підкидьками й сиротами, якими опікувалося Катеринославське губернське земство, вийшов до губернської управи з клопотанням про прийняття земством назад притулку для підкидьків, який і 1905 році було передано Товариству згідно з постановою губернських зборів [6, 487].

Питання про опіку над підкидьками взагалі і земствами зокрема має довгу історію. Майже в усіх земствах справа опіки пройшла ті ж стадії: спочатку повна відсутність усякої організації, дітьми опікувалися при губернській лікарні або богодільні. Потім спроби влаштування особливих притулків або передача справ спеціальним благодійним товариствам. Стимулом для переходу до раціональної опіки над підкидьками повсюдно була дуже висока дитяча смертність і швидке зростання витрат на опіку.

Катеринославське земство пройшло той же шлях. Земство, передаючи справу опіки у руки приватного товариства, яке не мало ні досвіду, ні розробленого плану ведення справи, ні коштів, керувалося єдиним мотивом – необхідністю "жіночої турботи й співчуття" для правильної постановки справи. Узнявши в свої руки організацію опіки, Товариство створило в орендованому приміщенні притулок з люлькою, тобто так званім закритим прийомом дітей, щоб уникнути залишення дітей прямо на вулицях. Діти під опіку й на виховання приймалися у будь-який дня й ночі, без з'ясування імені та прізвища, місця проживання матері [1]. Це був так званий таємний спосіб, давно засуджений досвідом як російських, так и західноєвропейських закладів.

Діяльність притулку по роках відбилася в таких цифрах:

Таблиця № 3

Роки	Поступило дітей			Умерло дітей	% смертності	Витрати у притулку	
	Усього	У тому числі з повітів	% від загального числа			Крб.	Коп.
1905	366	32	8,7	127	34,7	-	-
1906	767	63	8,2	288	37,5	3913	24
1907	821	71	8,6	213	25,9	4286	52
1908	967	-	-	336	34,7	3456	06
1909	1004	87	8,6	445	44,3	3985	04

Діяльність притулку Товариства по роках підтвердила раціональність передачі справи опіки в його руки. Смертність дітей – цей безпомилковий показник ходу справ, судячи з даних таблиці, була дуже невисока. Якщо взяти до уваги, що смертність селянських дітей щороку в Катеринославській губернії становила 21%, а звичайна смертність в більшості закладів цього напрямку досягала 40–50%, то результати діяльності Катеринославського притулку не можна не визнати блискучими [6, 489].

Справа опіки над підкидьками і сиротами дуже серйозна і складна. Вивчення ряду матерів щодо діяльності притулку для підкидьків свідчило, що всюди головним моментом, що примушував кидати дитину, була матеріальна незабезпеченість матері. Залучення останніх до годування не здавалось утопічним і могло досягатися при певних матеріальних затратах і змінах способу приймання дітей в притулок. Необхідно було забезпечити опіку над дітьми, які дійсно потребували її. Це могло бути досягнуто шляхом заміни існуючого закритого прийому відкритим, при якому адміністрація притулку мала б змогу упевнитись, чи дійсно дитина потребує опіки.

Перевага відкритого прийому: можливість усунути багаторазові зловживання притулком; можливість залучити до годування дитини його матір; можливість тимчасової опіки з наступним поверненням дитини батькам; можливість опіки матер'ю при матеріальній підтримці її з боку притулку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Катеринослав и Катеринославцы. // Днепр вечерний. – 1990. 23 октября.
2. Земские ясли-приюты в Катеринославской губернии. // Вестник Катеринославского Земства. – 1904. – №38.
3. К вопросу о преобразовании устройства яслей-приютов в губернии. // Вестник Катеринославского Земства. – 1904. – №7.
4. К вопросу о призрении покинутых детей. // Врачебно-Санитарная Хроника. – 1916.
5. Краткий обзор деятельности Комитета Общества попечения о подкидышах и сиротах. // Вестник Катеринославского Земства. – 1904. – №№21, 22.
6. О реорганизации приюта для подкидышей. // Врачебно-Санитарная Хроника. – 1911. – №№4, 5.
7. Отчет о деятельности Комитета общества попечения о подкидышах и сиротах. // Вестник Катеринославского Земства. – 1905. №41.
8. Отчет о подкидышах и сиротах, призревавшихся Катеринославским Губернским Земством в 1897 году. // Врачебно-Санитарная Хроника. – 1898. – №5.
9. Сергій Шалкінскій. Священник. Речь при закладке в д. Софиевке школы-приюта для крестьянских сирот. // Катеринославские Епархиальные Ведомости. – 1902. – №20.
10. Труды Первого Всероссийского женского съезда. – СПб, .-1909.
11. Устав общества попечения о подкидышах и сиротах, призреваемых Катеринославским Губернским Земством. // Врачебно-Санитарная Хроника. – 1903. – №3.

Величезним плюсом прийому, крім залучення матерів до годування, була можливість віддавати дітей на подальше годування за плату матерям. Основні принципи правильної організації опіки зводились до такого: опіка мала забезпечуватися дітям, які втратили матір; дітям, матері яких через матеріальні умови позбавлені змоги годувати своїх дітей; дітям, матері яких мали потребу в збереженні таємниці народження дитини, – все це було можливо тільки при відкритому прийомі. Вчасно надана моральна та матеріальна підтримка майбутній матері, безумовно, повинна була вплинути на зменшення випадків підкидування дітей.

Опіка над дітьми не повинна була обмежуватися тільки збереженням ім'я життя – дітям треба було дати можливість стати корисними членами суспільства, а для цього, в залежності від своєї індивідуальності, кожна дитина, повинна була отримати відповідну освіту.

Тому основною метою Товариства опіки над дітьми стало створення послідовної, чіткої системи виховання й освіти дитини до того часу, коли вона стане дорослою людиною і буде здатна утримувати себе своєю працею.

Таким чином, на основі дослідження архівних документів та історичних джерел можна констатувати, що сто років тому проводилася робота по безумовно позитивному вирішенню проблеми покинутих дітей та дітей – сиріт. Цей досвід має принципове значення для сучасного суспільства і сьогодні – у XXI ст.

АРХІРЕЙСЬКИЙ Д.В.

ПОВСТАНЦІ ПРОТИ "ДИКТАТУРИ ПРОЛЕТАРИАТУ" НА ЧЕРНІГОВО-СІВЕРШИНІ. РЕКОНСТРУКЦІЯ ПОДІЙ 1919–1924 РР.

(закінчення; початок в №5(25), 2002)

Архірейський Дмитро Володимирович – доцент кафедри соціально-політичних дисциплін Академії митної служби України (Дніпропетровськ), кандидат історичних наук

Велику небезпеку для влади являв собою отаман Панкрат Хижняк, уроджений села Бранниці. Він брав участь у партизанській боротьбі проти більшовиків ще з часів громадянської війни. В 1920 р. разом з іншими повстанцями він здійснив вбивство голови Бранницької сільради Бондаренка, члена тієї ж ради С. Полуяна з сином, погрожував іншим місцевим більшовицьким активістам [11, 293–240]. Протягом наступного року невеличка група національно орієнтованих хижняківців не давала спокою комуністам Ніжинського і Козелецького повітів. Але приблизно у другій половині року вони, піддавшись загальним впливам, здалися властям на умовах оголошеної амністії. Більш того, з хижняківців сформували допоміжний загін по боротьбі з "бандитизмом", і вони навіть приймали участь у ліквідації грабіжницької зграї в Козелецькому повіті, залишивши, проте, трофейну зброю собі [11, 240]. Рішення не здавати зброю властям дозволяє припустити, що Хижняк від початку не вірив умовам амністії і використав її у своїх цілях. Як пізніше констатували офіційні джерела, амністовані, спираючись на широку підтримку "місцевого куркульства, тримаючи весь час у... спайці і намагались зберегти ту зброю, яку мали" [41, спр.1215, арк.126].

Наприкінці грудня 1921 р. чи на початку січня 1922 р. хижняківці знову повстали, не утерпівши утисків з боку влади. В середині січня їх група з 25 осіб із кулеметів розстріляла чекістсько-міліцейський винищувальний загін [41, спр.1305, арк.9,11]. І схоже на те, що каральні дії останнього і стали поштовхом для нового повстання отамана Хижняка проти пануючого режиму. Радянський знавець "краху" антирадянського підпілля в СРСР Д. Голінков зазначав, що цей загін на чолі з командиром Гладким спеціально був посланий у Бранницю для роззброєння і покарання неслухняних хижняківців [11,240]. Використовуючи заздалегідь приховану зброю, останні захопили карателів зненацька і винищили їх. Губернське керівництво негайно відрядило в небезпечний район ще один, більш потужний винищувальний загін. Не приймаючи відкритого бою, повстанці використали традиційний партизанський прийом – тимчасово розпорозилися по місцевості чи розійшлися по хатах [40, спр.11, арк.62; 41, спр.1305, арк.34].

Певне почувши про активізацію повстанців Хижняка, приблизно 5 лютого 1922 р., як дізна-

лися про це згодом чекісти, в Козелецький повіт прибув невеличкий розвідувальний загін (8 вершників при двох кулеметах) білоруських повстанців з Могильовської губернії. Можливо, що розвідники були окремим відділом формування отамана Медведєва, який саме на початку лютого вдруге з'явився був у Сосницькому повіті, бажаючи встановити контакти з хижняківцями. Білоруси, маскуючись під червоноармійців, збирали інформацію про настрої місцевого населення, його ставлення до радянської влади. Особливо їх цікавила північно-західна частина повіту. Невідомо, чи було встановлено ними зв'язок з П. Хижняком, але незабаром вони повернулись назад [40, спр.11, арк.62; 41, спр.1305, арк.34].

Самі ж хижняківці в лютому переживали певні труднощі. Під тиском репресивних органів вони були змушені залишити рідний край і перейти аж у Кролевецький повіт. Приблизно в середині березня Кролевецька повітова нарада по боротьбі з бандитизмом вела з Хижняком навіть переговори, дізнавшись про які, губернське керівництво висловило своє незадоволення [40, спр.11, арк.82].

Але й хижняківці вдруге амністуватися не збиралися: віри до "народної" влади вони вже не мали. Розуміючи організаційну і військову слабкість свого формування, отаман Хижняк надав велике значення антирадянській агітації серед населення, намагався знайти підтримку серед державних службовців, встановити контакти з іншими підпільно-повстанськими організаціями та осередками. Незабаром він повернувся в Козелецький повіт і, як відомо з офіційного зведення про рух "бандитизму" в Україні від 22 квітня, відрядив посланців для налагодження зв'язку з київськими повстанцями. Посланці мали при собі посвідчення чернігівського губпродкому [41, спр.1305, арк.39], що говорить про добру агентурну роботу отамана. Можливо, що козелецький ватажок був пов'язаний з Козачою радою, організацією київських повстанців, яка претендувала на початку 1922 р. на всеукраїнський статус, і разом з нею зазнав руйнівних ударів з боку репресивних органів влади [16,97].

Напевно, Панкрат Хижняк мав добру вдачу і велику силу духа. Протягом травня 1922 р. його повстанці (14 чоловік при 2 кулеметах) продовжували оперувати в Козелецькому повіті, в разі небезпеки розпорозуючись і приймаючи виг-

ляд мирних селян [41, спр.1251, арк.126], що збивало з пантелику чекістських нишпорок. Що тільки не вигадували чернігівські керівники, щоб ліквідувати невгамовного Хижняка, зупинити його самостійницьку агітацію, але й в 1923 р. ім'я отамана ще потрапляло на сторінки офіційних зведень.

У Городнянському повіті антирадянську збройну боротьбу очолював отаман Ющенко. В грудні 1921 р. його загін вважався чекістами малоактивним. В другій половині грудня каральні органи провели проти повстанців ряд операцій, внаслідок яких в ніч на 27 грудня було вбито заступника Ющенка Михайла Бенедика, а загін – розпорошено. Незважаючи на це, Ющенко відновив свій підрозділ і завдав удар у відповідь: в ніч на 31 грудня (за іншими даними – 2 січня) в 15 верстах від містечка Репки відділом повстанців з 5 чоловік було взято у полон 2 (а за іншим повідомленням – 6) міліціонерів. У ту ж ніч, просунувшись трохи на північ, ця група реквізувала двох коней в Городнянському радгоспі. В ніч на 21 січня 1922 р. ющенківці спробували спалити зсипний пункт в селі Олешки (27 верст на північний схід від Городні), але були відбиті вогнем охорони і відійшли у ліс [40, спр.10, арк.3,22; 41, спр.1305, арк.3,6,18].

Отже, бачимо, що дії отамана Ющенка не були чисто кримінальними, грабіжницькими, що часто приписувалося і владю, і радянськими дослідниками українським повстанцям. Ющенківці, як правило, нападали на державні об'єкти, комунікації, на радянських активістів і службовців, дотримуючись тактики дрібних диверсій і терору насамперед проти представників влади.

На деякий час надзвичайним органам вдалося нейтралізувати дії отамана Ющенка. Лише на початку квітня 1922 р. він поновив свою боротьбу. В ніч на 12 квітня в селі Дроздовиця, в 10 верстах на північний схід від повітового центру, повстанці при нападі вбили родину секретаря повіткому КП(б)У. 18 квітня окремих відділ ющенківців чисельністю 11 чоловік під команду отамана Бурнуса (Бурноса) в районі Репок вступив до бою із винищувальним загоном регулярної армії і втратив у перестрілці двох бійців загиблими. Рятуючись, повстанці відійшли у східному напрямку, але через п'ять днів карателі знов наздогнали їх. У новій сутичці бурнусівці втратили ще чотирьох чоловік, в тому числі і ватажка. Є підстави вважати, що сам Ющенко в цей час очолював інший підрозділ повстанців приблизно такої ж чисельності і діяв теж десь під Репками. В травні його загін дещо поповнився (20 бійців, в тому числі 7 кавалеристів) і продовжував оперувати у Городнянському повіті [41, спр.1251, арк.104,126, спр.1305, арк. 84,91,92].

У зведенні "про політстановище Чернігівської губернії" від 10 до 20 травня 1922 р. повідомлялося, що "в ніч на 28 квітня 10-тю зброй-

ними бандитами була пограбована крамниця в с. Олександрівці. В ніч на 9 травня на хут. Кравцова озброєними бандитами пограбовано громадянина Шиманова. Банда направилась на Дроздовицю, Вербівку, Добрянку..." [14, спр.1051, арк.46] До речі, на цей час лише Городнянський повіт мав 145 міліціонерів і 13 військових начальників. Неблагонадійними в повіті вважались Тупичевська, Олешнянська, Яриловицька волості, села – Кам'янка, вже згадувана Хрінівка, Ярилович, Клубівка.

Крім загонів Ющенко і Бурнуса, в Городнянському повіті діяли формування й інших отаманів – Галаки, Голого, Рябого, Смоляного. Як інформувало зведення від 28 квітня 1922 р., "в Городнянському повіті – районі колишніх операцій відомого отамана Голого – з'явилась банда Рябого і Смоляного. 20.IV банда здійснила напад на Радгосп у с. Будиці, після чого сховалась у болоті Замглай" [41, спр.1251, арк.104], де базувалися й повстанці отамана Галаки. Об'єднаний загін Василя Рябого і Смоляного нараховував 20 бійців [41, спр.1305, арк.96].

Не втихав антирадянській опір і в інших районах Чернігово-Сіверщини. Так, зведення від 13 січня 1922 р. інформувало, що в Кролевецькому повіті вбито "відомого бандита" Шила [41, спр.1305, арк.6]. В Глухівському повіті на початку лютого з'явився загін з 10 чоловік, озброєних гвинтівками і револьверами, який вважався владою суто кримінальним [40, спр.11, арк.54; 41, спр.1305, арк.26]. Скоріше грабіжницький, ніж політичний характер мала група з 6 чоловік, яка діяла в Чернігівському повіті. В ніч на 31 січня ця група напала на селянський дім в селі Пакуль, розстріляла родину з п'яти чоловік і спалила хату. В середині лютого чотири члени цієї групи були арештовані властями [40, спр.11, арк.59; 41, спр.1305, арк.30,38].

Зведення від 4 лютого 1922 р. повідомляло, що в Монастирищівській волості Ніжинського повіту було виявлено "кримінальну банду чисельністю 18 чоловік, в якій брав участь начальник повітміліції м. Ніжина Хохуда і декілька міліціонерів. У начальника міліції при обшуку знайдено: 1 кулемет "Шоша", 2 гвинтівки, близько 4 пудів патронів, 8 бомб та ін. казенне майно..." [41, спр.1305, арк.22].

Приблизно в середині березня Чернігівська ГВН повідомляла республіканському керівництву, що на даний момент "активно діючих політичних банд на Чернігівщині немає. Кримінальний бандитизм виявляється у формі дрібних нападів зграй з 2-3 чоловік. Рішучу боротьбу з цим явищем ведуть місцеві органи. Проте, у зв'язку із загальними повідомленнями з-за кордону про білогвардійський виступ, що готується на весну, і на підставі даних Губчека про існуючі на Чернігівщині підпільні організації, ГВН вважає, що весною можуть бути створені для

розвитку внутрішнього бандитизму умови. За даними Губчека, в губернії існує близько 150 повстанських організацій, діяльність яких поки що зводиться до рідких випусків відозв із закликами до боротьби з Радянською владою. Губчека відзначає ще одне явище – побільшення в останній час в селі дезертирів з Червоної Армії. Враховуючи становище в Чернігівщині, ГВН постановила посилити агентурну роботу органів НК, розпочати діяльне виловлювання дезертирів, не допускаючи відходу їх в ліси з початком відлиги, і здійснити перевірку боєздатності і політичної благонадійності розташованих в губернії частин.

В поточній роботі повітових нарад Чернігівщини ще спостерігаються перебої... У всіх повітах нез'ясовані ще взаємини між військкоматами і міліцією..." [40, спр.11, арк.82]

Дійсно, вже в квітні губернське керівництво змушене було констатувати, що "на Чернігівщині, яка до цього була однією з найбільш спокійних губерній, бандитизм помітно звавішає". Активізувалися загони отаманів Рябого і Смоляного, Юценка і Муромця (Муровйовця). Останній діяв у Новгород-Сіверському повіті, де в другій половині квітня в районі станції Угли, в 30 верстах на північний схід від повітового міста, його повстанці зарубали 9 радянських активістів, а ще трьох поранили [41, спр.1305, арк.92].

На Ніжинщині оперував отаман Скрипченко (4 шаблі), який на початку квітня здійснив вилазку в сусідній Прилуцький повіт, де на станції Середівка (35 верст на захід від Прилук) пограбував сільраду [41, спр.1305, арк.85].

Наприкінці квітня в районі Ямпольа чекісти виявили ще одну збройну групу, яку класифікували як кримінальну [41, спр.1305, арк.95]. В ніч на 5 квітня в селі Вишеньки, Остерського повіту, несподівано з'явилась група з 50 чоловік, озброєних бомбами, гвинтівками і кулеметами. Пограбувавши чотирьох місцевих селян, нападники сховались у Процівському лісі на Полтавщині [14, спр.10а, арк.47].

У зв'язку з явною активізацією повстанства Чернігівська ГВН благала уряд передати більше набоїв для загонів міліції і сільських самооборон [14, спр.1251, арк.104].

В першій половині 1922 р. в Чернігівському, Городнянському, Конотопському, Ніжинському, Козелецькому і Остерському повітах органами держбезпеки було виявлено і розгромлено цілу мережу підпільних організацій. Чекісти визнавали, що поживлення повстанства на Чернігово-Сіверщині відбувалося "за рахунок недостатньо глибокої його ліквідації в минулому році. Знищений на поверхні, бандитизм... неторканий залишився всередині села, що підтверджується виявленням ряду повстанкомів... Загальна чисельність арештованих членів повстанкомів досягає поки що 150 чоловік, з них 80% – петлюрівська інтелігенція – вчительство, сту-

дентство і колишні офіцери. Решта – куркульський елемент. У заарештованих знайдено значну кількість зброї і набоїв. Організація, безсумнівно, петлюрівського забарвлення, мала зв'язок з іншими губерніями і закордоном. Існування цих повстанкомів можна віднести за рахунок широкої підтримки і співчуття бандитизмові з боку значної частини куркульського елемента, в якого ще не вибито бажання підтримувати бандитів...

Низкою вжитих заходів, висилкою ударних експедиційних загонів і організацією загонів самооборони на місцях Губвоєннарада поставила собі на меті у скорому майбутньому остаточно очистити Чернігівщину від організованих активних політичних банд" [41, спр.1251, арк.126].

Не дивно, що чернігово-сіверське підпілля складалося переважно з інтелігенції, яка була головним носієм національно-визвольних ідей і залучала до своєї справи найбільш свідому і політично активну частину українського селянства. Така тенденція, звичайно, мала поширення по всій Україні. Політичними "бандами", які діяли на Чернігово-Сіверщині в травні 1922 р., вважалися формування отаманів Муромця (12 чоловік, Новгород-Сіверський повіт), Хижняка (14 чоловік при 4 кулеметах, Козелецький повіт), Юценка (20 чоловік, Городнянський повіт). Групу останнього в цьому ж місяці спіткали невдачі: були полонені два повстанці [41, спр.1251, арк.126].

Спостерігаючи за настроєм населення, власті в травні 1922 р. зазначали, що в Мушинській і Коропській волостях Кролевецького повіту селяни були незадоволені вилученням з церков коштовностей, а в селі Пуківці, Остерського повіту, "спостерігається потужна релігійна течія під впливом православної релігійної громади, яка там організовується. Вся молодь, не виключаючи членів К.С.М., підпала під вплив місцевого псаломщика, який виявив контрреволюційні дії під час повстання селян села Зазим'є. Члени місцевої Ради і Комнезаможу, ... вся біднота також вступили до релігійної громади, яка настроєне їх вороже до Радвлади" [14, спр.10а, арк.45,47].

Влітку 1922 р. Чернігівська губернія, ймовірно, переживала новий спад повстанського руху. Восени в районі Прилуки-Ічня, на кордоні губернії, діяв невідомий повстанський загін, який привернув до себе увагу республіканського уряду. В. Балицький, шеф ДПУ України, зобов'язувався знищити це формування у двотижневий строк [41, спр.1251, арк.7].

Про низьку повстанську активність на Чернігово-Сіверщині взимку 1922-1923 рр. свідчить і такий факт: за офіційними даними, в губернії до 4 лютого 1923 р. від рук повстанців загинули 23 члени КНС, в той час, як у сусідніх Київській, Полтавській і Харківській відповідно

– 134, 530, 110 осіб [18,276]. Невелику кількість загиблих чернігівських активістів-незаможників можна б було пояснити чи то їхньою лояльністю до повстанців і, відповідно, небажанням останніх їм мстити, чи незначною завзятістю комнезамівців у справі ствердження радянської влади на селі, однак подібні аргументи не витримуватимуть ніякої критики. По-перше, влада уважно стежила за політичною благонадійністю своїх репрезентантів на місцях, отже, про якусь відсторонену позицію радянських активістів на Чернігівщині у “боротьбі з бандитизмом” говорити не можна. По-друге, діяльність КНС тут майже не переривалась окупацією Денікіна, отже, організаційний “грунт” під ногами незаможників був міцнішим, ніж будь-де по Україні. Таким чином, думається, що все пояснюється саме складом повстанського руху.

Втім, в цей час продовжували боротьбу отамани Галака і П. Хижняка. Як зазначав Д.Соловей, “у січні 1923 р. Галака вирішив розбити в’язницю у м. Городні, в якій сиділо багато заарештованих “закладників”, дати їм зброю і поповнити свій загін. Про цей намір, проте, своєчасно довідалось ГПУ і проти повстанської групи Галаки виставило військову силу. Галака трохи не загинув у боротьбі, але вирвався із оточення. Після того він з своєю групою ще кілька років нищив комуністів та представників поліційної й адміністративної влади окупантів, аж поки підісланий до Галаки, як повстанець, агент таємної поліції не забив його сонного” [35,134-135].

Слід зауважити, що наприкінці 20-х років повстанська діяльність отамана Галаки стала об’єктом спеціальних публікацій у радянських виданнях. Зокрема, у 1929 р. у відомій “Летописи революції” з’явилась стаття “Галаковщина”, яка через рік була передрукована в українській версії цього видання [25; 26]. Це свідчить, принаймні, про локальну значущість Галаки та його вояків в антирадянській повстанській боротьбі. Адже з сотень українських отаманів мало хто добився “честі” бути персонально представленим у радянській періодиці такого рівня.

В першій половині 1923 р. стався й останній яскравий спалах антирадянської діяльності Панкрата Хижняка. В другій половині 1922 р. він, якщо вірити Д.Голінкову, змушений був таки ще раз здатися на умови амністії: іншого засобу нейтралізувати отамана власті винайти, очевидно, не могли. Хижняк повернувся в рідну Бранницю і незабаром познайомився тут з дрібним торговцем з Києва Лукою Артеменком. Останній виявився зв’язковим Центрального петлжурівського повстанкому і зобов’язав Хижняка розповсюджувати прокламації із закликом до селян створювати по селах повстанські групи. Отаман негайно ознайомив з прокламацією і завданням своїх вчорашніх повстанців (“старих друзів”) і співчуваючих йому односельців. Було вирішено створити в Бранниці підпільний по-

встанком, головою якого обрали Пилипа Цареня. Панкрата ж Хижняка, який мав солідний військово-партизанський досвід, було призначено командиром повстанського загону. До роботи повстанкому незабаром залучився закордонний петлжурівський емісар Іван Назаренко. Змовники друкували і розповсюджували антирадянські листівки, вербували прихильників, збирали зброю [11,240]. Як було пізніше встановлено ДПУ, бранницькі повстанці були озброєні кулеметами, гвинтівками, револьверами, бомбами, індукторами для вибухів, мали телефонні слухавки для підслуховування телефонних розмов, мали навіть таємну майстерню для виготовлення набоїв. Зброю вдавалося викрадати на державних складах. Іноді її нелегально привозили з-за кордону. Чекістами було також встановлено, що підпільна організація складалася переважно з селян і представників сільської інтелігенції, але тут “в достатній мірі є й колишні офіцери білих армій, колишні урядовці, чиновники, залізничники, амністовані бандити, священники-автокефалісти...” [40, спр.9, арк.46]

Співробітники ДПУ довго не знали про існування Бранницького повстанкому, вважаючи цю частину губернії цілком спокійною. Коли ж дізналися, вжили найрішучих заходів з його ліквідації. На початку квітня 1923 р. в Бранницю прибув спеціальний загін ДПУ, з яким повстанці Хижняка вступили в справжній бій із застосуванням вогнепальної зброї і бомб. Перестрілка тривала, за суперечливими даними, від 2 до 6 годин в ніч на 7 квітня і завершився перемогою карателів. Було взято у полон і заарештовано 180 (за іншими даними – 220) членів підпільної організації без урахування загиблих [40, спр.9, арк.44]. Хижняку пощастило вирватись з оточення і деякий час він ще турбував своїми диверсіями місцеву владу. В червні того ж року його загін з 15 бійців оперував у Ніжинському повіті. Можливо, саме для ліквідації хижняківців В.Валицький на початку липня 1923 р. відрядив на Чернігівщину додатковий загін ДПУ з 75 чоловік [40, спр.9, арк.27,29].

Як би там не було, але в другій половині року або на початку наступного, 1924 р. отамана Панкрата Хижняка було таки взято у полон. Принаймні Д. Голінков зазначав, що в жовтні 1924 р. бранницькі підпільники-повстанці постали перед чернігівським губернським судом. Хижняка, Артеменка і ще двох ватажків було засуджено до розстрілу, який незабаром замінили позбавленням волі строком на 10 років кожного. І немає сумніву, що пізніше сталінські репресії не обійшли ніжинсько-козелецьких повстанців стороною, як це сталося, скажімо, з амністованими вояками формування Галаки. Останні після вбивства свого отамана, розгубившись, здалися властям на умовах амністії. “Влада їх тоді не покарала, – зазначив Д. Со-

ловей, – але пройшло кілька часу і їх по одинці похапали й постріляли або повивозили кудись за межі України” [35,135].

Прапор боротьби проти диктатури комуністичної партії з рук загиблого Галаки, полоненого Хижняка, зниклих невідомо куди Ющенко і Муромця підхопили отамани Герасимець і Ващенко. Їх об’єднаний загін у складі 10–20 повстанців продовжував наводити жах на представників влади. Якщо на 15 квітня 1923 р. на Чернігівщині нараховувалося три повстанські групи загальною чисельністю 15 чоловік, то на 1 травня ці цифри склали відповідно 5 і 26, а в другій половині червня керівництво губернії повідомляло Постійній нараді при РНК УСРР про наявність тут вже 50 повстанців [40, спр.9, арк.16,27]. В другій половині року в селі Носівка, приміром, навколо місцевої “Просвіти” виник спочатку повстанський комітет, а потім збройний загін з сотні чоловік. Від агітації повстанці дуже скоро перейшли до диверсій на залізничному транспорті [43,101]. І надзвичайним органам довелось прикласти максимум зусиль, аби нейтралізувати їх діяльність.

В закритому листі ЦК КП(б)У регіональним осередкам партії від 12 січня 1924 р. зазначалось, що в Україні “найбільш загрозлива через бандитизм губернія є Чернігівська, де діють банди Ващенко, чисельністю в 12 чоловік з кулеметом, і Гаркуши, чисельністю в 25 чоловік” [41, спр.1799, арк.14].

Взимку 1923–1924 рр. на території Сосницького, Борзнянського і Конотопського районів була утворена підпільна організація на чолі із Степаном Несукаєм. Як встановив Д. Соловей, до основного ядра цього утворення входили Григорій Цвир, Іван Олифиренко з Гаїв, Григорій Педь з села Боби, Гурок із Борзни, брати Шелудьки з Богомазова хутора, Сапони з Низківської Сторони.

Навесні 1924 р. повстанці розпочали активні диверсійно-бойові дії проти властей: “На Десні під Вадьковим, Сосницького району, з човнів взяли на абордаж пароплав, що перевозив продподаток. Усіх, у кого виявили на пароплаві партійні квітки, постріляли. Коло Макошиного ця група партизанів несподівано наскочила на загін міліції під командою уповноваженого ГПУ і цілком винищила його. Коло ст. Макошине вони зупинили поїзд і перебили партійців, що їх виявили серед пасажирів. У Борзнянському районі спалили два “совхози”. У приміщенні менської міліції кинули вночі бомбу. У м. Сновську вбили уповноваженого ГПУ і т.д.” [35,135]

Є підстави вважати, що саме піратський напад несукраївців на радянський пароплав згадував у своєму щоденнику за 19 липня 1924 р. С. Єфремов: “На Десні між Черніговом та Новгород-Сіверським був напад на пароплав. У вузькому місці велено спинити пароплава, потім побито капітана за те, що не послухав був од-

разу й кількох пасажирів. Чутки переказують, що побито самих жидів. Б’ючи ніби приказували: оце вам спекуляція, оце вам валюта, оце вам скорочення штатів. Чоловік, що мені про це оповідав, виводить з того, що напали службовці, вигнані через скорочення штатів. Звичайний розбійницький напад поголооска вже силкується прикрасити мотивами загального протесту” [15,141].

Для винищення несукраївців на Чернігово-Сіверщину було надіслано спеціальний загін із досвідчених чекістів та ескадрон військ особливого призначення. Але й цього властям вдалось замало. Як зазначав Д.Соловей, “з Москви надійшов наказ оголосити Чернігівщину в стані військової облоги і терором придушити партизанський рух... Харків кинув у Чернігівські ліси трохи не корпус військ ГПУ. Кожен двір, кожен куц взятий був на облік. За кожним кроком господаря стежило око чекіста...” [35,136]. “Як видно, – робив висновок дослідник, – до лав партизанів пролізли агенти ГПУ”, бо Г.Педь, якого направлено було до Рівного для налагодження зв’язків з закордонним центром, раптово загинув при переході кордону і це було нібито не випадково. А на місці розгорталась справжня локальна громадянська війна: “полюючи на партизанів, чекісти не давали пощади ні старим, ні малим. Там, де, за відомостями їхньої розвідки, бували “несукраївці”, вони випалювали цілі хутори. Загони військ ГПУ випалили все дощенту болото “Гала”, де ховались партизани. Цілий місяць горіло воно.

Партизанські лави все танули і танули... І поволі з усього керівного ядра лишилися тільки сам Несукай та Григорій Цвир, але незабаром і вони загинули, потрапивши в оточення...” [35,136]

Як підраховано, в січні-квітні 1924 р. лише управління губміліції Чернігівщини виставило проти повстанців 23 загони загальною чисельністю 198 чоловік (15 начальників міліції, 33 піших і 150 кінних бійців). За даними ДПУ, лише з 10 травня до 10 липня 1924 р. в Чернігівській губернії повністю були ліквідовані 17 повстанських формувань, а ще 2 – розпорошено. Чекістам вдалося при цьому вбити 11 повстанців, трьох поранити, 126 затримати [1,122–123].

З реальним розвитком нової економічної політики повстанський рух, в тому числі і на Чернігово-Северщині, відчутно зменшився, практично зійшов на “ні”. Селянство, що було його рушійною силою, більш-менш задовольнилося умовами нової аграрної програми держави. Продовжувати збройне протистояння хоча й з несиальною, але ж із державою, з їх точки зору, не мало сенсу. Боротьбу продовжили лише ідейні повстанці або такі, на яких не поширювалися урядові амністії, і їм втрачати не було чого. Але таких було не так вже і багато (в 1925 р. у Глухівському окрузі, наприк-

лад, діяли ватаги Рубльова і Чернова), міцної опори серед населення вони практично не мали. І протиповстанські дії карально-репресивних органів влади, що посилювалися рік від року, звужували їх коло. Дмитро Соловей у своїй книзі "Голгота України" і укладачі збірки матеріалів і спогадів "Героїзм і трагедія Холодного Яру" навели низку прикладів антирадянської збройної боротьби і в подальші роки. Зрозуміло, що населення за короткий відрізок часу повністю перетворитися на лояльних і свідомих радянських громадян не могло. На Чернігівщині, на території Городнянського району, наприклад, у 1930 р. спалахнуло селянське повстання на чолі з Рябченком, колишнім червоноармійцем, й братами Зубами, безсумнівно

викликане процесами колективізації та так званого розкуркулення. Не дивлячись на те, що повстанців підтримали курсанти полкової школи 21-го чернігівського територіального полку під керівництвом командира Горбенка, виступ було жорстоко придушено [35,138-139]. Брак інформації, на жаль, не дає можливості до кінця дослідити процес антикомуністичної збройної боротьби у другій половині 20-х і подальших роках, але насправді – це справа часу і бажання, необхідних для пошуку та аналізу джерел. Вітчизняна історія століття, що нещодавно минуло, містить ще багато нез'ясованих та малодосліджених сюжетів, від правильного розуміння яких залежить майбутнє нашої країни і суспільства.

ДОДАТОК

Імений покажчик чернігово-сіверських антирадянських отаманів, прізвища яких згадуються у статті

1. Ангел – значний отаман пропетлюрівської орієнтації. Офіцер царської армії та армії гетьмана П. Скоропадського. У лютому-грудні 1919 р. оперував у Борзненському і Ніжинському повітах, Прилуцькому повіті Полтавської губернії, під Києвом. Поперемінно або підкорявся урядові УНР, або діяв самостійно. Є підстави думати, що схилився до співпраці з білогвардійцями.

2. Артамонов – отаман, очевидно, член якоїсь української соціалістичної партії. Наприкінці 1920 – у першій половині 1921 р. діяв на території Глухівського повіту. Вступав у переговори з властями.

3. Артеменко Лука – зв'язківець пропетлюрівського Центрального повстанського комітету. Наприкінці 1922 – на початку 1923 р. сприяв створенню у с. Бранниці, Козелецького повіту, підпільного осередку, очоленого П. Царенем. Пізніше був заарештований. У жовтні 1924 р. разом з отаманом П. Хижняком був засуджений до розстрілу, який був замінений на 10 років ув'язнення.

4. Бенедик Михайло – заступник отамана Ющенка. Загинув у бою з карателями 27 грудня 1921 р.

5. Близнюк – отаман. Діяв у березні 1919 р. у Прилуцькому повіті Полтавської губернії.

6. Бурнус (Бурнос) – отаман, підпорядкований отаману Ющенку. Оперував у Городнянському повіті навесні 1922 р. Загинув у бою з карателями 23 квітня 1922 р.

7. Васильченко – отаман. Діяв у травні 1922 р. у Чернігівському повіті.

8. Ващенко – отаман. Впродовж 1923 р. керував об'єднаним загonom разом з отаманом Герасимцем. Згадується у січні 1924 р.

9. Вернигора – отаман. У березні 1919 р. оперував у Прилуцькому повіті Полтавської губернії.

10. Гаврильчук – отаман, його загін наприкінці 1921 – на початку 1922 р. діяв на території Чернігівського, Городнянського, Козелецького і Сосницького повітів.

11. Галака (Галах, Галич, Голако) – значний отаман, уродженець Чернігівщини. Учасник українізації російської армії (1917 р.). Вояк армії УНР (1919 р.). Приблизно у 1920 р. створив очолює повстанський загін, який діяв до 1923 р. у Городнянському повіті, а також на території Гомельської губернії. У січні 1923 р. невдало намагався захопити Городню. Незабаром був підступно вбитий агентом НК, підсланим до його загону.

12. Гаркуша – отаман. Діяв у Чернігівській губернії у січні 1924 р.

13. Гарновод (а) – отаман. Діяв у березні 1919 р. у Прилуцькому повіті Полтавської губернії.

14. Герасимець – отаман. Разом з отаманом Ващенком діяв у 1923 р.

15. Голенко – за даними О.Кучера, махновський отаман. 28 квітня 1921 р. керував повстанським загonom у бою проти Ніжинської повітової міліції біля хутора Сендеревського.

16. Голій – отаман. На початку 1922 р. оперував у Городнянському повіті.

17. Горбенко – командир РСЧА, начальник полкової школи 21-го Чернігівського територіального полку. У 1930 р. приєднався до повстання на чолі з Рябченком і братами Зубами у Городнянському повіті.

18. Гребінка – командир червоної кавалерійської бригади, сформованої у 1918 р. на східному кордоні України з партизанів Київської, Полтавської і Чернігівської губерній. На початку 1919 р. прийняв участь у вторгненні РСЧА на Україну. Влітку 1919 р. бригада виступила проти радянської влади.

19. Гурок – мешканець Борзни. У першій половині 1924 р. входив до керівного ядра підпільної організації С. Несукая.

20. *Добрийвечір* – отаман. Оперував, імовірно, в Остерському повіті. На думку М. Карасьова, “Добрийвечір” це не власне ім’я, а назва повстанського загону. В лютому 1921 р. брав участь у з’їзді петлжорівських отаманів на Київщині. 6 грудня 1921 р. заарештований у Києві.

21. *Зуби, брати* – разом з Рябченком у 1930 р. очолювали селянське повстання у Городнянському повіті.

22. Коваль – організатор повстання на території Козелецького і Ніжинського повітів (вересень 1920 р.). Вбитий зрадником.

23. Ковтун – отаман. У березні 1919 р. оперував у Прилуцькому повіті Полтавської губернії.

24. *Кожин Хома* – видатний махновський отаман, командир кулеметного полку. У квітні – травні 1921 р. разом з Ф. Щусем, В. Куриленком, В. Москалевським і Тарановським очолював рейдгрупу махновської армії, яка оперувала на Полтавщині і Чернігово-Сіверщині. Є підстави вважати, що відповідав за агітаційну роботу групи. Тяжко поранений у бою з червоними, помер у Таганрозькому шпиталі у серпні 1921 р.

25. Козел – отаман. Наприкінці 1921 – на початку 1922 р. діяв у межах Чернігівського, Городнянського, Козелецького і Сосницького повітів. Ймовірно, співдіяв з отаманом Раком.

26. Корис – один з керівників пропетлжорівської організації, яка влітку 1919 р. діяла у Києві і мала осередки на Чернігівщині.

27. *Куриленко Василь Васильович* (1891–1921) – видатний махновський командир. У квітні – травні 1921 р. входив до керівного складу групи махновської армії, яка рейдувала у Полтавській і Чернігівській губерніях. Загинув у бою з червоними 8 липня 1921 р.

28. *Лайкс-Шантоль Карл* – керівник підпільної організації, політично орієнтованої на білий рух, яка у першій половині літа 1919 р. діяла на території Чернігівського і Городнянського повітів.

29. Маслов – отаман. Діяв наприкінці 1920 р. у Глухівському повіті.

30. Медведєв – отаман, який у грудні 1921 – лютому 1922 р. оперував на території Сосницького повіту і Новозибківського повіту Гомельської губернії. Співдіяв з отаманом Раком.

31. *Москалевський Віктор* – відомий махновський командир. У квітні – травні 1921 р. входив до керівного ядра махновського загону, керуваного Ф. Щусем і Х. Кожиним, що рейдував у межах Полтавської і Чернігівської губерніях. Загинув у боротьбі з більшовиками у 1922 р.

32. *Муромець (Муровець, Муравйовець)* – отаман. У квітні – травні 1922 р. оперував у Новгород-Сіверському повіті.

33. *Назаренко Іван* – емісар петлжорівського Центрального штабу на території Чернігівської губернії. Підтримував зв’язок з Бранницьким повстанкомом й загоном отамана П. Хижняка (перша половина 1923 р.).

34. *Несукай Степан* – організатор і керівник підпільного осередку і повстанського загону, який наприкінці 1923 – у першій половині 1924 р. діяв на території Сосницького, Борзенського і Коноптського округів. Загинув у бою, оточений карателями.

35. *Оліфиренко Іван* – мешканець Гаїв. Входив до керівного складу повстанської організації С. Несукая (перша половина 1924 р.).

36. Орлов – отаман. Діяв на Чернігівщині влітку 1920 р.

37. *Пашанський* – помічник отамана Рака. Після загибелі останнього очолював повстанській загін, який у січні 1922 р. діяв у Сосницькому повіті. 22 січня загинув у бою з карателями.

38. *Педь Григорій* – селянин села Боби. Входив до керівного складу повстанської організації С. Несукая (перша половина 1924 р.).

39. Петренко – отаман. Колишній царський офіцер. Діяв на Чернігівщині у 1920 р.

40. *Радченко Іван Сергійович* – селянин с. Зазим’я, Остерського повіту, фронтовик. Один з керівників антирадянського селянського повстання у Зазим’ї в березні – травні 1920 р.

41. Рак – значний отаман, імовірно, анархістської орієнтації. Впродовж 1921 р. оперував на території Сосницького повіту. Співдіяв з отаманом Медведєвим. Загинув у бою 31 грудня 1921 р.

42. *Рибальський* – отаман. Діяв у Чернігівській губернії влітку 1920 р.

43. *Ромашко* – отаман. У березні – травні 1920 р. контролював південну частину Козелецького повіту.

44. Рубльов – отаман. У 1925 р. діяв у Глухівському окрузі.

45. *Рябий Василь* – отаман. Разом з отаманом Смолянним оперував у Городнянському повіті (квітень 1922 р.). Ймовірно, були пов’язані з отаманом Галакою.

46. *Рябченко* – колишній червоноармієць, керівник селянського повстання 1930 р. у Городнянському повіті.

47. *Салтиков* – отаман. Діяв на Чернігово-Сіверщині влітку 1920 р.

48. *Сапони, брати* – селяни, входили до керівного ядра повстанської організації С. Несукая (перша половина 1924 р.).

49. *Скрипченко* – отаман. Оперував у квітні 1922 р. у Ніжинському повіті і в Прилуцькому повіті Полтавської губернії.

50. *Смоляний* – отаман. Соратник отамана В. Рябого (Городнянський повіт, квітень 1922 р.).

51. *Стодоля* – один з керівників пропетлжорівської організації, яка влітку 1919 р. діяла у Києві і мала осередки на Чернігово-Сіверщині.

52. *Суботовський Григорій Степанович* – селянин с. Зазим'я, Остерського повіту, фронтовик. Один з керівників антирадянського селянського повстання у своєму селі у березні – травні 1920 р.

53. *Тарановський* (1888–1921) – махновський командир. У квітні – травні 1921 р. входив до керівного складу рейдгрупи Ф. Щуса і Х. Кожина, яка оперувала на теренах Полтавської і Чернігівської губерній. Після поранення Ф. Щуса фактично очолив групу. У серпні 1921 р. живцем спалений пробільшовицькими селянами.

54. *Тідель (?)* – отаман. Наприкінці 1920 р. оперував у Глухівському повіті.

55. *Хижняк Панкрат* – видатний отаман пропетлюрівської орієнтації, уродженець с. Бранниці, Козелецького повіту. Діяв у 1920 р. у Ніжинському і Козелецькому повітах. У другій половині 1920 р. здався властям на умовах амністії, а його бійці увійшли до складу загону по боротьбі з “бандитизмом”. На початку 1922 р. повстав удруге, оперував у Козелецькому і Кролевецькому повітах. У другій половині року знову здався на умовах амністії. На початку 1923 р. прийняв участь в організації Бранницького повстанку. У квітні 1923 р. очолив повстанський загін, що діяв у Козелецькому і Ніжинському повітах. Був полонений. У жовтні 1924 р. був засуджений до розстрілу, який замінили 10 роками ув'язнення.

56. *Хохуда* – начальник Ніжинської повітової міліції. Був зв'язаний з повстанською групою, яку офіційно визначали як “кримінальну банду”. Заарештований на початку лютого 1922 р.

57. *Царень Пилип* – селянин, уродженець с. Бранниці. У першій половині 1923 р. очолив пропетлюрівський Бранницький повстанком, до діяльності якого були причетні П. Хижняк, П. Артеменко, І. Назаренко.

58. *Цвир Григорій* – помічник отамана С. Несукая (перша половина 1924 р., Сосницький, Борзнянський і Конотопський повіти.). Загинув разом з ватажком в оточенні карателів.

59. *Цупка* – отаман. У серпні – вересні 1919 р. діяв у Кролевецькому повіті. Був заарешто-

ваний агентами секретного відділу повітвинконкому і розстріляний на місці.

60. *Черних (Черниш?)* – у 1918 р. керівник червоного партизанського загону, який пізніше увійшов до складу регулярних військ РСЧА. У травні 1919 р. його бійці дезертирували з фронту і, повернувшись додому, повстали проти більшовицької влади в районі Чернігова.

61. *Чернов* – отаман. У 1925 р. діяв у Глухівському повіті.

62. *Шекеро* – отаман пропетлюрівської орієнтації. На початку 1919 р. підтримував радянську владу, займав посаду начальника міліції одного з повітів Чернігівської губернії. У березні 1919 р. повстав і оперував між Ніжиним і Конотопом.

63. *Шелудьки, брати* – селяни хутора Богомазів. Входили до керівного складу повстанського загону С. Несукая (перша половина 1924 р.; Сосницький, Борзнянський, Конотопський повіти).

64. *Шило* – повстанець чи отаман. Загинув у Кролевецькому повіті у січні 1922 р.

65. *Шуба (Приходько)* – махновський отаман, анархіст, уродженець Конотопського повіту. 1 жовтня 1919 р. очолив рейдгрупу махновської армії, яка повинна була діяти на Чернігівщині. Наприкінці 1919 – впродовж 1920 р. оперував в районі Конотоп-Путівль.

66. *Щиголь Кузьма Пилипович* – селянин с. Зазим'я, Остерського повіту, фронтовик. Один з керівників антирадянського селянського повстання у рідному селі у березні – травні 1920 р.

67. *Щусь Феодосій* (1893–1921) – видатний махновський отаман. У квітні – травні 1921 р. очолював рейдгрупу махновської армії на терені Полтавської і Чернігівської губерніях. Керував проведенням диверсії на ст. Заворичі (30 квітня), де було ліквідовано потяг з урядовою комісією. У боях був поранений, і його замінив Тарановський. Загинув у червні 1921 р. у бою проти червоних козаків В. Примакова.

68. *Ющенко* – отаман. Діяв у грудні 1921 – травні 1922 рр. у Городнянському повіті.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Алтуев В. Участь міліції України в боротьбі з бандитизмом у 1921–1923 рр. // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1973. – №10. – С. 119–124.
2. Антисоветская интервенция и её крах. 1917–1922. – М., 1987.
3. Аршинов П. История махновского движения. – Запорожье, 1995.
4. Барабан М. Зазим'я – Вандея 1920 року. Хроніка трагічного повстання // Розбудова держави. – 1994. – №9. – С. 48–53.
5. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. – К., 1993.
6. Березовчук Н.Д., Бондаренко Г.В. Пролетарская опора в деревне. К истории комитетов бедноты на Украине. – К., 1986.
7. Верстюк В.Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы // Украина в 1917–1921 гг. Некоторые проблемы истории. Сбор. науч. трудов. – К., 1990. – С.107–172.
8. Винниченко В. Из истории Украинской революции // Революция на Украине по мемуарам белых. – К., 1990.
9. Внутренние войска Советской республики. 1917–1922 гг. Документы и материалы. – М., 1972.
10. Героїзм і трагедія Холодного Яру. Збір. матеріалів і спогадів. – К., 1996.

11. Голинков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР. Кн.2. - М., 1980.
12. Голіченко В.Д. Партійне керівництво органами державної безпеки. На матеріалах України. - К., 1968.
13. Гражданская война на Украине. 1918-1920. Сбор. документов и материалов. - К., 1967. - Т.3.
14. Державний архів Дніпропетровської області. - Ф. 158, оп.1.
15. Єфремов С.О. Шоденник. 1923-1929. - К., 1997.
16. Залевський А.Д. Розгром куркульсько-національного бандитизму на Україні (1921-1922 рр.) // УІЖ. - 1959. - №4. - С.90-98.
17. Карасьов М. "Бандит" Зелений // Київ. - 1991. - №11. - С.82-92.
18. Комітети незаможних селян України (1920-1933). Збір. документів і матеріалів. - К., 1968.
19. Коммунист. - 1920. - 23 июля.
20. Котов В.Л. Чошовцы. - М., 1974.
21. Кучер О.О. Про участь міліції УРСР в боротьбі зі збройною внутрішньою контрреволюцією у 1921-1923 роках // Питання історії народів СРСР. Вип.11. - Х., 1971. - С.51-57.
22. Кучер О.О. Створення законів незаможних селян для боротьби із збройною внутрішньою контрреволюцією // Питання історії народів СРСР. Вип. 8. - Х., 1969. - С.157-171.
23. Кучер О.О. Участь ЧОП у боротьбі із збройною контрреволюцією в перші роки непу (1921-1923 рр.) // Питання історії народів СРСР. Вип.4. - Х., 1967. - С.48-57.
24. Лантух Н. Повстанці Левобережної України // Против Деникина. Сбор. воспоминаний. - М., 1962. - С.341-348.
25. Летопись революции. - 1929. - №5/6. - С.227-244.
26. Літопис революції. - 1930. - №1. - С.174-193.
27. Маймескулов Л.И., Рогожина А.И., Сталис В.В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918-1922). - Х., 1990.
28. Маслак П.А. Защищая край родной // Червоное казачество. Воспоминания ветеранов. - М., 1969.
29. Меженинов С.А. Борьба за Киев в конце 1919 г. // Этапы большого пути. Воспоминания о гражданской войне. - М., 1957.
30. На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии 1917-1922 гг. Сбор. документов и материалов. - К., 1971.
31. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 - серпень 1919). Збір. документів і матеріалів. - К., 1962
32. Раковский Х.Г. Борьба за освобождение деревни. - Х., 1920.
33. Реент О. У робітнях історичної науки. - К., 1999.
34. Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920 рр.). - К., 1999.
35. Соловей Д. Голгота України. - Ч.І. - Дрогобич, 1993.
36. Софинов П.Г. Очерки истории ВЧК (1917-1922 гг.). - М., 1960.
37. Тимошук Л.В. Анархо-коммунистические формирования Нестора Махно (сентябрь 1917 - август 1921 гг.). - Симферополь, 1996.
38. Трифонов Н.Я. Классы и массовая борьба в СССР в начале непа (1921-1923 гг.). Ч.1. - Л., 1964.
39. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. - Ф.3204, оп.1.
40. Там же. - оп.2.
41. Центральний державний архів громадських об'єднань України. - Ф.1, оп.20.
42. Там же. - Ф.57, оп.2.
43. Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. - Тернопіль, 2000.

В. В. ПЕТРОВСЬКИЙ

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВЗАЄМВІДНОСИНИ НА ЗЛАМІ ВІКІВ (СОЦІАЛЬНА МІФОЛОГІЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ)

Петровський Володимир Володимирович – докторант Харківського гуманітарного інституту "Народна Українська академія", кандидат історичних наук

Проголошення Верховною Радою України незалежності республіки викликало в урядових колах Росії вкрай негативну, упереджену реакцію. Після кількох невдалих спроб утримати Київ у орбіті російської влади в середині січня 1992 року була прийнята на озброєння доктрина В.П.Лукіна. Вона передбачала насамперед повернення Росії Кримського півострова, Чорноморського флоту з його базами, портового міста Миколаїв. Кілька років ці намагання лихоманили відносини двох держав, викликаючи побою-

вання навіть збройного конфлікту, які зникли лише на початку 1994 року.

Складні проблеми становлення на терені Центральної Європи та СНД нових спільнот стали предметом вивчення та аналізу як вітчизняних так і зарубіжних спеціалістів. Враховуючи, що з науковим доробком істориків і політологів далекого зарубіжжя громадськість України (як і Росії) недостатньо ознайоmlена, ми ставимо наступне завдання: висвітлити основні теоретико-методологічні та сюжетно-проблемні особ-

ливості їхніх праць, присвячених відносинам "Україна-Росія".

Добре відомо, що на протязі останньої чверті тисячоліття історія українських територій була лише складовою частиною імперських історій, хоча в кінці XVIII століття складалося враження про можливість її самостійного розвитку. Не випадково знавець зарубіжної середньовічної історіографії Д.С.Наливайко наголошував, що у XVIII столітті Західна Європа сприйняла й точніше знала Україну як етноісторичну реальність, ніж пізніше [1]. Саме в класичну епоху абсолютизму, підкреслював С.Єкельчик, європейські вчені запланували створення загальної історії континенту, в якій українську історію вирішено виділити в окремий том. Написав її, як відомо, австрійський вчений Й.Х.Енгель, видавши у 1796 року в місті Галле. Однак уже в 1820-1830 роках багатотомна загальна історія Європи, що готувалася в Готі, розчинила історію України в історіях Росії та Австрії. Крім політичних причин, вирішальним інтелектуальним імпульсом для такого рішення стала гегелівська філософія історії. Адже для німецького філософа сутність історії полягала в розвитку Розуму, а її признанням було його кінцеве уособлення в абсолютній ідеї, яка самореалізувалася у вершинній точці еволюції – національній державі, своєрідному "історичному Розумі". Народи, які не мали незалежної державності або коли вона існувала невеликий проміжок часу чи надто давно, вважалися "неісторичними", тобто такими, що не володіли "духом народу" (Volksgеister). В інших історичних обставинах з метою зміцнення державності з кінця XX століття почався, за словами професора Колумбійського університету М. фон Хагена, процес переписування історії, далеко не завжди об'єктивний. Не сприяла зваженому, методологічно прийнятному методу аналізу минулого і швидка, майже акробатична реабілітація всієї наукової позитивістської спадщини М.С.Грушевського. Ритуалізація його творів, канонізація ледь не кожного висновку як геніального викликає опір з боку багатьох вчених і в цілому не сприяли розвитку об'єктивних досліджень [2].

Реагуючи на відому статтю М.фон Хагена "Чи має Україна історію?", А.Каппелер (в цей час він працював у Німеччині) відзначив: по-перше, українська та російська історії переплетені; по-друге, питання такого змісту можна поставити щодо історії багатьох країн. Скажімо, в 1987 році німецький дослідник Х.Шульце свою лекцію в Німецькому історичному інституті в Лондоні озглавив так – "Чи існує німецька історія?" При цьому він підкреслив, що на відміну від британської чи французької історії, німецька – непослідовна, переривчаста, не має ні єдиного центру, ні ясно визначених кордонів, тому вже два століття точаться дебати щодо її статусу та меж. Х.Шульце закликав колег до денационалі-

зації німецької історії, включення до загальноєвропейської [3].

Якщо вдуматися у висновок М.фон Хагена про те, що з точки зору інтелектуальної організації професійних історичних праць Україна не має своєї історії [4], то український політолог В.А.Потульницький навіть дещо уточнив цю думку. Як він вважає, сьогодні немає української науково-дослідницької версії історії України в її національно-державному вимірі, у відповідності зі світовою історією [5]. Дійсно, захоплення міфотворчістю поки що не дало змоги ученим України відтворити історію своєї землі у відповідності з духом епохи, епохальними цезурами, однією з яких є протистояння між Сходом та Заходом. Неможливо погодитися й з тезою "інтерсуб'єктивізму", що панує в науці, тобто визнання істинності такої картини історичного шляху, з якою згодна більшість вчених [6]. А серед істориків України така теза розповсюджена.

Аналізуючи вісім книг з історії України, виданих на протязі 1994-1998 років в Україні, професор історії університету Макгілла у Монреалі Ф.Лонгуорт насамперед виявив у них значні протиріччя між історичним фактом і міфом, а також наміри укладачів та авторів будь-що уникнути згадок про близькість українського та російського народів. Наприклад, у трактуванні сутності Переяславського договору 1654 року, яке Я.Ісаєвич справедливо назвав однією з головних проблем для прорадянської частини громадської думки в Росії та Україні [7], автори навчального посібника з історії України за редакцією В.А. [8] намагалися довести реальність неіснуючого. Вони пояснювали зміст акту як типовий приклад конфедеративного союзу, спрямованого проти зовнішнього ворога, тобто Польщі. Насправді цей договір, як і московські статті 1654 року не можна навіть іменувати договором, бо контрольована Б. Хмельницьким територія в цілому покійно переходила під протекцію російського царя. Автор аналізованої нами статті згоджується з Я. Ісаєвичем у тому, що зараз історія грає ключову роль у формуванні ідеологічної консолідації народу, але, попри всі зусилля, тривога стосовно міцності національної ідентичності залишається. Знаходячись між Сходом і Заходом, Україна не має єдиного лінгвістичного суспільства, розділена на релігійному й політичному ґрунті. Що стосується внеску патріарха української історичної науки М. Грушевського, то Ф. Лонгуорт висловлюється щодо нього вкрай несхвально. Він вважає автор "Історії України – Руси" написав безсоромно національну, телеологічну історію [9].

Колишній директор історичного товариства в університеті Торонто П. Магочі притримується думки, що Москва була ідеологічно підготовлена заявити свої претензії на Київ ще на початку XIV століття. До того ж значна частина

українського населення ставилася до подібної перспективи позитивно. Ортодоксальні схильності та приклади міграційних явищ показували, що промосковські симпатії існували задовго до того, як В. Хмельницький з'явився на політичній арені. Реорієнтація в бік Москви у різних прошарках українського суспільства в основному виглядала добровільним вибором [10].

Звичайно, в перехідні етапи у багатьох країнах при перегляді минулого спостерігалися зусилля істориків показати світу саме бажаний об'єкт дослідження, свідомо регулюючи його реальний зміст. Так само, як М. Грушевський важливий для української історіографії, для чехів кумиром став Ф. Палацький, датчани буквально поглинали історичні романи В.С. Інгермана, для поляків Познані дороговказом слугували 323 томи Й.І. Крашевського, Г. Сенкевича, Й. Хоцішевського. А німецькі націоналісти досить довго вважали чехів та богемців частиною німецького національного або державного минулого [11].

Західні експерти доводять: в Україні та частково в Білорусі існують три загальні для них міфологеми, а саме – обидві нації відзначалися демократизмом, народністю і європейським духом. Ці міфи логічно відділяли та віддаляли їх від росіян, які не можуть вважатися чистими слов'янами, мають азійську політичну культуру. Поляки для українців і білорусів – віроломні аристократи, що втручаються до чужих справ, а литовців-язичників саме білоруси й цивілізували [12].

Після 1990 року з'явилися нові міфи, що замінили тезу про велику дружбу трьох народів, а саме: відносини з Росією почали пояснюватися через міфи виключно колоніального визиску і страждань. Паралельно з ними одержали розповсюдження міфи про масштабний національний опір і відродження, щоб подати незалежність результатом боротьби поколінь, а не збігу обставин. Тому в національних історіях викладення фактів часто непереконливе або примітивно-однозначне: приміром, А. Міцкевич перетворився на борця за права білорусів, а М. Гоголь став українським патріотом, що писав російською мовою [13].

Мабуть, справа тут не лише в тому, що в молодих державах історія, як правило, розщеплюється на патріотично-міфічну та реальну, але й з причини, яку виклав відомий історик української діаспори О. Прицак. Він назвав справжньою трагедією той факт, що занадто довго українські й російські політики, інтелектуали не могли відкрито дебатувати складні проблеми співіснування [14]. Не менш важливим є ще один аспект – звертання до компаративістських досліджень, які суттєво допомагають виявити загальне й особливе у розвитку економічних спільнот, причини та глибину розходжень. Але, вірно зазначає професор Лондонської школи економіки й політичних наук Д. Лівен, по-

рівняльні історії зустрічаються поки що рідко, бо авторам таких праць необхідно бути глибоко, всебічно поінформованими. До того ж порівнювати право чи економіку значно простіше, ніж ментальності й культури, тому компаративізм ризикує залишитися поверховим [15].

Без сумніву, є резон у висновках німецьких аналітиків Р. Мюнца та Р. Олігера: уявлення про майбутнє державності залежить в Україні від тієї чи іншої інтерпретації минулого. Вони запевняють, що воно базується на наявності системи глибинних зв'язків, які добре пояснюють ставлення громадян до альтернатив розвитку. Але, на жаль, регіони України не мають спільної історичної пам'яті, і в цьому відношенні розподільчі лінії проходять західніше Дніпра, між Кримом та іншими територіями. Майбутня історична дійсність значною мірою залежить від того, яка саме еліта буде визначати національні дебати щодо минулого і уявлення про самих себе. Не виключено, що правляча верхівка може піддатися спокусі створення одномірної, пригладженої історичної картини, щоб підкреслити конфлікти й протиріччя, а не спільні риси українсько-російського минулого. Можливо, в Україні переможе плюралізм пост-націоналістичної історії, у якій буде враховуватися етнічна, регіональна а історична розмаїтість [16].

Необхідно зробити кілька зауважень щодо можливостей переходу від радянознавчих до транзитивних досліджень бо він виявився пов'язаним з необхідністю ревізії багатьох стереотипів. Сумнівно, щоб професор політичних наук державного університету в Буффало (штат Нью-Йорк) Ф.Д. Флерон-молодший і професор держуніверситету в Олбані цього ж штату С.П. Гоффманн перебільшили вади радянології, коли констатували її недостатню підготовленість до розуміння пост-комуністичної системи. Спеціалістам-радянологам не вистачало знань соціальної теорії, філософії науки, особливо – компаративістської політики.

Патріарх радянологів Р. Пайпс на протязі 1984 – 1992 років неодноразово відмічав: соціальна наука й радянологія мало що могли запропонувати одне одному. Справа в тому, що більше півстоліття Захід вважав радянське суспільство унікальним, тому вчені були впевнені: вивчати його необхідно зовсім не так, як інші спільноти. Як типовий продукт англо-американської політичної культури, радянологія, характеризуючи комуністичний режим, в основному враховувала його оцінку інтелектуалами, особливо дисидентами 60 – 70-х років, орієнтувалися на точку зору ліберальної московської інтелігенції.

Що вкрай негативно позначилось на якості пост-комуністичних досліджень, так це переоцінка ними поняття "національні інтереси", рівня державного контролю центру над регіонами Радянського Союзу [17].

Як справедливо підкреслювали у 80-х – на початку 90-х років Т.Д. Дрейпер, С.Ф. Коен, С.Р. Гобард, Р.Солчаник та інші аналітики, вивчення неросійських народів на Заході довго нехтували. Іронія професора сучасної історії в університеті Анн-Арбор (штат Мічиган) Р.Д. Сані зрозуміла, коли він вказував: наукові дослідження імперської Росії та СРСР розвивалися так, наче там проживали виключно етнічні росіяни. Взагалі вивчення радянських національних проблем довго залишалося монополією емігрантів, праці яких страждали надмірною емоційністю і партійними упередженнями. В середині радянсько-логічних студій ці питання вважалися щось на зразок другорядного гетто. Окрім того, вивчення багатьох народів Радянського Союзу вимагало значних коштів, було лінгвістично неможливим.

У працях інституту по вивченню СРСР у Мюнхені (1950-1971), що фінансувався з боку ЦРУ, вся радянська національна політика виглядала суцільним геноцидом – культурним, демографічним, соціальним, неодмінним супутником тоталітаризму; соціальні й етнічні категорії були діаметрально протилежними. Сьогодні просто вражають підсумки опитування, проведеного в другій половині 50-х років згідно проекту вчених Гарвардського університету серед переміщених осіб-громадян СРСР і опублікованого в 1961 році. У них кількість українців, які радили Заходу скинути атомну бомбу на Москву, виявилася удвічі більшою, ніж росіян, які схвалювали такий захід.

У 70-80-х роках молодше покоління радянологів активно шукало нову парадигму вивчення СРСР, значно більше цікавилось соціальною історією, а не лише кремленологією та політикою. Використовуючи радянську статистику, емпіричні праці готували Б.А. Андерсон, В.Д. Сільвер, Х Кар'єре де Енкассе, М. Фішбах, Р. Карклінз, Г. Зімон, В. Заславський, А. Каппелер та інші.

В 70-х роках були сформовані дослідницькі програми по вивченню вірменської історії та сучасності, українознавчі центри у Гарварді й Альберті, естонські – в університеті Торонто; концептуальні питання національної політики з урахуванням радянських реалій розробляли у 80-х роках О. Мотиль, Г.У. Лапідус. У видавництві інституту Гувера з'явилися монографії про історію, ментальність, особливості національних рухів семи народів Радянського Союзу. Але напередодні розпаду СРСР О. Мотиль, скажімо, запевняв, що повстань неросійських народів не буде (він у цьому частково мав рацію), а Р. Конквест мав протилежну думку. Як би там не було, але вибух зацікавленості етносами, національними проблемами відбувся [18].

З зауважень Я. Бреммера добре видно, що труднощі на новому полі діяльності будуть. Тим більш, що він теж підтверджує: база радянології була традиційно московською, монолітною,

більшість внутрішніх розходжень системи або відхилялися чи ігнорувалися. Не маючи всеохоплюючої теоретичної структури досліджень, сучасні пост-радянологи багато в чому копіюють недоліки своїх попередників. Тому сьогодні транзитивні національні студії продовжують характеризуватися методами вивчення регіонів більше, ніж канонами науки [19].

Ще категоричніший австрійський професор А. Каппелер, пророкуючи, що історіографія Східної Європи і далі буде вибірковою. Це насамперед залежить від наявності мовного бар'єру, який не переборолла більшість західноєвропейців, бо для них все ще існує та суттєва різниця, що відділяє Західну Європу (Abendland) від ісламської та російської цивілізації [20]. Крім того, треба також врахувати ті відчуття переваги над східноєвропейцями, які не дозволяють схилитися до розвитку фаху пост-радянології якимось іншим шляхом. Те, що така ситуація існує, свідчить недавнє опитування "остфоршерів", яке опублікувала А. Зундер-Пласман. Хоча 77% з них виявили бажання брати участь у дослідженні проблем Східно-Центральної Європи, але тільки 13% згодилися, що це науково-соціальний простір. Найбільше респондентів вважали за необхідне розділити дослідження на східно-центральноєвропейські, російські і південно-слов'янські [21].

У лекції, прочитаній в інституті східних та південно-східних європейських досліджень університету Відня професором А. Каппелером 26 травня 1998 року, були висловлені доречні поради щодо підвищення професійного рівня пост-комуністичних студій. Найперше треба відмовитись від сповідування поглядів Л. Ранке, які виводили східну частину Європи зі всесвітньої історії. Далі А. Каппелер ставить кілька дещо песимістичних запитань щодо майбутнього східноєвропейських досліджень: можливо, вони загинуть або стануть складовою частиною слов'янознавства; чи існуватиме історія ортодоксальної Європи окремо від "загальної" історії центрально-західної частини континенту. Крім того, неясно, чи є Центральна й Західна Європа єдиним поняттям, чи необхідно виділяти окремо західну частину Східної Європи. Та в будь-якому випадку наведення мостів між десятками нових країн, на думку А. Каппелера, вкрай важливе, причому суттєву роль у цьому можуть відіграти саме Відень і Берлін. Адже більш ніж 90 років тому у Віденському університеті почав роботу семінар з питань східноєвропейської історії. Саме він разом зі створеним на п'ять років раніше аналогічним семінаром у Берліні були першими спеціалізованими університетськими інституціями цього фаху. Але для складної аналітичної роботи, яка буде містити в собі екстракт ідейних пошуків і соціально-політичних ідеологем, потрібні спеціалісти. Вони зобов'язані мати міжкультурну компетенцію, гли-

бокі й політично не заангажовані знання минулого цих держав. Ще один цінний висновок і порада А. Каппелера: треба покінчити з епохою якісного розділу Сходу й Заходу. Не можна допускати, щоб східноєвропейські студії знову перетворювалися лише на роль допоміжної академічної науки для політиків [22].

В кінці 80-х – на початку 90-х років у західній радянології посилилася роль ліберально-консервативної течії, яка раніше була на задньому плані, поступившись наступу соціальної історії. З розпадом комуністичного блоку, відмічає викладач коледжу мистецтв та наук університету Делаверу (місто Ньюарк) Д. Шіпер, соціальні історики (ревізійністи) Британії почали працювати над сучасними темами, "транзитивні" дослідження стали популярними в США. Значно поширився інтерес до національних проблем, розвитку етнокультур, в цілому особливостей радянської та пост-радянської національної політики, бо стало ясно, що ці проблеми зіграли суттєву роль у розпаді СРСР. Над вказаними темами працювали такі вчені, як Р. Сані, М.Ф. Гаген, Д. Лібер, Ф. Гірш, Т. Мартін, П. Блішттайн, Ю. Сльозкін та інші [23].

В останні півтора десятка років теоретики історичної науки Заходу опублікували низку досліджень, присвячених проблемі історичного знання, його об'єктивності, "конструювання" історичного минулого, концепції історичної реальності, незалежної від сучасних міркувань. Серед тих авторів, які ставляться до скептицизму як абсолютної історичної істини, але відкидають крайні версії історичного релятивізму, можна назвати таких, як Л. Госсман, Т. Хаскелл, К. Гінзбург, Г.М. Шмітель, Л. Хант, М. Джейкоб та інші [24]. Нам здається, що для пошуку істини в пострадянській історії такі міркування гостро необхідні, не виключаючи й сфери російсько-українських стосунків, яка перенасичена політичною тріскотнею, крайнім суб'єктивізмом, що досяг свого апогею з обох сторін десь у 1993 році.

Знайти аналогію російсько-українських стосунків у сучасному світі неможливо. Науковий співробітник РАНД – корпорейшн у Санта-Моніка (штат Каліфорнія) Р. Солчаник не дарма зауважував, що головною проблемою, яка заважала нормалізації відносин двох держав і народів, не є питання належності Криму, розміщення кораблів Чорноморського флоту чи подвійного громадянства. Скоріше такою перепорою є небажання Росії остаточно примиритися з думкою про існування України окремо від неї. Дійсно, ця проблема глибоко вкорінена у відносини обох країн, в результаті чого серед росіян широко розповсюджене відчуття України як невід'ємної частини Росії – не лише територіально, але і в культурному, лінгвістичному, духовному вимірах. Якщо в кінці 1994 року більшість росіян змирилася з думкою, що територія ко-

лишнього Радянського Союзу – не Росія, то більше 80% все ще вважали частиною своєї батьківщини Україну, Білорусь, північ Казахстану [25].

Хоча траєкторії розвитку України та Росії після 1991 року співпадають лише частково, але у них багато спільного, особливо стосовно пошуків ефективної моделі трансформації економіки. За словами замісника директора інституту Гаррімана О. Мотиля, Україну неможливо зрозуміти окремо від Росії, але так само останню не можна уявити ізольовано від України. Історичні взаємозв'язки між ними пронизують кожний аспект їхніх сучасних відносин, тому їхні стосунки такі складні і напевне залишаться подібними і в передбачуваному майбутньому [26].

Зазначимо, що в працях пост-радянологів 1996-1999 років, де розглядалася динаміка перетворень у країнах Центральної та Східної Європи, переважають не підвищені чекання успіхів, як це було раніше, а тверезий аналіз труднощів, є спроби розробити теорію транзитивності. Для Росії, України, так само як і для Албанії, Болгарії, Хорватії, Румунії, Словаччини, типовою рисою залишається нестабільність, сполучення, часто неприродне, старого з новим. До цього часу фактично не зроблено вибір, якого типу ринок формувати: вільний американський, соціальний німецький чи шведський – загального добробуту, а можливо, китайський реформістський чи східноазійську економічну модель. Враховуючи проголошений курс на демократичні перетворення, водночас не слід забувати, що історично ринковий капіталізм виник не в демократичному суспільстві, а при пануванні ліберального авторитаризму [27].

Більшість західних авторів переконана в тому, що, незважаючи на важливе геостратегічне положення України, пріоритетним напрямом у розвитку євроатлантичної цивілізації, її безпеки ще довго залишатиметься Росія. Такий висновок обумовлений не тільки фактом її гегемонізму на терені СНД, наявністю ядерної зброї, але й непередбаченістю політики Кремля, небезпекою, яка може виникнути для сусідів у випадку ізоляції Росії від Європи. Оптимістично налаштовані щодо намірів Росії професор університету Пенсільванії Е.З. Рубінштейн і ад'юнкт-професор університету Роуд Айленд Н.Н. Пітро передбачають, що в XXI столітті, якщо Росія не буде штучно ізольована, вона теж стане невід'ємною частиною Європи. Але для цього необхідно, щоб поступово зникла спадщина біполярності, Центральна Європа втратила роль буферної зони, зміцніли демократичні інститути в Росії та інших суб'єктах СНД [28].

Навпаки, професор Б. Майснер, що 30 років очолював у Геттінгені дослідницьку групу "остфоршерів", добре знав особливості російської зовнішньої політики, працюючи дипломатом ФРН у Москві в 50-х роках, викладав радяноло-

гію в університетах Кіля та Кельна, був радником канцлера Г. Коля під час об'єднання обох частин Німеччини, мав іншу думку. Розглядаючи процес поступової капітуляції команди Б. Сльцина перед прихильниками "євразійства", він відзначив зміну курсу зовнішньої політики Росії у бік правих, реваншистських сил. Тому на протязі року країни СНД і змінили статус добрих сусідів на кандидатів до жорсткої конфедерації на чолі з Росією. Крім того, Москва взяла на себе місію головного арбітра на території колишнього СРСР, а також право захисту російської етнічної меншини і навіть російськомовного населення, не виключаючи при цьому і варіант використання в разі необхідності збройних сил. Для Б. Майснера останній крок Кремля нагадав, як концепція "фольксдойч" (der Volksdeutsche) допомогла А.Гітлеру ліквідувати Чехословаччину, дестабілізувати ситуацію в Польщі до вересня 1939 року. Тому він насамкінець наводить вислів Н. Назарбаєва, який, відкинувши пропозицію Росії про надання подвійного громадянства етнічним росіянам у Казахстані, заявив: такі вимоги нагадують гітлерівську політику експансії [29].

Сьогодні не лише масовий читач в країнах СНД, але й спеціалісти надто обмежені в можливості ознайомлення з працями західних істориків та політологів, які досить глибоко аналізують вплив минулого на сучасні українсько-російські відносини, відслідковують зміни у ставленні обох держав до проблем співробітництва, намагаються дати футурологічні прогнози щодо майбутнього цих стосунків. Хоча після краху СРСР пройшло тільки 11 років, але транзитивні студії вже мають багату історію, бо в країнах СНД (крім Балтії) немає суттєвого просування до демократії та ринку. Але посткомунізм – це вже частина загального досвіду сучасного людства, хоча кардинальні зміни у Східній та Центральній Європі були нав'язані політикою, а не діяльністю державних інститутів [30].

Розмаїтість сюжетів російсько-українських стосунків, їхня складність та суперечність [31], (причому в етнопсихологічному та етнолінгвістичному вимірах вони уявляються для аналітиків Заходу майже унікальними), стали однією з основних причин пильної уваги пост-радянологів. Уже в 1992 році Канадський інститут українських студій опублікував збірник статей, у написанні яких брали участь ряд відомих спеціалістів: Г.-Й. Торке, М. Рейфф, О. Прицак, Я. Пеленський, Д.А. Армстронг, Д.С. Решетар та інші. Побудований за проблемно-хронологічним принципом, він природно міг бути присвячений історії відносин Росії та України лише до початку 90-х років ХХ століття [32]. В друкованому органі цього інституту його директор З. Когут, відомий вітчизняний історик Я. Ісаєвич надрукували кілька статей, що розкривали взаємо-

залежність сучасних українсько-російських стосунків від інтерпретації етнокультурної спадщини, обох держав, домінанти котрих не співпадали в історіографіях тепер незалежних держав [33].

З 1993 року Центр порівняльних політичних досліджень Інституту міжнародних та політичних досліджень Російської Академії наук і Центр міжнародних досліджень Одеського держуніверситету імені І.І. Мечникова розробляють спільний проект "Російсько-українські відносини: спадкоємність і розвиток" (співкоординатори – С.І. Аппатов та В.О. Шмельов). У рамках цього проекту відбулося вже шість науково-теоретичних конференцій, матеріали яких були опубліковані в однойменних збірниках [34].

У листопаді 1994 та вересні 1995 року Колумбійський університет провів дві конференції з проблем російсько-українських стосунків; подібний проект розробляється у Канадському інституті українських студій, у Східнокитайському університеті (м. Шанхай), Дніпропетровському держуніверситеті.

Власне історіографічних праць дуже мало [35]. Деякі міркування щодо ролі України в Європі, особливостей її транзитивного періоду, перспектив стосунків з Росією мають у монографії професора І.М. Коваля [36].

Перелічені у примітках статті – це невеличкі за обсягом роботи, з випадковим, обмеженим підбором літератури (у М.С. Покася чомусь немає її списку), в основному – з проблем безпеки, скоріше нагадують анотації. Спробуємо дещо проілюструвати цей висновок коротким аналізом останньої за хронологією статті Т. Кузьо – колишнього керівника Центру інформації й документації НАТО у Києві, наукового співробітника Центру російських та східноєвропейських досліджень університету в Бірмінгемі. Його увагу привернули 10 книг зарубіжних дослідників і праця посла України в США Ю. Щербака, надрукована теж англійською мовою. Автор огляду вказував на основні проблеми видань, приділяючи максимум уваги питанням геополітичного становища України та її безпеки. Впадає в очі його бажання дещо зменшити враження читачів від тривожних роздумів авторів анотованих робіт стосовно наслідків українського регіоналізму, стосунків "Україна – Росія – НАТО", процесів формування етнопціональної самосвідомості в Україні. Не справилися з плином часу твердження більшості пост-радянологів про невизнання російським суспільством української незалежності де-факто, але оглядач про це не пише. Т. Кузьо згодний з тими авторами, котрі вказують на спроби Росії повернути статус великої держави. На наш погляд, це поки що лише мрії і, напевне, доктор філософії університету Халла (Канада) К.Д. Уолтон має рацію, стверджуючи, що в ХХІ столітті гегемонами будуть США і Китай, а Ро-

сія не вийде за рівень статусу, аналогічного Мексиці чи Індії. Неможливо згодитися з твердженням Т. Кузьо, що західні радники й теоретики зосереджувалися лише на двох аспектах розвитку України – економічному і політичному, ігноруючи процеси державо – та націєтворення. Досить назвати таких дослідників питань національно-державного будівництва, становища й прав національних меншин, як Д. Мірський, Г. Сміт, Д. Білінський, А. Джаскі, О.

Мотиль, Р. Солчаник, Т. Зімон, В. Вендланд, Р. Мюнц, Р. Олігер та інші.

Можна впевнено заявити, що глибокий аналіз українсько-російських відносин кінця ХХ століття, з порівняльно-оціночними характеристиками найближчого культурно-історичного простору, який на сьогодні накопичився в історіографії далекого зарубіжжя, вкрай необхідний і корисний для подальшої розробки перспектив посткомуністичного розвитку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Наливайко Д. Во все времена история Украины писалась за её пределами... // Комсомольская правда в Украине (Киев). - 1999, 26 марта, с. 10.
2. Yekelchuk S. The Location of nation: postcolonial perspectives on Ukrainian historical Debates // Australian Slavonic and East European Studies (Melbourne). - 1997. - vol. 11 - No 1/2 . -p. 164, 180 - 182.
3. Kappeler A. Ukrainian History from a German Perspective // Slavic review (Stanford). - 1995. - vol. 54. No 3. - p. 691.
4. Hagen M., von. Does Ukraine have a History? // Slavic review. - 1995. - vol. 54. - No 3. - P. 659.
5. Потульніцький В.А. Основні етапи розвитку української історичної думки в європейському контексті (1800 - 1991) // Схід-Захід (історико-культурологічний збірник). (Харків). 1999. - вип. 2. - с. 13.
6. S.: Geschichtsschreibung im 20. Jahrhundert. Neuzeithistoriographie und Geschichtsdenken im westlichen Europa und in den USA. - Berlin. 1998. - 4849 S.
7. Isajevych J. Ukraine and Russia: The Burden of Historical Tradition and Contemporary Realities // Journal of Ukrainian Studies (Edmonton). - 1995. - vol. 20. - No. 1-2. - p.7.
8. Історія України. Навч. Посібник. - Київ. - 1997. - 423 с.
9. Longworth Ph. Ukraine: History and Nationality // The Slavonic and East European review (London). - 2000. - vol. 78. - No. 1. - p. 117 - 124
10. Magocsi P.R. A History of Ukraine. - Toronto. - 1996. - p. 129, 212, 259 - 260.
11. Brunn G. Historical Consciousness and Historical Myths // The Formation of national Elites. Comparative Studies on Governments and non-dominant Ethnic Ground in Europe, 1850 - 1940. - Aldershot, New York. - 1992. - p. 330 - 331.
12. У новітньому курсі лекцій з історії Білорусі стверджується, приміром, що саме білоруське населення принесло кращі здобутки історичного розвитку, політичний досвід, високу культуру до Великого князівства Литовського у другій половині XIII - на початку XIV століть (Гісторыя Беларусі. Частка першая. Са старажытных часоў да канца XVIII ст.: Курс лекцый. - Мінск. - 2000 . - с. 110).
13. Smith G., Law V., Wilson A., Bohr A., Allworth E. Nation - Building in the Post-Soviet Borderlands. The Politics of National Identities. - Cambridge. - 1998. - P. 25 - 26.
14. Ukraine and Russia in Their Historical Encounter. - Edmonton. - 1992. - P. IX.
15. Lieven D. Russia as Empire: a Comparative Perspective // Reinterpreting Russia. - London etc. - 1999. - p. 9.
16. Münz R., Ohliger R. Die Ukraine nach der Unabhängigkeit. Nationsbildung zwischen Ost und West // Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien (Kuln). - 1998. - N 5. - S. 32 - 33.
17. Fleron F.J. jun., Hoffmann E.P. Post - Communist Studies and Political Science: Peaceful Coexistence Detente and Political Science Methodology and Empirical Theory in Sovietology. - Boulder etc. - 1993. - p. 371 - 373.
18. Suny R.G. Rethinking Soviet Studies: Bringing the non-Russians back in // Beyond Soviet Studies. - Washington. - 1995. - p. 105 - 121.
19. Bremmer J. Introduction: Post-Soviet Nationalities Theory: Past, Present, and Future // New States, new Politics: Building the Post-Soviet Nations. - Cambridge. - 1997. - p. 12 -13.
20. Kappeler A. Das Universitätsfach Osteuropäische Geschichte nach dem Zusammenbruch des "Ostblocks" // Österreichische Osthefte (Wien). - 1998. - N 3/4. - s. 493 - 495.
21. Sunder-Platzmann A. Zur Lage des Faches "osteuropäische Geschichte". Auswertung einer Umfrage // Osteuropa (Stuttgart). - 2000. - H. 1. - S. 89.
22. Kappeler A. Das Universitätsfach Osteuropäische Geschichte... - p. 487, 493 - 500.
23. Shearer D. From divided Consensus to creative Disorder Soviet History in Britain and North America // Cahiers du monde russe (Paris). - 1998. - vol. 39. - No. 4. - p. 568 - 581.
24. Spotzer A. B. Historical Truth and Lies about the Past. Reflections on Dewey. Dreyfus, de Man, and Reagan. - Chapel Hill; London. - 1999. - p. 133.
25. Solchanyk R. Ukraine: The Politics of Reform // Problems of Post-Communism (New York). 1995. - vol. 42. - No. 6. - p.49 - 50.
26. Motyl A. Dilemmas of Independence: Ukraine after Totalitarianism. - New York. - 1993. - p. 5.
27. Porket J. L. Transformation in Retrospect // The Slavonic and East European review. - 2000. - vol.78 - No.1. - p. 125 - 132.
28. Petro N. N., Rubinstein A. Z. Russian Foreign Policy: From Empire to Nation-State. - New York. - 1997. - p. 188.
29. Meissner B. Vom Sowjetimperium zum eurasischen Staatensystem: Die russische Aussenpolitik im Wandel und in der Wechselbeziehung zur Innenpolitik. Ausgewählte Beiträge. - Berlin. - 1995. - s. 1, 335.
30. Sakwa R. Postcommunist Studies: once again through the Looking Glass (darkly?) // Review of International Studies (Cambridge). - 1999. - vol. 25. - No. 4. - p. 713.

31. Як писав Д. Білінський, тільки проблема відмови України від ядерної зброї може бути темою не лише окремої статті (таких праць – кілька – В. П.), але цілої книги (*Bilinsky J. Ukraine, Russia, and the West. A Insecure Security Triangle // Problems of Post-Communism*. – 1997. – vol. 44. – No. 1. – p. 31).
32. See: *Ukraine and Russia in Their historical Encounter*. – Edmonton. – 1992. – XIV, 346 pp.
33. *Isaevich J. Early Modern Belarus, Russia, and Ukraine: Culture and Cultural Relations // Journal of Ukrainian Studies*. – 1992. – vol. 17. – No. 1 – 2. – p. 17 – 28; *Isaevich J. Ukraine and Russia: The Burden of historical Tradition and Contemporary realities // Journal of Ukrainian Studies*. – 1995. – vol. 20. – No. 1 – 2. – p. 5 – 14; *Kohut Z. E. History as a Battleground: Russian-Ukrainian Relations and historical Conciousness in Contemporary Ukraine // The Legacy of History in Russia and the new States of Eurasia*. – Armonk, New York; London. – 1994. – p. 123 – 145; *Kohut Z. Russian-Ukrainian Relations in historical Perspective // Europe (Beijing)*. – 1996. – No. 3. – p. 79 – 87; *Kohut Z. The Myth of a unitary Rassia and Russian-Ukrainian Relations // Proceedings from the 1995 China-Ukrainian Conference (Beijing, China)*. – Beijing. – 1995. – p. 5 – 20.
34. *Суровцев Ю. И. Сотрудничество учёных России и Украины // Новая и новейшая история (Москва)*. – 2000. – №1. – с. 243 – 246.
35. *Цейтлин Ю. В. Западные политологи о военно-политической роли России в СНГ (Обзор) // Россия и её соседи. Проблемы интеграции в странах СНГ. Реферативный сборник*. – Москва. – 1998. – с. 87 – 99; *Литвинова А. Н. Национальные интересы России внутри Содружества независимых государств // Россия и современный мир (Москва)*. – 1998. – №4. – с. 150 – 161; *Покась М. С. Эволюция оценок украинского ядерного вопроса представителями американской историографии в 1991г. // Записки історичного факультету Одеського держуніверситету ім. І. І. Мечникова. Вип. 8*. – Одеса. – 1999. – с. 315 – 318; *Евтушенко Д. И. Расширение НАТО и российско-украинские отношения // Записки історичного факультету Одеського держуніверситету ім. І. І. Мечникова. Вип. 9*. – Одеса. – 1999. – с. 289 – 294; *Кузьо Т. Проблеми безпеки в небезпечному регіоні // Культура (Київ)*. – 1999. – №12. – с. 10 – 15.
36. *Коваль И. Н. Последняя битва "холодной войны". Восточноевропейская политика сверхдержав в концепциях зарубежной политологии (80-е – начало 90-х гг.)*. – Одесса. – 1999. – 224 с.

Н. В. УС

“ИСЛАМИЗАЦИЯ” В МУСУЛЬМАНСКИХ СТРАНАХ ЕЕ СУЩНОСТЬ И ПОСЛЕДСТВИЯ (НА ПРИМЕРЕ СУДАНА ПРИ НИМЕЙРИ)

Ус Николай Васильевич – преподаватель Днепродзержинского отделения Межрегиональной Академии управления персоналом, кандидат исторических наук

Еще в 1914 году академик В.В. Бартольд писал, что ислам используется “всегда в виде доктрины не столько религиозной, сколько политической, большей частью только как средство для достижения определенных политических целей”. [1, 402] Эта мысль, высказанная в начале прошлого века актуальна и сейчас, отвечает реалиям современного мусульманского мира, где время от времени, тот или иной правитель проводит в жизнь “исламизацию” общества. Внешне она отражается во введении вместо светского законодательства свода Законов шариата, по которому специальные исламские трибуналы приговаривают к публичной порке (за употребление спиртного), отсечению конечностей (за кражу), забрасыванию камнями (за супружескую неверность) и т.д.

Однако для понимания политической сущности “исламизации”, конечно, недостаточно ориентироваться только на подобные ее проявления и, скажем, видеть итог введения Законов шариата в Судане только в том, что за период их официального действия 58 вора́м были отрублены руки.

Анализ глубинных социально-политических процессов, происходивших под прикрытием

“исламизации” в некоторых странах (Судан при Нимейри, Египет при Садате, Уганда при Иди Амине, Пакистан при Зия уль-Хаке и др.) показывает, что при определенной национальной специфике, у них много общего, и прежде всего, наличие общей цели – стремление укрепить деспотические режимы в своих странах.

Рассмотрим основные вехи процесса “исламизации” в Судане при президенте Джафаре Мухаммеде аль-Нимейри.

На протяжении всего своего существования режим Нимейри характеризовался постоянно возрастающей неустойчивостью. Достаточно сказать, что за годы его правления (1969 – 1985 гг.) пятнадцать раз предпринимались попытки его свержения. Шестнадцатая, в апреле 1985г. увенчалась успехом. Диктатор опирался только на мощный репрессивный аппарат, финансовые инъекции США и консервативных режимов Ближнего Востока. Для последнего периода правления Нимейри характерно усиление использования им ислама в политических целях. Несмотря на протесты многих авторитетных религиозных деятелей и юристов, проводимый ранее курс на “исламизацию” завершился принятием исламского законода-

тельства – 9 сентября 1983 г. в стране были введены Законы шариата.

В социальном плане, прежде всего, был введен запрет на производство и употребление спиртных напитков. 23 сентября только в Хартуме было уничтожено спиртных напитков на сумму 10 млн. суд. ф., было закрыто более 100 баров и магазинов, торговавших этими напитками. Этот день был объявлен национальным праздником и объявлен конкурс на лучший проект памятников на местах уничтожения спиртных напитков.

Поскольку прежний уголовный кодекс был отменен, многие осужденные ранее за разного рода преступления были освобождены. Было выпущено из тюрем 13 тыс. заключенных с предоставлением каждому 100 суд. ф. для начала новой "праведной жизни". Только за месяц после введения нового законодательства было нанесено 19 тыс. ударов плетью гражданам, обвиненных в употреблении спиртного, дамским парикмахерам (которые делали женщинам прически), лицам, выразившим недовольство новыми порядками.

По данным на октябрь 1984г. у 40 человек была отсечена правая рука и у 16 – левая нога, тысячи избиты плетью, в том числе один католический священник и женщины. [12, 04, 10. 1984]. Кроме тяжелых моральных последствий эти меры имели жестокий характер и с медицинской точки зрения. Поскольку врачи отказывались заниматься экзекуциями, отсечение конечностей производилось тюремщиками, специально обученными в Саудовской Аравии, в результате от потери и заражения крови имело много смертельных исходов. В августе 1984г. подкомиссия ООН осудила такие меры наказания, как несовместимые со статьей 5 Всеобщей декларации прав человека [10, 25. 08.1984].

С введением новых законов процесс судопроизводства очень упростился, в частности, был упразднен институт адвокатов, обвиняемый сам должен был доказывать свою невиновность. Упростился и процесс развода, мужчине достаточно было произнести три раза фразу "анти талакка" ("ты разведена") и развод состоялся.

Предполагалось, что действие Законов шариата не будут распространяться на ту часть населения, которая исповедует другие религии, однако в действительности оно было распространено на все регионы страны, включая южные.

В июле 1984г. Нимейри внес в Народной ассамблее (парламенте) предложение об изменении Конституции якобы с целью закрепления "исламизации", а на самом деле для изменения социально-экономической и политической системы страны. Один из пунктов предложения Нимейри заключался в провозглашении его "имамом мусульман и повелителем

правоверных", а Судан – "исламской республикой". Это окончательно закрепило бы режим личной власти Нимейри. Ведь имам, согласно шариату, является пожизненным предводителем нации и при исполнении им исламских установлений не может быть смещен. Нимейри заявил, что "с провозглашением законов ислама правление становится правлением Аллаха, а непослушание правителю будет непослушанием Аллаху" [8, №22, 1984].

Осуществление "исламизация" вызвало неоднозначную реакцию как внутри страны, так и за рубежом. Прежде всего оно вызвало удовлетворение Саудовской Аравии, которая предоставила 127 млн. суд. ф. в качестве компенсации за потери от запрета производства, импорта и продажи спиртных напитков. Кроме увеличения притока нефтедолларов, Нимейри надеялся также отвлечь широкие слои населения от острого социально-политического и экономического кризиса в стране, добиться поддержки мусульман Севера.

Однако действия властей вызвали протесты среди представителей различных социально-политических кругов, в том числе и среди близких стоявших к исламской верхушке. Появились высказывания, что такими мерами не решить стоявших перед страной проблем – нужно устранить социальные причины, которые порождают преступность, прежде всего, улучшить материальное положение работающих. С подобным протестом выступил Садык аль-Махди, лидер партии аль-Умма, один из руководителей оппозиции, который заявил, что методы введения шариата "несвоевременные и авторитарные", "человеку, который украл, чтобы накормить умирающую с голода семью, нельзя отрубить руку" [6, №7, 1984]. За эти высказывания Садык аль-Махди был заключен в тюрьму. В конце 1984 г. были произведены аресты среди членов Исламской республиканской партии, а в январе 1985г. был повешен борющийся против диктатуры глава этой партии Махмуд Мухаммад Таха. Против проводимого курса выступило руководство Всеобщего союза женщин Судана, в частности, против деятельности "милиции по поддержанию добрых нравов". Она представляла собой вооруженные отряды добровольцев, контролировавшихся "Братьями – мусульманами", которые развязали в стране кампанию террора против противников "исламизации", проводя незаконные обыски, занимались слежкой с целью выявления фактов аморального, с их точки зрения, поведения. Такие действия по внедрению "исламской морали" вызвали обстановку подозрительности, недоверия, доносов.

Недовольство выражали и представители зарубежных государств, особенно после заявления советника президента по вопросам законодательства Хасана ат-Тураби о том, что

действие Законов шариата распространяется и на проживавших в Судане иностранцев. Все льготы и привилегии для иностранных подданных упразднены и они приравнивались к гражданам Судана по соблюдению исламских догм. Как результат были подвергнуты телесным наказаниям ряд иностранцев за употребление и продажу спиртных напитков.

“Исламизация” охватывала и вооруженные силы. На армию правящая верхушка возлагала особые надежды в борьбе с нараставшей волной народного недовольства. По замыслу руководства режима “исламизация” должна была сделать армию покорным орудием в его руках, свести к минимуму любые проявления неповиновения. Вся морально-воспитательная работа в войсках должна была вестись в строжайшем соответствии с положениями Корана и шариата. Нимейри потребовал, чтобы любой приказ командира рассматривался как воля Аллаха, а любое неповиновение – как непослушание Аллаху. Солдатам внушали, что они воины Аллаха и если они погибнут, им будет уготована жизнь в раю как мученикам за правое дело Аллаха. В этой связи напрашиваются примеры из отдаленного и недалекого прошлого. С подобными утверждениями выступали махдисты в 1885г. сражаясь с войсками англичан в битве при Хартуме, с такими же заявлениями выступал и имам Аль-Хади Абд ар-Рахман аль-Махди во время мятежа в 1970г. против Майской революции 1969г.

Боевая и идеологическая работа в армии должна была вестись под лозунгом “Ля иллахи иль аллахи” (“Нет Бога кроме Аллаха”), а боевой клич на торжествах и во время атаки “Аллах акбар!”. (“Аллах велик!”). Однако события. 6 апреля 1985г со всей убедительностью показали, что оболванивание армии исламскими догмами не спасло диктатуру.

“Исламизация” вызвала естественное недовольство немусульманской части населения страны, общей сложностью 6 млн. человек, из которых

1,2 млн. – католики, 300 тыс. – протестанты, 4,5 млн. представители других религий. Всех их охватило беспокойство перед лицом угрозы со стороны крайне экстремистских мусульманских элементов. В подписанном католическим архиепископом Габриэлем Зубейра Вако и семью другими христианскими священнослужителями обращении к Нимейри говорилось, что для Христиан чужда концепция шариата “глаз за глаз”, подчеркивалось также, что христиане не будут признавать шариат в качестве критерия норм поведения, оскорбляющих человеческое достоинство.

Однако Нимейри и его окружение продолжали делать новые шаги по пути углубления “исламизации” всей страны. В июне 1984г. диктатор распустил правительство и создал вместо

него Республиканский совет. Все законы выносившиеся на утверждение парламентом должны были быть предварительно обсуждены Советом. Введение этого органа, целиком сформированным самим президентом, обосновывалось необходимостью претворения в жизнь исламского принципа “шура” – “совета”. Совет стал совещательным органом при президенте – диктаторе. Нимейри также потребовал, чтобы руководство партии Суданский социалистический союз (ССС) и парламент принесли ему присягу, клятву верности (“байя”), которая дается только религиозно-политическому руководителю и провозгласили его “имамом”.

“Исламизация” затронула и банковское дело. Ислам запрещает взимать проценты по займам или “лихве” – “рибе”, поскольку такие операции считаются разновидностью ростовщичества. В этой связи Центральный банк

Судана 10 декабря 1984г. издал циркуляр, по которому запрещалось взимание процентов со сделок. Это ударило прежде всего по иностранным банкам и, в значительной степени, ослабило их деятельность, что в целом негативно отразилось на экономике страны.

Закон о запрещении производства и продажи спиртных напитков привел к сокращению налоговых поступлений с предприятий, а их закрытие привело к резкому росту безработицы. В целом, “исламизация” привела к нарушению основных экономических процессов: была отменена ограниченная ответственность, стал невозможен юридический контроль за выплатой процентов по займам, подоходный налог был заменен исламской податью “закят” [9,25. 06. 1984]

“Исламизация” внесла осложнения и в отношения с зарубежными странами. Против официального курса Судана выразили протест Италия и Ватикан. Отрицательно отнеслись не только западные страны, но также арабские и другие мусульманские страны, например, Ливия, Алжир, Тунис, Мавритания, НДРГ, Марокко и другие.

Особенно отрицательно сказалась “исламизация” на и без того сложном положении на юге Судана, большинство населения которого исповедует христианство или традиционные африканские верования и культуры. Отличаются южане от остальной части населения и в языковом отношении, там используются английский язык. Сложившаяся ситуация на Юге подтверждает мысль о том, что “исламизация” становится одним из факторов, обостряющих межрегиональные противоречия в странах, где существуют наряду с исламскими сравнительно больше неисламские религиозные группы. Вследствие этого возникает опасность оживления сепаратистских тенденций и даже раскола в той или иной стране по религиозно – общинному признаку.

В конечном итоге, "исламизация" способствовала перерастанию антиправительственных волнений в гражданскую войну на юге Судана.

Возродилось вооруженное сепаратистское движение, которое стало именоваться "Анья Нья II" "Змеиный яд". Фронт освобождения южного Судана (ФОЮС) возглавил Джон Гаранг. По некоторым данным, на лето 1984 г. Гаранг имел около 6 тысяч хорошо обученных войск [3, 23.06.1984]. Возобновил борьбу против режима на Юге и вернувшийся в Судан в период "национального примирения" Аббас Филлип Габуш. "Впервые после завоевания независимости, — отмечал в августе 1984г. Джозеф Лагу, ветеран борьбы за автономию Юга, вошедший после мирного соглашения 1972г. в руководство Судана, — нашей стране угрожает гражданская война по — ливански, особенно вследствие неприятия шариата Южным Суданом" [5, 23.08.1984].

Военные действия на Юге нанесли огромный экономический ущерб. Они заставили западные страны свернуть свою деятельность в этом регионе. Прекратила работу по добыче нефти американская компания "Шеврон", что в условиях острой нехватки нефтепродуктов стало значительным ударом по экономике страны. По тем же причинам прекратила свою деятельность французская компания "Компани де конструкторсьон интернасьональ". Война привела к прекращению реализации американских проектов на сумму 50млн. долларов [2, 20.06.1984]. ФРГ приняла решение отозвать своих специалистов и экспертов с Юга, заморозив тем самым строительство объектов стоимостью 50

млн. долларов [4, 09.07.1984]. ответственность, стал невозможен юридический контроль за выплатой процентов по займам, подоходный налог был заменен исламской податью "Закят" [9, 25.06.1984]

О негативных последствиях "исламизации" предупреждали различные суданские политические деятели. Так по мнению Дунстана М. Ваи "...народам придерживающимся иных культурных ценностей в рамках одного государства, как это имеет место в Судане, должно быть разрешено осуществлять свои религиозные, духовные и философские верования беспрепятственно" [13, 173]. Известный суданский политический деятель Бона Малвал писал: "Настаивать не исламизации всей республике означало бы забыть события очень недалекой истории и подвергнуть опасности единство страны" [7, 254].

Таким образом, на примере Судана, можно сделать общий вывод, что "исламизация" в своих крайних формах не приносит проводящим ее режимом никакой пользы кроме возможности в течение некоторого ограниченного времени подавлять оппозицию, обвиняя ее во "враждебной исламу" деятельности, другими словами, некоторое время еще находится у власти. Не к укреплению национального единства, а к обострению межрелигиозной, межобщинной розни, сочетаемой с экономическими противоречиями приводит опора на ислам, как на фактор якобы "интегрирующий" ту или иную нацию. Негативные последствия "исламизации" явно перевешивают пользу, которую она приносит навязывающим ее режимам.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бартольд В.В. Сог., т. VI, М.: Политиздат, 1960. — 527с.
2. African Confidential. L.
3. Financial Times L.
4. Guardian L.
5. Le Monde P.
6. Le Monde Diplomatique P.
7. Malwal Bona People and Power in the Sudan — the struggle for national stability. — L., 1981 — 277p.
8. Middle East. L.
9. New York Times. N. Y.
10. Sunday Times. L.
11. The Economist. L.
12. Times. L.
13. Wai M. Dustan. The African — Arab conflict in the Sudan. — L., 1981 — 234p.

ФІЛОСОФІЯ

В. О. ПАНФІЛОВ, А. Б. ФІЛАТОВ

ДУХОВНІ ВИМІРИ ФІЛОСОФІЇ НАУКИ

Панфілов Валерій Олександрович – професор кафедри філософії Дніпропетровського національного університету, доктор філософських наук, член редакційної колегії альманаху "Грані"

Філатов Альберт Борисович – доцент кафедри філософії Дніпропетровського національного університету, кандидат філософських наук

Проблема особливостей духовності, які реалізуються в філософії науки, викликає увагу тому що відбувається перехід від неklasичної парадигми науки до постнеklasичної. Основні концептуальні принципи класичної науки і філософії – раціоналізм, механіцизм, детермінізм, прогресизм, фундаменталізм, імперсональність і т.д., – змінюються концептуальними установками неklasичної філософії і науки – релятивізм, стохастичність, персоналізм, психологізм, модернізм і т.д. Подальший розвиток філософії наук про дух і природознавство зв'язан з з'ясуванням концептуальних особливостей постнеklasичної культури і філософії – комплексна синтетичність кібернетики і синергетики, інформатизація, аксіологічна антропоцентризація, ірраціональна ідеологізація і т.д. [2, 16–34].

Зміна концептуальних установок класичної – неklasичної – постнеklasичної філософії і науки фіксує розвиток самопізнання людиною самого себе і поглиблення самосвідомості свого місця в що самоорганізується і саморозвивається в світі.

Філософія науки як посередниця між філософією і наукою поряд з філософією релігії, філософією техніки, філософією культури і т.д. покликана забезпечити плинний перехід від, наприклад, математичних і природничонаукових знань до метафізичних конструкцій, від релігійних одкровенень до філософських положень, від творів мистецтва до онтологічних побудов і т.д. Філософський синтез і узагальнення наукових відкриттів і художніх прозрінь, моральних вимог і правових норм, технічних досягнень і т.д. не може бути систематичним і адекватної, якщо немає досить розвитих філософії науки й естетики, етики і філософії права, методології техніки і т.п. Інакше кажучи, теоретична філософія – метафізика, онтологія, гносеологія – зв'язана з наукою, життям, культурою й іншими сферами дійсності і діяльністю не прямо, а через такі двоїсті і суперечливі утворення, як філософія релігії, соціальна філософія і т.д.

Духовні виміри філософії науки набувають свого значення як ідеали і норми, закони і форми, шляхи і стани духовності в творчості, культурі, житті і т.і. Але перед тим як проаналізувати особливості формування і функціонування духовності визначимо природу і предмет, методи та інші засади філософії науки.

Зазначимо що методологічна відмінність філософії і науки полягає в ступені спільності: методи філософії – загальні і, на думку В.Я. – Перминова, застосовуються для донаукового вирішення проблем, коли ще не існує власне науки [7, 8]. Методи науки – аналіз, синтез, моделювання – використовуються у філософії, але з орієнтацією на інший предмет дослідження, яким є граничні підстави, вихідні принципи, перші початки, глибинні джерела буття і пізнання, діяльності і культури, життя і т.д.

Предмет філософії науки – природа і методи наукового пізнання, закономірності розвитку науки і т.д. – рівноцінний як для філософії, оскільки метафізичні міркування про природу філософських категорій без розуміння статусу наукових понять просто збиткові, так і для науки, оскільки самозвіт, внутрішнє бачення науки своєї специфіки й особливостей повинний бути доповнений зовнішньою філософською рефлексією, без якої цей погляд однобічний, одномірний. Філософія науки при рішенні своїх проблем використовує методологію, що з'єднує методи філософії і науки, наприклад, еволюційна епістемологія, наукова раціональність, конструктивний емпіризм і т.д. Дослідження з філософії науки прагнуть врахувати аксіологічні, культурно-історичні, етичні й інші аспекти взаємного впливу філософії і науки, розбіжностей філософії та релігії [9], взаємодії метафізики та мистецтва, історії та культури.

Проблеми філософії науки, як відомо, виникають по-перше, "від філософії", коли є необхідність обґрунтувати основні особливості філософського методу протиставленням його специфіці методу математичного конструювання понять (Кант), по-друге, "від математики (на-

уки)", коли не існує математичного обґрунтування диференціального й інтегрального числення і воно замінюється метафізичними засадами (Лейбніц, Ньютон) і це триває до Коши і Вейерштраса.

Дослідження з філософії науки як "від філософії", так і "від науки" повинні враховувати, з одного боку, історію філософії, а з іншого – історію науки. Причому досить часто історію філософії уявляють як безладні нагромадження унікальних вчень, різних концепцій, що протиставляються історії науки як еволюційному чи революційному розвитку пошуку істини. Насправді в історії кожної науки не менше оман, чим в історії філософії. А інтерпретації класичної механіки Ньютона, що дають Лагранж, Лежандр, Ейлер і інші вчені, не дуже відрізняються від реконструкції світогляду Достоевського такими філософами як Розанов, Бердяев, Лоський і ін.

Проблеми філософії науки "від історії філософії" виникають у ході аналізу логіки побудови філософської системи (наскільки вона спирається на науку) і концептуалізації закономірностей розвитку філософського знання в залежності від генезису науки як одного з найбільш впливових факторів.

Питання філософії науки "від історії науки" починаються при інтерпретації наукової теорії в якості парадигмальної, повної, несуперечливої і т.д. Крім того, вони виникають при схематизації історії науки як еволюційної чи кумулятивної, етапів періодизації розвитку науки як обґрунтовуючого або творчого і т.д.

Крім впливу, наприклад, наукової революції XVII століття на раціоналістичну методологію Декарта, Лейбніца [6, 60], зупинимось на такій деталі, що дозволить зрозуміти, що могло сприяти визнанню науки, додати науковій діяльності зміст і значимість для сучасників, тобто створити ту саму ситуацію безпосередньої й очевидної користі, без якої в європейській історії поки не виникало нічого істотно нового [8, 274]. Виникаючі Академії наук спокушають своїх правителів, власне кажучи, тими самими аргументами на користь науки – перспективами практичного використання її результатів на благо державі для підвищення його добробуту і сили. Про те, наскільки самі вчені-пропагандисти й організатори розбиралися в істоті справи, у природі науки і науковій діяльності свідчить один факт, що в коло посадових обов'язків Роберта Гука, першого "штатного" вченого, прийнятого Королівським суспільством Лондона на першу і, природно, вакантну посаду наукового співробітника, перші ж адміністратори від науки записали обов'язок представляти до кожного щотижневого засідання першої Академії наук по 3-4 істотних відкриття. Труднощів у Гука зі звітами не було, а аргументація дуже схожа на доводи усіх авантюристів, аматорів "ізди в незнаме", землепроходців, місіонерів і т.д.

"Разом з тим не можна сказати, що ця первинна пропагандистська агітація на користь утилітарної науки, що досягла філософських вершин у Бэкона, була суцільним блефом: основні аргументи підтверджені історичною експлікацією; наука дійсно стала найбільш ефективним, з відомих історії людства, каналом трансмутації – нагромадження знання як у "світлоносній" формі фундаментального знання, так і в "плодоносній" формі технологічних додатків" [8, 276]. І не тільки нагромадження знань, але і трансляції особистого знання, трансформації відомих фактів, обґрунтування відкритих теорій і т.д. Усе відзначене, точніше, намічене штрихами і привело до виникнення на рубежі XIX-XX століть ФІЛОСОФІЇ НАУКИ, що віддає звіт у своєму дисциплінарному статусі, що конститувалась як сфера досліджень, рефлексуюча свою необхідність.

Філософія науки як галузь духовного виробництва поряд з філософією і наукою, релігією і мистецтвом, політикою і т.д. має деякі особливості, що характеризують взагалі духовне життя чи діяльність на засадах істини, добра і краси. Спробуємо розглянути ці особливості, переінтерпретуючи ідеї С.Л.Франка щодо здійснення релігійної віри в духовному житті [6, 356-364]. Окрім того, треба зауважити, що дати єдине визначення понять культури або життя дуже важко, хоч більшості інтуїтивно зрозуміло, про що йде мова. Якщо відступити від дефініцій, то можна стверджувати, що духовна культура є суттєвим ядром духовного життя або життя в душі істини, добра, краси, блага та досконалості, віри, надії, любові тощо. Духовне життя людини є саме в тому, що вона не пливе в мутному потоці випадкових змістів та поверхносних становищ, а вибирає свої смисли і присвячує їм свої духовно-практичні акти. Людина організує своє життя для того, щоб заповнювати його духовно-значимими змістами і викликати в собі духовно-значні акти. А так, як релігія, мистецтво, наука належать до духовно-значимих сфер життя, то творчій людині природньо жити насамперед духовними актами. "Таков каждый «помысел» о Боге; о мире и Его лучах; о других людях, как Его созданиях; и о себе самом в Его свете. Такова молитва; таков акт покаяния; таково совершение таинств; таково каждое религиозно-обоснованное решение воли; но таково же каждое грехопадение, прочувствованное и осознанное как религиозное событие жизни. Религиозный акт может состояться в человеке и непредвиденно для него самого; он может прийти в виде порыва, «вдохновения», «осенения», или откровения» [3, 122]. Духовні акти звести до релігійних можливо, але недостатньо. Духовність має місце у повсякденному житті, наукових дослідженнях, художній творчості, політичній діяльності і т.і.

Геніальні думки І.А.Ільїна про релігійні шляхи духовного оновлення інтерпретуються у сучасних уявленнях нібито це єдиний шлях. Проте самі представники вітчизняної релігійної філософії І.А.Ільїн, С.Л.Франк, С.Н.Булгаков, П.А.Флоренський та інші вважали, що це тільки один з можливих шляхів. Також існують науковий, філософський та інші шляхи вірного досягнення та осягнення очевидності істини, добра і краси та інших вершин духовної культури в житті людини та людства на шляху духовного придбання блага і досконалості, свободи тощо.

Спираючись на роздуми С.Л.Франка, І.О.Ільїна та інших представників вітчизняної філософії спробуємо визначити деякі духовні виміри філософії науки, які співпадають з особливостями духовного життя, ідеалами духовності, шляхами духовного оновлення та іншими засобами отримання духовної культури.

Духовна творчість у філософії науки, як і у інших сферах діяльності, має на меті внутрішнє збагачення людини, самоосвіту особистості в ході збагнення істини при рішенні якихось проблем. Щира творчість високих цінностей філософії, науки, мистецтва завжди базується на навмисному духовному житті, свідомої духовної діяльності, що зв'язана із самозосередженням, відмовою від зовнішніх впливів, що не завжди відповідає молитві, але подібна з цим актом.

Духовна діяльність, як прилучення до істини в філософії або науці, добра в життєдіяльності, краси в мистецтві, завжди пов'язана з перетворенням душі дослідника, зосередженістю на трансцендентних глибинах буття. Зусилля наближення до істини, добра, краси як предмет філософії науки припускає внутрішній рух душі вченого, митця, що вірить в існування істини або краси і можливість її досягнення чи хоча б осягнення. Оволодіння істиною – один з найголовніших способів духовної діяльності і життя духу в науці і філософії. Опредмечення краси – мета яку митець, письменник, діяч кіно прагне і інколи досягає. Це свідоме і потребуюче великої напруги волі укорінення дослідника, релігійного діяча, політика в просвітлююче і піднімаюче, перетворююче і т.д. життя духу мислителя в істині, добрі, красі і т.д.

Одна з проблем філософії науки полягає в тому, що духовне життя і діяльність у науці і філософії, релігії і освіті, культурі і т.д. не завжди реалізуються в тексті або вербально, в словесній формі. Справа в тому, що інтуїтивні осягнення Пуанкаре, Ейнштейна чи містичні прозріння Декарта, Паскаля, геніальні співи Шаляпіна, Солов'яненка, балетні досягнення Дягілева і т.ін. не були опредмечені у виді текстуальних повідомлень, або у словесному вигляді після акта підйому в "реальнішу реальність" (Вяч.Іванов). Духовне життя у філософії науки, релігії і т.д. подібні з безмовним спілкуванням з коханою людиною, коли бачення оком більш вірогідно й

інформативно говорить про любов /ненависть/, чим будь-який словісний потік свідомості чи щось інше.

Відзначимо деякі шляхи духовного оновлення ІСТИНИ, ДОБРА І КРАСИ і окреслимо деякі етапи (найважливіші) придбання духовної культури.

Починається шлях до духовної культури в науці, моральності, художньої творчості з віри та надії. Віра в існування абсолютної і відносної істини її конкретність, та об'єктивність і надії на її досягнення нехай не повне, а часткове є кінцево-кутовим каменем світосприйняття вченого, дослідника природи, чи інженера, соціолога тощо. Наукова віра відрізняється від релігійної, художньої, правової та інших вір. Хоча є в них і щось спільне, схоже. «Надо научиться веровать. Не – «верить» вопреки рассудку, разуму и без основания, от страха и растерянности, а веровать целно, вместе с разумом, веровать в силу очевидности, загоровшейся в личном духовном опыте и не могущей угаснуть» [4, 280]. Релігійна віра в Бога живого дуже важко відмежується від морально-етичного шляху до духовної культури, що починається з віри та надії на абсолютне добро, що перемагає зло і негарзди дійсності. Етичні та філософські аспекти обміркування та володіння щастям висходять з іманентної власної впевненості в їх можливості, існуванні та досягаємості. В той час як релігійне виправдання щастя як і виправдання бога за зло, що міститься в світі, завжди не дуже переконливо, не зовсім цільно, не впливає з метафізики всеєдності.

Філософська віра у всезагальне благо, як і наукова віра в безумовну та вищу істину, порівняні і зіставлені з сподіванням мистецтва на красу і надію на дотикання до неї в художній творчості. Сінтез усіх перелічених вір у несуперечне втілення швидше за усе не є можливим. Але розуміння того, що віра, з якої починається сходження до духовної культури особистості і людства, є багатовимірним, різнобічним, діалектично суперечливим, ієрархічно організованим ІДЕАЛОМ, збереже нас від багатьох спрошень, які ведуть до фактичних помилок на шляху до духовної очевидності, розумових вимірів предметів філософії і науки, релігії і моралі, права тощо. Осягнення та переживання, дослідження і втілення кожного з цих предметів має власну специфіку і заслуговує на окреме вивчення, але цілком зрозуміло, що й первісні та фундаментальні питання людського буття, що й визначають ці предмети як абсолютні і ідеали, вимагають нових осягань в їх обміркуванні і здійсненні.

Віра в істину, добро, красу, як і сподівання на їх осягнення і досягнення неможливі без любові. Ці категоріальні визначеності – істина, добро, краса; віра, надія, любов – не витребеньки філософського розуму, а архетипи людської долі і змісту життя.

Філософія науки, як прояв духовного життя припускає зосередженість на трансцендентних початках сущого, потаєних глибинах буття, без яких відкриття в науці чи досягнення в мистецтві неможливі. Ця зосередженість і самоодстатність особистості науковця чи релігійного діяча є елементом справжньої творчості, зв'язаної з найбільш глибокою активністю суб'єкта, коли мислитель перетворює реальність, вчений створює щось нове. При цьому змінюється внутрішній світ особистості. І тут не просто наш індивідуальний рух чи досягнення, а **дарунок**, що розкриває потаєнне і глибинне в душі дослідника, підпільне чи підсвідоме в інтелекті мислителя, що досягає дійсності. Вольова напруга людини у якій нема любові – неможлива.

Триває рух до духовної культури в науці і філософії, художній творчості і т.д. через ЛЮБОВ. Вже в діалозі Платона "Пир" (симпосіон) любов до знання і знання любові є основою онтології і гносеології, методології, діалектики тощо. Любов до мудрості та істини, любов до краси і блага, несамовите прагнення їх здобуття тільки й дозволяє повірити в ідеали і абсолютні закони природи і суспільства, норми моралі і права та дає надію їх отримати.

Релігійна, наукова, повсякденна «вера добивається любов'ю, духовної любов'ю к совершенству. Верование и любовь связаны воедино: в человеческой душе, в глубине личного сердца (субъективно) и там вверху, в самом духовном Предмете (объективно). Кто полюбит качество, тот уверует в Бога, кто полюбит Бога, тот уверует в качество и возжелает совершенного в земных делах» [4, 280-281]. Філософська любов до мудрості дозволяє вірити в існування ідеала абсолютної істини в науці, мистецтві, політиці тощо. Наукова любов до істини дозволяє повірити в теорії і ідеї, закони і інші складові наукової картини світу, науково-технічний прогрес, у якого є і від'ємні наслідки. Моральна любов до добра є фундаментом віри в можливість і досягаємість справедливості не тільки у власному житті, але й в суспільних організаціях, державних закладах.

Віра, надія, любов без яких неможливі Істина, добро і краса можуть існувати тільки на засадах СВОБОДИ. «Через веру и любовь постигается и осмысливается все остальное. Так смысл свободы о том, чтобы самому полюбить, через любовь самому увидеть и через самоочевидность – самому уверовать; свобода есть самостоятельная, самобытная, творческая любовь и вера. И совесть движется силой веры и любви. И семья есть первое лоно любви и веры. И родина постигается любовью и строится верой. И национализм есть не что иное, как любовь к своеобразной духовности самого народа и вера в его творчестве богоданные силы. Без любви и без веры невозможно правосознание, необходимое для государственности,

охраняющей нацию и для справедливой организации хозяйственного труда» [4, 281]. Інакше кажучи, маємо синкретичність і взаємодатковність свободи і любові (несвободна любов як і любовна несвобода – нісетниці), свободи і надії на отримання або хоча би запит віри, свободи і родини, країни і т.д.

Віра, надія, любов, свобода, совість, родина, батьківщина, нація, держава, право і труд є ступенями восходження до істинної та досконалої духовної культури. При чому жодну з них не можна втратити чи замінити в процесі отримання духовності на шляху крізь науку чи філософію, релігію чи мистецтво тощо.

Наступний етап отримання духовної культури – СВОБОДА. Вільний пошук істини, роблення добра та служіння красі – необхідні шаблі досягнення духовної культури. Свобода особистості вільність думки та творчості – чи випадково ці поняття – ідеали задають контури кризи культури людства на зламі тисячоліть. Бачено ні. «Мы должны научиться свободе. Ибо свобода не есть удобство жизни или приятность, или развязывание и облегчение, но трудное занятие с которым надо внутренне справиться. Свобода есть бремя, которое надо поднять и понести, чтобы не уронить его и не пасть самому. Надо воспитать себя к свободе, надо созреть к ней, дорасти до нее, иначе она станет источником соблазна и гибели. Свобода необходима верующему и любящему, чтобы любить любимое цельно и верить искренно. Без свободы не будет настоящей веры и любви. Но первым проявлением свободы должен быть СОВЕСТНЫЙ акт. И первым жилищем свободы должна быть семья, чтобы человек в семейной жизни созрел и свободному патриотизму, свободному национализму и свободной государственности» [4, 281].

Вільність як ідеал має багато змістів та аспектів: незалежність від грошей відрізняється від свободи для боротьби з насильством. Ми обираємо завжди, кожен день і кожну годину. Духовний зміст боротьби із злочинністю і корупцією міститься в протистоянні злу силою і іншого виходу нема. Багатомірність свободи ліберальної і релігійної, наукової та художньої потребує окремих штудій.

Свобода, совість як ідеали духовності стосовно філософії науки невід'ємні не тільки від попередніх особистостей духовного життя, але і від споглядальності як норми наближення до мудрості, в якій філософські штудії, наукові дослідження, мистецькі досягнення, релігійні одкровення набувають дійсної ваги і особливого змісту.

Філософське осмислення науки припускає споглядальність. «Древние греки понимали это в своём – непонятном современному практическому человеческому духу – утверждении, что познавательное созерцание есть высшая мера

человеческой активности'' [12, 358]. Сполглядальна активність у духовній діяльності дозволяє людині виходити за межі свого емпіричного буття, переборювати його і створювати неіснуюче: картину, закон і т.д. На людину виливається творча благодать збагнення істини, що перетворює його психіку, душевне життя. Особистість почуває умоглядну істину, осягає зверхчуттєву думку, досягає блаженства, торкається трансцендентальної реальності. Збагнене дослідник або митець потім об'єктивує, вербалізує, опредмечує у художньому творі, науковому відкритті, релігійній догмі і т.д. Істина, що відкрилася, перевіряється дискурсом, формальною або діалектичною логікою і т.д.

Віра, надія, любов істинні і красиві, добрі та вільні тільки тоді, коли вони софійні, тобто мудрі і упорядковані, чи упорядковані мудро. Метафізичне вивчення любові до мудрості починається у досократиків, продовжується у Платона і знаходить класичне висловлювання в софійній онтології Аристотеля. Фома Аквінський писав о мудрості як можливості все упорядковувати, усьому показати потрібне місце. Софійна метафізика всеєдності російських мислителів Вл.С. Солов'йова, С.Л.Франка та інших інтерпретує Софію (мати Віри, Надії та Любові) як при мудрість богу чи богородицю.

Свобода, совість і софія утворюють чергову трійку категорій на шляху придбання духовної культури, досягнення духовної очевидності.

Зупинимося на такому етапі духовного оновлення культури як СОВІСТЬ, яка вчить нас самовідданої любові, невмерущій надії, мужній вірі. Совість дає нам таку радість як свобода в створенні добра, осягненні істини тощо. Совість відчиняє нам шляхи до сприйняття досконалості та закономірності дійсності, існуванню в дійсності ідеалів. Совістю оцінюється художній шлях досягнення краси у різних митців. Таким чином, добра краса у Сервантеса достатньо комічна, особливо у боротьбі Дон-Кіхота з повітряними млинами.

Краса творів Достоевського поламана та судорожна, діалектична та дуалістична, оскільки намагається бачити одразу обидві бездни краси – світло мадонни і содомську темну. Зрозуміло, що світ Аполлона світить лише в темряві Діонісія. Але погано, коли темрява дуже сильно застилає світ.

Світ і темрява, добро і зло – великі загадки для духовного оновлення культури. Старець

Зосима в романі Достоевського ''Брати Карамазови'' заповідав Алексію місце в світі, де єдиний шлях та спосіб бути щасливим – у нещасті отримати щастя. Це відомо з давнини: ''Через терни к звездам. На свете счастья нет, а есть покой и воля''. Любов до світа та його сприйняття завжди пов'язані з гіркотою про його недосконалість.

Підіб'ємо підсумок. Філософія науки як і інші прояви духовної діяльності зв'язані з безліччю аспектів і моментів. Виокремленні дозволяють сказати, що генезис філософії науки, естетики, метафізики, релігії обумовлений необхідністю трансляції наукових положень у філософські конструкції і, навпаки, метафізичних побудов у релігійні догми, математичні дослідження і т.д. Філософія науки як реалізація духовності характеризується такими параметрами духовної діяльності, як внутрішнє збагачення людської особистості, споглядальна активність, зосередженість і т.д. духовні виміри філософії науки пов'язані з ідеалами істини, віри, свободи і т.д.

Бажано відмити, що універсальна переінтерпретація ідей Ільїна та Франка про шляхи духовного оновлення крізь релігію не дуже претендує на єдину істинність. Шляхів науки та мистецтва, права і моралі для придбання духовної культури багато і всі вони своєрідні. Бажалося б запропонувати на закінчення багатомірну та багатобічну матрицю духовності. Однією з головних її граней буде наступна матриця:

істина – добро – краса

віра – надія – любов

свобода – совість – софія (мудрість)

Причому кожне з понять-ідеалів, які входять в матрицю, в свою чергу розкладаються на інші. Наприклад, істина:

істина – абстрактна – конкретна

абсолютна – відносна – повна

об'єктивна – суб'єктивна – історична

емпірична – теоретична – духовно-практична

Матричне числення філософських категорій створено, мабуть, Гегелем, але усвідомлюється та експліцується тільки зараз.

Подальша розвідка духовних вимірів філософії науки, а на самому ділі визначення ідеалів і норм, законів і засад, основоположень і інших формоутворень духовності, потребує дослідження визначного надбання вітчизняної філософії [1, 61–63; 5, 345].

ЛІТЕРАТУРА:

1. Булгаков С.Н. Автобиографические заметки. – Париж, 1991.
2. Ильин В.В. Классика – неклассика – неонеклассика: три эпохи в развитии науки // Вестник Московского университета. – Серия 7. – Философия, – 1993, – № 2.
3. Ильин И. А. Аксиомы религиозного опыта. Исследования. Т. I–II. – М.: Рарогъ, 1993.
4. Ильин И. А. Путь духовного обновления // Собр. соч. в 10 тт. Т. I. – М.: Русская книга, 1993.
5. Ильин И.А. Покое сердце. Книга тихих созерцаний. // Собрание сочинений: В 10 т. Т.3. – М., 1994.
6. Панфилов В.А. Генезис диалектического осмысления математики. – Днепропетровск: ДГУ, 1991.
7. Перминов В.Я. Философия как метод // Вестник Московского университета. Серия 7. – Философия. –

1997, — № 5.

8. Петров М.К. Язык, знак, культура. — М.: Наука, 1991.

9. Соловьёв В.С. Теоретическая философия. // Соч.: В 2-х тт. Т.1. — М., 1992.

10. Франк С.Л. Предмет знания. Душа человека. — СПб., 1996.

11. Франк С.Л. Реальность и человек. — СПб., 1997.

12. Франк С.Л. С нами Бог. Три размышления // Духовные основы общества. — М., 1992.

И. А. МОРОЗ

ДУХОВНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И ОСМЫСЛЕННОСТЬ КАК ВАЖНЕЙШЕЕ ВЫРАЖЕНИЕ СОЦИАЛЬНОГО

Мороз Иван Антонович — профессор кафедры философии Днепропетровского национального университета, доктор философских наук

Социальное — сложное комплексное образование представляет собой интеграцию различных сторон, частей и свойств.

Одним из важнейших его составных является духовная деятельность и осмысленность, которые в свою очередь взаимопроникают одна в другую.

В социальной философии понятие духовной деятельности нередко употребляется как идентичное понятию духовной жизни, как ее другое наименование. Однако само существование этих двух понятий свидетельствует, по нашему мнению, о том, что они близки по содержанию, во многом совпадают, но не тождественны. Они выполняют несколько отличную друг от друга роль. Прежде всего, они выражают разные аспекты одной и той же сферы — общественной жизни. Это проявляется в существовании особых парных противоположностей названным понятиям соответствующим — материальная деятельность и материальная жизнь, духовная деятельность и духовная жизнь. Отмеченные противоположности — материальная деятельность и материальная жизнь, с одной стороны, духовная деятельность и духовная жизнь, с другой, входят в более широкую сферу и создают соответственно особые понятия — общественная деятельность и общественная жизнь.

Духовная деятельность людей выступает как внутренняя “пружина”, двигательная сила функционирования и развития их духовной жизни. При этом не следует забывать, что духовная и материальная деятельность взаимопроникают одна в другую и, по существу, невозможны одна без другой, как социальная, общественная человеческая деятельность. Ибо без духовного, мысли, сознания нет человека и общественной жизни, а есть животные и стадо животных (животная жизнь). Но само идеальное, дух, мысль, эмоции человека и общества существуют и действуют лишь опредмечиваясь в вещах, речи, материальных отношениях. Без этого

мы о них ни знать, ни сказать ничего не можем. Только в абстракциях социальной философии мы их разделяем, а в реальной общественной жизни они слиты в единое целое.

После этих наиболее общих и абстрактных замечаний о предмете нашего рассмотрения — духовной деятельности человека — попытаемся совершить восхождение от абстрактного к конкретному, что в социальной философии (поскольку это философия, а не нечто другое) будет означать переход от одного уровня абстракции (более общего и высокого) к другому уровню (менее общему), но все же абстракции.

1. Итак, духовная деятельность человека и общества представляет собой целостную систему, куда включается, прежде всего, производство идей, мыслей, взглядов, знаний, норм, принципов, теорий, эмоций, волеизъявлений и т.п., то есть, то, что в обобщенном виде можно назвать духовным производством. Последнее опредмечивается в вещах, книгах, схемах, орудиях труда, технологии, произведениях искусства (живопись, скульптура, кино, литература и др.), в которых самих по себе, как материальном выражении, нет ни грана духа. Духовное, мысль, переживание, сознание возникают в результате взаимодействия мыслящего мозга общественного человека со всем выше перечисленным и рождаются каждый раз заново, как птица Феникс из пепла.

2. Однако духовное производство не существует исключительно само для себя, оно не является самоцелью. Результаты духовного производства должны быть обнародованы, получены известность, публичную жизнь, должны быть переданы другим людям, социальным группам, обществу, стать достоянием человечества. Поэтому вторым важным компонентом духовной деятельности следует признать духовное общение, которое вытекает из природы духовного производства, ибо последнее в самом полном и богатом выражении просто невозможно без первого. Духовное общение и

совершается через средства массовой информации, язык, книги, газеты, журналы и другие виды опредмечивания.

3. Посредством духовного общения люди обмениваются мыслями, переживаниями, нормами, принципами, знаниями, духовными ценностями, передают их друг другу. Духовное общение приводит к отбору (хотя и не всегда оптимальному) наиболее ценного, разумного, сохраняющего и развивающего социальность, которое и усиливается людьми, социальными группами, обществами. Происходит то, что обыкновенно в литературе именуется духовным потреблением. Последнее следует признать третьим важным элементом духовной деятельности. Здесь мы сознательно опускаем проблему так называемой массовой культуры и "массового" примитивного потребления (порнография, распространение аморальности, попрание гуманистических ценностей особенно с распространением культа наживы любыми средствами в связи с извращенным пониманием рыночных отношений). Несомненно, это очень злободневная и острая проблема. Но она должна быть предметом отдельного рассмотрения.

4. И последним, особым, интегрирующим элементом системы духовной деятельности выступают духовные организации, учреждения, институты, их кафедры, отделы, факультеты, печатные органы (журналы и газеты), издательства самого разного направления, телестудии и радиостанции, школы, театры, кинотеатры, религиозные организации самых разных конфессий. Именно они, эти организации, институты занимаются духовным производством, тиражируют его результаты, организуют и определяют, формы, направленность, темпы духовного общения, отбор того, что будет потребляться и само содержание, и темпы духовного потребления. Вот почему этот элемент духовной деятельности и является интегрирующим. Он собственно определяет функционирование ее как особой целостности, единой системы.

Духовная деятельность человека и общества органично связана с осмысленностью как с особым качеством социального. Социальное не возможно без осмысленности. В социуме на первый план выступают не только субъект-объектные, но и субъект-субъектные отношения, образующие совместную деятельность и ее результаты. Индивидуум как субъект (отдельный человек) формируется и бытийствует как человек в совместной деятельности с другими людьми, его сознание, о чем свидетельствует даже этимология этого слова, есть не что иное, как совместное знание, когда люди обмениваются знаниями, опытом, переживаниями, осмысливают сами себя и мир их окружающий. Осмысленность (определение смысла) связана с совместным бытием (со-бытием) людей. Поэтому осмысленность представляет собой

сопоставление смысла своей субъективности со смыслом другим людям и общества [2, 177]. В осмысливании человек в мыслях и выделяет себя в самосознании из общества и одновременно осознает (осмысливает) себя органичной составной данного общества и человечества в целом. Это и продуцирует особое качество феномена социального. Человек не только "Я", ни и "Мы".

Абсолютный индивидуализм, крайнее противопоставление личности обществу, которое иногда встречается в современном мире, ведет к разрушению не только личности, но и в конечном итоге самого социума. Социум распадается, прекращает свое существование. Это осмысливается не только философской мыслью (как философской рефлексией), но и художественной литературой и вообще искусством. Константин Симонов в романе-эпопее о Великой Отечественной войне ярко выразил эту проблему.

"Между прочим, в русском языке, — писал он, — для местоимения "Я" даже специальные ловушки имеются. Вот скажем, например: как будет от глагола "побеждать" будущее время первого лица единственного числа? "Я победю"? "Я победжу"? Или: "Я побегу"?.. Или как? "Побегу" есть, а "Победю" — нет. Почему? Видимо для того, чтобы во множественном числе этот глагол употребляли. Глядишь, оно и ближе к истине" [3, 94].

Конечно, в некоторых других языках будущее время единственного числа от глагола "побеждать" имеется, но, тем не менее, и там понимают, что одной личности победить в великой мировой войне просто невозможно. Люди стремятся ближе к истине.

Представление же об абсолютной самостоятельности, независимости индивида от других людей и общества есть или состояние представляющего это человека, у которого, грубо говоря "крыша поехала", или она начинает свой отъезд.

Сказанное отнюдь не означает полного поглощения индивидуальности обществом, ее нивелировку. Хотя и такое состояние случается в той или другой степени при тоталитаризме и тупиковых кризисных стадиях развития, когда становится хуже, чем было, но лучше, чем будет, когда сама демократия приобретает тенденцию превращения во власть денег.

Речь должна идти о другом (хотя и упомянутое состояние тоже осмысливается). Осмысленность есть выражение смысла жизни человека в мыслях (ос-мысли), его сознании, отражении его со-бытия (совместного бытия) с другими людьми, когда индивид проявляет заботу о благе других и общества бескорыстно и чем больше и полнее он отдает себя обществу, тем больше он осуществляет себя, свою самость, тем больше он получает от других для осуще-

ствлення себе. Смысл жизни личности осуществляется через общество, как и смысл бытия общества – через отдельных людей. Все это формирует, закрепляет и развивает социальность. Вот почему осмысленность есть одна из существенных черт социального.

Осмысленность неразрывно связана с мировоззрением, которое. Как известно, дает взгляд на мир в целом, вычленяет место чело-

века в нем, раскрывает ценности бытия, формирует программу поведения личности и придает человеку уверенность в решении сложных жизненных ситуаций [4, 84].

Высшим уровнем осмысленности следует признать формирование общественного идеала, который выражает "принцип свободного универсализма" [1, 111].

ЛИТЕРАТУРА:

1. Новгородцев П.И. Общественный идеал. М., 1991.
2. Плаксина О.И. Ключевое качество феномена социального – осмысленность // Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. Випуск 5. Запоріжжя, 1999.
3. Симонов К. Живые и мертвые. Роман в 4-х кн. Книга 3. М., 1985.
4. Швейцер А. Культура и этика. М., 1973

Т. М. ТАЛЬКО

ГЕНЕЗА АНТРОПОЛОГІЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ В МЕЖАХ КЛАСИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ: КОРОТКИЙ ОГЛЯД

Талько Тетяна Миколаївна – докторант кафедри філософії Дніпропетровського національного університету, кандидат філософських наук

Необхідність історико-філософського дослідження антропологічної рефлексії пов'язана з особливою актуальністю антропологічної проблематики в сучасній культурі. "Глобалізація" проблеми людини та розвій відповідних досліджень формують нові парадигми соціального розвитку, і в той же час самі зумовлені зворотним впливом з боку культурного середовища сучасності. Вітчизняна культура, яка за своїми основними характеристиками належить до типу європейської, як і остання переживає ситуацію, що визначається як кризова, і ця кризовість перш за все пов'язана з явищем, яке починаючи з розробок Римського клубу називають кризою людини. Остання, на думку інтелектуалів, виражається в тому, що людина в сучасному світі втрачає свою цілісність, унікальність, індивідуальність, перетворюється на зомбовану мас-медіа та телебаченням істоту, набуваючи якостей речі. Сучасні суспільства, які керуються перш за все принципами економічної доцільності, обмежуючи вияви багатогранності людської діяльності, що є однією з невід'ємних потреб людської природи, формують однорідну людину [6]. Універсальний та систематичний характер спеціалізації створює умови для нівелювання людської особистості, тиражуючи безликість. Висловлюючи тривогу з приводу зазначених тенденцій, західні гуманісти підкреслюють, що притаманне людині співчутливе відношення до ближнього зникає: втрачається

здатність до співпереживання, ми вже не страждаємо від того, що в певних ситуаціях не можемо більше проявляти істинно людське піклування і співчуття до своїх ближніх, і в кінці кінців деградуємо у своїх почуттях і помислах як людські особисті, наділені чуттям і розумом. Зростає абсолютна індеферентність, яка виявляється в різних формах: втраті зацікавленості у спільному світі; поширенні агресії, що зокрема виражається у розповсюдженні тероризму; значній втраті здатності до милосердя, в той час як очевидно, що починаючи з епохи середньовіччя саме милосердя відіграло в культурних спільнотах особливу роль, сприяючи утвердженню права на людське – силу і слабкість, помилку і істину тощо, тим самим спонукаючи до визнання безумовної цінності людини. Нині ж найбільшу тривогу викликає те, що суспільство лише декларує право на визнання за всіма людської цінності і достоїнства, при цьому маніпулюючи людьми, немов речами [18, 45-46]. Спроба якщо не змінити цю ситуацію, то бодай віднайти причини її виникнення та способи стримування росту негативних тенденцій, продукує появу значної кількості проєктів та досліджень антропологічного спрямування, що сприяють зусиллям по гуманізації суспільства і свідчать про намагання призупинити процеси, які призводять до зростаючого антигуманізму людського буття, відчуження, спустошеності, етичної індеферентності сучасної людини. У цих про-

цесах задіяно нині і українське суспільство, яке як ніколи гостро розуміє, що потрібно нарешті владнати своє життя по-людськи. На думку багатьох українських філософів, роль антропологічного чинника останнім часом значно зросла у формуванні умов життя нашого суспільства, що не лише свідчить про певні успіхи у боротьбі з тоталітарним минулим, але й відродження та розвиток заснованої на європейських гуманістичних цінностях духовності, виразником якої перш за все стає вітчизняна філософська думка. І в той же час особливу тривогу викликає зростаюча кількість проявів антилюдської поведінки, агресії, злочинності. Нині констатують, що погіршення життя українського народу пов'язане зі збільшенням серед нас частки тих, хто в гонитві за благами життя втрачає найсуттєвіші людські якості, подекуди навіть перетворюючись на нелюдів, плюндруючи тіло й душу, переступаючи всі закони людські й Божі. "Щось суттєво людське нищиться, залишається тільки зовнішня подоба людськості" [7, 144], – з боєм зазначає Владислав Нестеренко. Перед дослідниками знову й знову виникає проблема, в чому специфіка людського, і що таке людина й що значить бути людиною?

Право першості у розв'язанні цих проблем утримує філософська антропологічна рефлексія, яка пройшла шлях свого становлення у межах класичної філософії і може бути визначена як свідомість, спрямована на пізнання людини в її онтологічному вимірі. Антропологічні ідеї, набутки класичної рефлексії щодо людини виконують методологічну роль по відношенню до формування посткласичного типу антропологічної рефлексії. Це підтверджується існуючою у сучасній філософії проблемою реактуалізації ідей класичної філософії. Щодо цього досить однозначно висловлюються сучасні філософи П.Рікер, Е.Левінас, Г.Арендт та інші. Загалом в межах класичної філософії антропологічна рефлексія відчула на собі вплив основних парадигм філософування, тобто від парадигми філософії предметності з її пошуками субстанційних заasad сушого, в загальному руслі генези філософії розвивалася до парадигми філософії свідомості.

Виходячи з того, що антропологічна рефлексія є частиною загально-філософської рефлексії і з часів античності розвивається у її руслі, становлячи найважливішу частину метафізики, слід підкреслити, що в межах античної давньогрецької філософії антропологічна рефлексія пройшла два етапи свого становлення. Перший з них співпадає з виникненням філософії і відповідними зрушеннями у формуванні структур духовності: хтонічний міф змінюється олімпійським, формується структура класичного міфу, в якому "демон речі" відділяється від самої речі, тобто формується уявлення про змістовність сушого і виникає Герой. Міфологічний антропоморфізм був першим кроком у напрямку ан-

тропоморфізації світогляду давніх греків. Слід зазначити, що антропоморфізм античної філософії народжується не з хтонічного міфу, який потрактовував походження всього сушого від землі та її демонічних породжень, а з його перетвореної форми – міфу, що розповідає про світ антропоморфних божеств Олімпу. У передфілософії Гомера відбувається відкриття для раціонального бачення серед інших феноменів феномену людини. О.Ф.Лосев зазначає: "У Гомера була язичницька закоханість у земну і матеріальну людину, в її тіло і матерію, у фізичного героя, фізично захищаючого свій народ і фізично перемагаючого стихійні сили природи" [5, 51-52]. Людина Гомера має внутрішнє і зовнішнє "Я". Перше визначається через поняття: "ойкос" (дім) – особисті зобов'язання перед близькими, відданими людьми; дружба ("філія"); образа тощо. Зовнішнє "Я" визначається кодексом честі через поняття: честь ("тіме"), слава (зазвичай – "блискуча"), стид ("айдос"), змагальність ("агон"). Наступним кроком після гомерівського епосу у раціоналізації та антропологізації космогонічного міфу стала теогонія. Зокрема у "Теогонії" Гесіода і під її впливом намітилися дві тенденції у процесі раціоналізації космогонічного міфу, які пізніше дали про себе знати у філософії і у філософській антропології. (Поняття філософська антропологія тут вжито у широкому значенні, як філософування про людину взагалі). Арістотель визначив ці напрямки, назвавши представників одного з них "теологами", а іншого – "фізиками". (Цей розподіл підходить вкінці кінців призив до того, що в філософській антропології виникли два основних типи антропологічної рефлексії, які сьогодні можна визначити як сцієнтистсько-науковий та феноменолого-онтологічний.) У поемі Гесіода "Труди та дні" вперше розглядається перетворююча функція людської праці, але сама людина зостається істотою натуралізованою. До того ж Гесіод – песиміст. Він вважає, що людство, переживши "золотий вік", рухається до своєї загибелі. П'ять поколінь людей відповідно до п'яти віків існування, описує Гесіод, причому людські характеристика кожного наступного покоління погіршуються. Наприклад, люди останнього, "залізного" віку егоїстичні, заздрісні, озлоблені, хворобливі, обтяжені працею, схильні до насильства, тому в суспільстві панує розбій [1].

Звертаючись до філософії Геракліта, ми стикаємося з поняттям "Логосу", тобто основоположного закону, і його наріканнями на глухоту людей до "Слова", яке вони не розуміють. Відповідно давнім джерелам, ця недолугість людей спонукала Геракліта оплакувати їх долю. Лукіан свідчить: Геракліт говорив, що людське життя нещасне і повне сліз, в ньому немає нічого, непідвладного смерті. Прийдешнє світу зовсім плачевне: це пожари і загибель Всесвіту. А ще

Геракліта незадовольняла непостійність в цьому житті, де все змішано, як у бовтанці і одне й теж – задоволення і незадоволення, знання і незнання, велике і мале [15, 180-181].

Слушною є думка вітчизняного дослідника філософської антропології Б.Головка, що від часів Протагора антропологічна рефлексія стала неодмінною іманентно присутньою компонентою філософської рефлексії наступних культурно-історичних епох [2, 8]. Погоджуючись з цією тезою, все ж слід зазначити, що ні Протагор, ні софісти загалом не поставили проблему людини не лише у центр філософії, але й взагалі не визначили суть цієї проблеми. Положення Протагора, про людину як міру всіх речей: "... існуючих, що вони існують, неіснуючих, що вони не існують" [11, 316], навряд чи можна розглядати як інтенціональне знання про людину. Традиційна оцінка цієї тези як моменту виникнення антропологічної проблематики в якості самостійної в межах античної філософії навряд чи себе виправдовує. Скоріше, слід погодитися з Гайдеггером, який підкреслює, що це є традиційний для класичної філософії пошук відповіді на питання: "Що є суще?" Причому суще, про буття якого вноситься рішення, розуміється тут як присутнє в оточенні людини, і саме з цього постає питання: Хто ця людина? Остання і визначається саме через свою приналежність до певного кола невтаємниченого сущого [16, 57]. Отож людина для Протагора є мірою всіх речей у сенсі феномена, який виявляє суще, обмежуючи його колом і мірою невтаємниченого.

З Сократа починається другий етап розвитку антропологічної рефлексії в античній філософії. Саме тоді антропологічна інтенція філософської думки набуває особливої вагомості. Сократ намагався спрямувати мисленеві зусилля своїх співрозмовників на самопізнання, досліджуючи духовну активність людини. Правду свого діла – навчати здатності до мислення через самопізнання, Сократ важив життям. Закликаючи дбати про розум, істину, душу, він стверджував, що найбільше благо для людини є "...щодня вести розмови про доброту, чесність і таке інше, що ви чуєте від мене, коли я розмовляю, досліджуючи себе самого й інших, а життя без такого дослідження – не життя для людини..." [8, 37]. У філософії Платона та Арістотеля відбувся рішучий злам в потрактуванні сущого та людини у грецькій філософії. Їх тлумачення цих феноменів виникло як результат боротьби із софістикою (у "Теететі" вустами Сократа заперечується теза Протагора.) [9, 264]. Платон досліджував людську активність виходячи з досить дивної позиції зневаження результатів повсякденних людських дій і стосунків. Не вартими серйозного потрактування для Платона вони виступали поскільки людина на його думку є маріонеткою, якою керує божественний логос. Арістотель визначав люди-

ну як *zoon politikon*, протиставляючи таке визначення її природним порівнянням, що походили з досвіду домашнього життя, а також як "тварину, що спроможна говорити". Арістотель називав найвищою чеснотою людини *pous*, тобто таку здатність мислення, суть якого не спроможне передати мовлення. Приналежним до сутнісної природи людини Стагірит вважав *етос*, який є визначальним у повсякденному житті. До речі, саме Арістотель уперше у "Нікомаховій етиці" використав термін антропология (*anthropologos*), зміст якого буквально перекладається як "обговорення людей". Загалом філософи античності розуміли, що людина як відображення божественного плану, була ключем до загадки життя, але вона не стала в межах античної філософії предметом цілеспрямованого вивчення. Як зазначає В.Пронякін, "...антропологічна тематика у античному світогляді уклала хоча й своєрідний, але "другий" план світосприйняття" [10, 9].

Середньовіччя розуміло людину як трипостатасну сутність, що складається з тіла, душі і духу. З точки зору середньовічної філософії та теології дух виявляє себе у цьому світі, наповнюючи форми людської тілесності. Джерелом будь-якого буття є Бог. Людина є образом і подобою божою і цим виокремлюється з усього сущого. Ознаками богоподібності людини є розум і воля. Відтак, у волі, розумі і в людському тілі вкорінено образ Божий. Гордіня призводить до протиставлення людської волі божественній. За це розплачується плоть своєю смертністю, але душа існує вічно. Від способу земного тілесного існування залежить доля людської душі у вічності. Відповідно до вчень отців церкви та середньовічних європейських мистиків "...зусилля християнства зосереджені на перетворенні плоті, початок якому кладе покаяння, продовженням слугує хрещення, в якому відбувається нове народження людини, а завершенням – воскресіння людини та зодягнення її... "в шати світла". Справжній шлях християнина пролягає від тіла до тіла: від враженої та ув'язненої гріхом тілесності до очищеної благодаттю та просвітленої плоті" [3, 37].

Наступна епоха модернізму дала філософське обґрунтування наукового знання, яке було засновано на декартовім рефлексивнім *ego cogito* з його подальшим розгортанням в раціональному рефлексивному досвіді мислення. Саме у Декарта рефлексія загалом і антропологічна зокрема стала способом осягнення неопосередкованих достовірних основоположень свідомості, здатної зосереджуватися на змісті своїх власних думок, абстрагуючись від усього зовнішнього, тілесного. Завдяки Декарту світ перетворюється на картину, а людина – на суб'єкта пізнання. Дж.Локк доповнив наведені уявлення вченням про здатність людини абстрагуватися від свідчень органів чуттів. У Канта різні

рефлексивні відношення як такі спеціально вводяться в поле зору і тим самим порівнюються один з одним, і стає очевидним, що витлумачення їх повинно проходити у відповідності з певними орієнтирами, потому переходячи до "стану духу", тобто до людського суб'єкту. Таким визначальним орієнтиром при визначенні суті людини стає моральний категоричний імператив. Кант називає свою рефлексію трансцендентальною, поскільки вона спрямована на акт, яким порівняння уявлень співставляються з пізнавальною здатністю, у якій це співставлення відбувається і засобом якої пізнаючий суб'єкт розрізняє уявлення, незалежно від того, чи порівнюються уявлення між собою як приналежні розсудку чи чуттєвому спогляданню [4, 314-377]. В основі гегелівського розуміння антропологічної рефлексії лежить загальне поняття рефлексії світового духу як рушійної сили його розвитку, внутрішньої форми історичної самосвідомості і саморозвитку культури. Відповідно в антропологічній рефлексії суб'єкт розглядається перш за все як свідомість, співвіднесена з своїми об'єктами. Гегель дає цьому співвідношенню назву буття, всезагального, абстрактного, бо воно ще відсторонено від об'єктно-суб'єктного відношення. Гайдеггер зауважував, що у Гегеля об'єкт, буття, хоч і опосередковано для суб'єкта рефлексією, але саме це опосередкування ще не представлено в якості внутрішнього руху суб'єкта [17, 383]. У Фейербаха антропологічний принцип стає серцевиною філософії. Зокрема, він зауважував, як слухав лекції Гегеля на протязі двох років у Берлінському університеті і визнав його за читателя, істинного наставника, але час пройшов і, переростаючи себе університетського, роздумуючи над здатністю людини до змін, переглянув своє ставлення до філософії Гегеля. Критика Гегеля привела Фейербаха до роздумів про взаємовідносини душі та тіла, про відношення розуму до людини, мислення до індивіду. Він вважав, що мислення можливе лише як діяльність істоти, наділеної чуттями, і прийшов до висновку, що людина – це істота, яка безперервно і самостійно розвивається [14, 374].

Фейербах говорить про особливості саморефлексії, наголошуючи, що коли ми звертаємося до самих себе, і в себе, ми не можемо зняти ту відмінність між суб'єктивністю і об'єктивністю, яка існує між нами і зовнішнім світом. В нас самих ми носимо об'єктивний і суб'єктивний світ. Ми є не що інше як частина цього об'єктивного світу, який уявляємо і втілюємо. Але сам дух є незалежний від нас і не підлягаючий нашому впливові об'єктивний світ в нас. І ми живемо лише в тій мірі, в якій ми діяльні [13, 62]. Філософ підкреслював, що людина лише тоді здатна досягнути свою першопричину, коли вона стає духовною істотою. Інше Я є для людини посередником між природним його буттям і його свідомістю: *Nomo homini Deus est* (людина людині-бог) – пише мислитель [13, 67]. Фейербах вважає, що лише завдяки пізнанню необхідних істин ми піднялися до рефлексивної діяльності, за допомогою якої ми мислимо те, що називається Я і усвідомлюємо самих себе [12, 286].

Поступово критика "філософії розуму" А.Шопенгавером, Ф.Ніцше, С.Кіркегардом та інш. перетворила класичну філософію на посткласичну. Відповідно, антропологічна рефлексія цього періоду особливо яскраво виявляє себе у працях Шелінга, Шопенгавера, у філософії Ніцше з її основним принципом "волі до влади"; в марксизмі, а також у політичній антропології тоталітаризму ХХ ст. Другий напрям післякласичної філософії, який також суттєво вплинув на розвиток посткласичної антропологічної рефлексії, започатковано С.Кіркегором. Найбільшого розвитку він набуває у ХХ ст. у так званій "філософії існування". В Росії її уособлюють Л.Шестов і М.Бердяєв, в Німеччині – М.Гайдеггер, К.Ясперс, М.Бубер, у Франції – Ж.П.Сартр, А.Камю, Г.Марсель, Г.Мерло-Понті та ін. У кінці 20-х років минулого століття завдяки працям М.Шелера, А.Гелена, Х.Плеснера та ін. виник у філософії напрямок, що визначився як філософська антропологія. Посткласична антропологічна рефлексія, критикуючи і переосмислюючи набутки класики, стає центром сучасного філософського дискурсу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гесиод. Теогонія. // Эллинские поэты. – М., 1963.
2. Головки Б.А. Філософська антропологія: Навч.пос. – К.: ІЗМН, 1997.
3. Гомілко О., Пролєєв С. Релігія плоти: про неявну сутність **християнства**// Сучасність.- Київ: Українська Всесвітня Координаційна Рада та Республіканська асоціація українознавців. – №12, грудень, 1999.
4. Кант И. Соч. в 6 т. Т.3. – М., 1964.
5. Лосев А.Ф. Гомер. – М.: 1960.
6. Маркузе Г. Одномерный человек: Исследования по идеологии развитого индустриального общества. – К.: "ИСА", 1994.
7. Нестеренко В.Г. Вступ до філософії: онтологія людини: Навч.пос. для студ.вищих учбових закладів // В.Г.Нестеренко. – К.: Абрис, 1995. – 336с.
8. Платон. Апологія Сократа // Платон. Діалоги. – К.: Основи, 1995.
9. Платон. Теетет //Платон. Соч.: В 3 т. – М., 1970.
10. Пронякін В.І. Філософія стародавнього світу. Соціальні теорії античності. Навч.пос. – Дніпропетровськ: НМетАУ, 2002.
11. Протагор // Антологія мировой философии: В 4 т. – М., 1969.

12. Фейербах Л. Изложение, развитие и критика философии Лейбница. // Фейербах Л. История философии. Собр. произв. в 3-х тт. Т.2. – М.: Мысль, 1974.
13. Фейербах Л. Критика "Анти-Гегеля" // Фейербах Л. История философии. Собр. Произв. В 3-х тт. Т.2. – М.: Мысль, 1974.
14. Фейербах Л. Отношение к Гегелю. // Фейербах Л. История философии. Собр. произвед. в трех томах. Т.3. Под общ. ред. М.М.Григорьяна. – М.: Мысль, 1974.
15. Фрагменты ранних греческих философов. – М.: Наука, 1989.
16. Хайдеггер М. Время картины мира // Время и бытие: Статьи и выступления. Пер.с нем. – М.: Республика, 1993.
17. Хайдеггер М. Гегель и греки // Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления: Пер.с нем. – М: Республика, 1993.
18. Швейцер А. Культура и этика. – М., 1973.С.45-46; Виктор Олегович Пелевин. GENERATION "П". – М., Вагриус. 1999.– 302 с.

Ю. А. ДОБРОЛЮБСЬКА

"НОВА ІСТОРИЧНА НАУКА" НА ШЛЯХУ ДО СУЧАСНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ

Добролюбська Юлія Андріївна – завідувачий кафедрою всесвітньої історії Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д.Ушинського, кандидат філософських наук, доцент

Дослідження та розгляд антропологічної методології найвидатніших представників "Нової історичної науки" потребує деякого узагальнення, бо її вплив відчутний зараз майже в усіх сферах пізнання, екзистенції людини, у герменевтиці та, навіть в аксіології. Разом з тим, таке узагальнення виявляється вже зроблене ними самими, їх власними працями. Справа в тому, що "нові історики" неодноразово "звітували" перед своїми читачами як на сторінках часопису "Аннали", так і протягом різноманітних міжнародних дискусій та наукових семінарів, що проводили вчені різних країн. Треба відзначити, що представники "Нової історичної науки" як вчені виявилися дуже схильними до саморефлексії. Найбільш яскравим підтвердженням цього виявляється збірка "Нариси епоїсторії" [12], в якому його учасники ставлять самі собі наукові діагнози.

Таким чином, наша стаття претендує на те, щоб пояснити головні принципи нової течії власними словами "нових істориків". Мова, передусім, повинна йти про ту недосконалість, яку марксистські історики неминуче відчували при аналізі самого змісту поняття "соціально-економічна історія". Його використання виключно у зв'язку з поняттям "суспільно-економічна формація", що розумілося лише у межах прогресистської соціологічної схеми, в кінці минулого сторіччя продемонструвало обмеженість підходів та вузькість проблематики. В сучасній науці поволі почала зростати усвідомлення необхідності перегляду головного парадигмального апарату та оновлення набору "запитань", з якими історик підходить до джерел.

Цей процес, на жаль із запізненням на декілька десятиліть, зараз зустрівся на сторінках наукової літератури з іншою течією історичної думки, яка прямує у тому самому напрямку – "Новою історичною наукою". Виявилось, що між цими двома течіями є багато спільного – так чи інакше, і вітчизняна історична думка, і "нова історія" намагаються сформулювати закони історичного розвитку людства. Природно, що така спільність наукових інтересів продиктована культурною та інтелектуальною ситуацією у сучасному світі. Різноманітності ж пошуків обумовлені, перш за все, розбіжностями історіографічних традицій.

Звичайно, загальні історіографічні огляди значно легше писати широкими мазками та *post factum*, коли наукова течія вже припинила своє існування та склалася історична перспектива, за допомогою якої можна бачити початок та закінчення її діяльності з необхідною часткою об'єктивності та спокійної відокремленості.

Але у випадку "Нової історичної науки" все значно складніше. Ми маємо справу із живою, яка продовжує власну діяльність, дуже динамічною течією суспільної історичної думки, що викликає гостру реакцію як прибічників, так і противників – перш за все, як незвичайна. Дуже важко зараз оцінювати її однозначно. Саме тому, "академічна дистанція" інколи буде порушуватися при цьому.

Якщо говорити про "Нову історичну науку" часів Марка Блока, то її ще не існувало. Вона почала оформлюватися під впливом наукової та організаційної діяльності Люс'єна Февра у післявоєнні роки, але лише за часів Фернана Броде-

ля перетворилася на впливову силу, що зайняла провідні наукові та інституційні позиції в європейській історіографії.

І все ж, явище, за яким в останні 20 років закріпилася назва "нова історична наука" чи "нова історія", можна включити до загального комплексу понять, що використовуються разом з епітетами "новий" чи "нова", – починаючи з нової математики та закінчуючи нової кухнею. Тут можна виявити елементи моди, що почасти й пояснює роздратування деяких істориків та примушує побоюватися "поверхових суджень", – пише Жак Ле Гофф. – "Але необхідно визнати, що під знаком цієї нової течії не тільки з'явилася ціла низка наукових праць, але й відбулося глибоке оновлення методів вивчення історії" [5, 90].

Що ж саме поєднує прибічників цього напрямку? Усі вони так чи інакше сприйняли теорію "тривалого часу" та головні принципи "гео-історії" Ф.Броделя. Але були також відкриті нові перспективи. Коло інтересів Дюбі, Леруа Ладюрі, Ле Гоффа різко поширилося, до нього увійшли історія ментальностей та історія культури. Усі вони відчували потребу розглядати соціально-економічну історію у більш широкому контексті, який включає ідеологію та релігійність, психологію та уяву.

В цьому знайшла відображення деяка загальна тенденція сучасної історичної думки вийти за межі вузької спеціалізації, побудувати більш широкий та відкритий погляд на історію як на історію людей. Так, спонтанно з'являється на світ історична наука нового типу. Необхідно продумати її перспективи, проблематику та дослідницькі методи.

Заснування часопису "Аннали" у 1929 році неможливо пояснити лише рішенням Блока та Февра, за ним приховані більш загальні причини. 1929 рік – переломний в історії Заходу. Світова економічна криза схвилювала світ до самих його основ. Настала нова смуга все-світньої історії. Одним з симптомів цього перелому стала глибока духовна криза, яка охопила маси людей та зробила ще більш хиткою світоглядну стабільність у середовищі інтелектуалів. Витоки цієї кризи можна бачити ще перед першою світовою війною. Рішуче похитнулася віра у силу розуму, у традиції гуманізму, а разом із нею впевненість у ефективності демократії. Саме у таких обставинах виявилось можливим встановлення тоталітарних режимів по всій Європі, від Німеччини та СРСР до Італії та Іспанії.

Проблематику "Анналів" першого періоду їх існування ледве чи можна зрозуміти без урахування моральної, інтелектуальної та соціально-політичної ситуації в Європі та у світі між двома світовими війнами. Праці Блока та Февра надають яскраві свідчення про те, що їх зацікавленість у ментальності людей минулих часів безсумнівно підштовхувалася їхніми життєвими

спостереженнями та власним досвідом. Те ж саме можна сказати про "нових істориків" наступного періоду. Відповідно зізнанням Броделя, "ідея дуже тривалого часу" прийшла до нього у німецькому полоні та була спробою відійти від скрутних подій повсякденності на ті рівні історичного життя, на яких подія нібито "анігілюється" екзистенціальний досвід, який призводить до висновку про безсилля людини перед обличчям історії.

Зараз "Нова історична наука" працює у зовсім іншій ситуації. Різко змінюються міжнародні відносини, вже відійшла у давнє минуле "холодна війна". Демократія оновлює власні сили, тоталітарні режими згнули один за другим із несподіваною та дивовижною швидкістю. Разом із ними у багатьох країнах змінюються також і інтелектуальні умови. Створюються можливості для наукового співробітництва різних шкіл та напрямків. З'явився ґрунт для історичного оптимізму, є надія, що третє тисячоліття християнської ери все ж не завершиться у обставинах апокаліпсичних побоювань та очікуваннях на кінець світу, які охоплювали європейців біля 1000 року.

В таких умовах "Нова історична наука" шукає засоби співіснування з іншими науковими парадигмами. Однак вона продовжує зберігати внутрішню ідентичність, незважаючи на те, що під її "стягом" опиняються історики дуже різних наукових орієнтацій: філософських, методологічних, ідеологічних. "Нова історія" вже не є тільки французькою, вона знайшла прибічників в Італії, Великобританії, США, у Польщі та Угорщині, Німеччині та Росії [6, 7, 9]. Вона здобула разом із цим також і опонентів, які поспішають поховати "Аннали", бо вважають, що вони вже зіграли свою роль після того, як перемогли позитивістську історіографію. Фернан Бродель писав, що "Аннали" успішно розквітали до цієї пори, доки боролися зі своїми опонентами; бо не мати ворогів – небезпечно для життя" [3, 16-29].

Однак, – і це факт, – жодна інша течія світової історичної думки зараз не привертає до себе такого напруженого інтересу, як "Нова історична наука". Можливо, справа полягає у очевидному літературному блиску, який відрізняє її представників – усі вони, безперечно, блискучі гуманітарії. Однак, цей "блиск" інколи сприймається як перепона для розуміння, як привід звинувачення їх у "несерйозності" та джерело непорозуміння... Не менш очевидною є також причина цієї "вишуканості" – вони пишуть не тільки для вузького кола, але й адресують свої твори до широкого гуманітарного читача, не втрачаючи при цьому ані серйозності наукової проблематики, ані гостроти та скрупульозності аналізу. Настанова на широкого читача та спеціаліста одночасно зумовлюється розумінням соціальної функції історичного знання. У рос-

ійськомовному культурологічному середовищі їх можна порівняти лише з Ю.М.Лотманом та Л.М.Гумільовим.

У цьому зв'язку з широкими колами читачів полягає одна з причин тривалого наукового життя "Нової історичної науки", яка перемогла усі перешкоди історії минулого століття, а також власні трансформації та зміну "парадигм". Нове усвідомлення величезного виховного значення історії, її місця у гуманітарному житті сучасного світу та в системі суспільної свідомості надає "Анналам" особливої привабливості.

Жорж Дюбі вважає, що таємниця цієї привабливості лише в тому, що течія просто поєднує ґрунтовних істориків, які не припиняють своїх пошуків. Тому в цьому напрямку важко зустріти істориків середніх чи просто поганих. Треба вважати, що відповідь прихована не у деклараціях "нових істориків" – вона у їх працях.

Здається також, що будь-який сучасний гуманітарій, незалежно від того, якими проблемами він займається, не може не знати головних творів "Нової історичної науки" та не цікавитися: які ж питання пропонують джерелам її вчені, за допомогою яких методів отримують вони ті чи інші результати? Важко триматися на рівні світової науки, не маючи таких знань.

Але "нова історія" – не панацея, і не рецепт історичного дослідження. Недостатньо побачити лише її сильні сторони – необхідно спробувати знайти також її слабкі боки та труднощі, приборкати які, вона виявилась нездатною.

Помітною рисою "нових істориків" є смілива постановка нових проблем, що до них в історичній науці, як правило, не ставилися. "Історія-проблема" – таке кредо істориків цього напрямку. Вони не йдуть шляхом опису феноменів, які зустрічаються в джерелах, вони конструюють "ідеальні типи", що перевіряються і що коректуються ними в процесі дослідження. Домінування проблеми означає необхідність розуміння, але розуміння не в змісті "вживання" у матеріал або в "дух епохи", але в змісті дослідницького проникнення в суть досліджуваного явища.

Які ж це проблеми? Вони так чи інакше завжди продиктовані сучасністю, спрямуванням культури, зсувами шарів думки, глибинними потребами спільноти, до якої належать історики. Історія – це не втеча від життя, а істотний його компонент – так вирішували питання Февр і Блок. Зв'язок із сучасністю розглядається не як перешкода для об'єктивного вивчення історії, але в якості його істотної умови. Саме сучасність ставить перед істориком актуальні проблеми вивчення і, власне тільки на такі життєві питання історик-аналітик, а не пророк, спроможний давати відповіді.

Діалог сучасності з минулим, який утворює суть історичного пізнання, допускає деяку спільність проблем, що хвилюють нас і які не

були далекі для людей минулого, хоча, природно, здавалися їм іншими, ніж нам. Центральні питання, що постали перед "новими істориками", – це проблеми людської самосвідомості, аспекти історії мінливого людського сприйняття світу, орієнтації індивіда і групи, системи цінностей.

Навряд чи можна говорити про узгоджену і цілеспрямовано продуману стратегію наукового пошуку "нових істориків" або про їх єдину "парадигму". Їхні пошуки нових шляхів і методів дослідження завжди мали переважно емпіричний характер. За переконаннями Февра і Блока, "інстинктивно ворожих стосовно всіх теоретичних конструкцій, що загрожують набути примусової сили", історія, що "живе в реальності, а не в абстракціях", не піддається систематичній концептуалізації. Відповідно, із самого початку існування "Анналів" було проголошено, що свою об'єднуючу роль часопис буде виконувати "за допомогою приклада і на практиці" [8, 51-58].

Стан цей змінився у повоєнний період. Не без впливу структуралізму було проголошено завдання розробки "загальної методології наук про людину" (Ф.Бродель) і в цьому зв'язку і з особою силою – полідисциплінарності. Водночас акцент пересунувся з вивчення руху, змін в історії на реконструкцію стабільних структур, що перебувають у "часі дуже великої тривалості", а також на їхнє функціонування.

Одночасно вимальовується й інша "парадигма", у центрі уваги якої стоїть людина з її повсякденними потребами й інтересами, з її орієнтаціями та світобаченням, які визначають її поведінку. Це призвело до того, що в поле зору істориків був включений цілий комплекс тем, що донедавна залишалися, по суті, поза їхньою увагою. Установа на постійне розширення "території істориків", розуміння того, що в решті решт, все є продуктом історії і повинно бути усвідомлене в цій якості – цей науковий експансіонізм "Нової історичної науки" робить її надзвичайно динамічною. Історики енергійно розширюють сферу своєї компетенції і включають до неї такі шари людського життя, на які традиційно дивилися як на позаісторичні константи.

Але при цьому почали розмиватися обриси цілого, створилося враження, ніби історія "розпалася", "лежить в уламках", історичне знання переживає глибока кризу, у якій винні самі "нові історики" [10, 67-80].

Тим часом, на думку Ф.Броделя, історична думка перманентно знаходиться у стані кризи, який тільки і є засобом її існування. Питання в тому, яка ця криза – криза, обумовлена занепадом і деградацією історичної думки, або ж криза росту, перетворення, відновлення й ускладнення, неминуча і необхідна трансформація проблематики і методології?

Дійсно, добре відомо, які труднощі зустрічає історик, коли він намагається пов'язати процеси духовного життя суспільства з процесами економічними і соціальними. Адже важко часом просунутися далі самих загальних і туманних тверджень про "відповідність" і "відображення" у духовній сфері змін, що відбуваються у сфері матеріальній. Не більш того. Методологія, що претендує на встановлення такого роду зв'язків, часто виявляється "методом палітурника" [4, 41-42].

По суті справи в історичній науці "нові історики" вперше цілеспрямовано порушили питання про координацію ментальностей із соціально-економічними структурами. З цього зовсім не виходить, що питання завжди вдається вирішити. Тим більше, що з цим питанням пов'язана проблема пояснення в історії. "Нові історики" відхиляють універсальні схеми, які претендують на те, що можуть пояснити усе на світі. Кожне історичне явище потребує конкретного, індивідуально побудованого пояснення, яке бере до уваги усі обставини і чинники, а не тільки постулює апріорно їхню ієрархію.

Але існує потреба у деякій більш загальній моделі пояснення, яка не застосовується механічно, але присутня в якості гіпотези, що постійно перевіряється. Представники "Нової історичної науки" виходять із переконання, що будь-яке пояснення в історії, як і взагалі в справах людських, повинно втягувати до своєї орбіти свідомість людей, співпричетних феномену, що аналізується. Історичні діяння завжди суть діяння людей і, отже, не відбуваються, не торкаючись їхніх думок, ідей, вірувань, емоцій.

У цьому відношенні "нових істориків" можна поділити на два напрямки. Один з них представлений Блоком, Февром, Дюбі, Ле Гоффом. Вони виходять із того принципу, що немає історії, яка відбувається десь окрім людей, над їхньою свідомістю; історія проходить через людей, за їхньою участю. А тому вивчення ментальностей, ідеологій і соціальної поведінки не є якимось факультативним, необов'язковим додатком до "серйозної" історії структур – це невід'ємний компонент дослідження. Більше того, дослідження людської "суб'єктивності" є тим вузлом, у якому пов'язані всі лінії розвитку. Відповідно, наукові методи, що застосовуються істориками цього напрямку, навіть у тих випадках, коли створюється загальна картина, – переважно індивідуальні, якісні, та враховують специфіку кожного окремого свідчення. Представники цього напрямку усвідомлюють необхідність вивчення конкретних феноменів і подій історії, розуміючи водночас, що ці явища потрібно вивчати в зв'язку зі структурами, всередині яких вони мали місце.

Інший напрямок, біля джерел якого стоїть Фернан Бродель, ставить людський чинник у підкорене становище, вважаючи достеменним

існування надособистісних структур, не підвладних впливу свідомості. Це відображається у тенденції "уповільнити" рух історії, розглядати її під знаком "часу дуже великої тривалості". Ця картина "історії, що стоїть на місці" природно виходить із інтерпретації її переважно на рівні неповоротких, стабільних структур. Зрозуміло, важко провести чітку демаркаційну лінію між обома напрямками. Наприклад, Е.Леруа Ладжурі навряд чи правомірно буде "приписати" тільки до одного з них – у його творчості вигадливо переплітаються характерні риси обох тенденцій.

Склалася дещо суперечлива ситуація. З одного боку, зусиллями фундаторів "Нової історичної науки" і їхніх продовжувачів змінюється самий погляд на історію. Сфера пошуків істориків неймовірно розширилася і продовжує розширюватися. З іншого боку, це збагачення історичної науки несе в собі небезпеку нового розчленування її на фрагменти і затемнення цілого. Стало важко орієнтуватися в кількості сюжетів і обмірковувати їх можливі взаємні зв'язки.

У енциклопедичному словнику "Нова історична наука" (1978) редактори заявляють про свою схильність до концепцій "повільної", майже "нерухомої історії", "часу великої тривалості", а також і до вивчення повсякденного, рядового, "простих людей" – схильності до тих наукових орієнтацій, що підказує зближення з культурною антропологією. При цьому вони "відхиляють будь-яку філософію історії, не враховують ні Віко, ні Гегеля, ні Кроче, ні тим більше Тойнбі" і не поділяють "ілюзій позитивістської історії", так само як і "марксистської телеологічності або структуралізму" [13, 719-721]. І, оскільки старі "парадигми" історичного знання, що одержували імпульси від структуралізму і марксизму, втратили конструктивну силу, "Нова історична наука" знову стоїть перед необхідністю продумати свої шляхи і напрямок подальших пошуків. Жак Ле Гофф звертається до колег із закликом взяти участь в обговоренні методів історичного дослідження і взаємовідносин між історією і соціальними науками в нових умовах, коли внаслідок різкого множення числа об'єктів вивчення необхідне відновлення інструментарію історика [5, 90].

У колі проблем: історія і економіка, біографія і історія, історія і географія, нове розуміння "соціального", історія права та герменевтика, історія ментальностей. Суспільство – не "річ", до його вивчення не можна застосовувати функціоналістські і структуралістські моделі. Куди більш продуктивні поняття динамічних відношень і взаємозв'язків у рамках постійно мінливих конфігурацій. Предмет історії – процес самоідентифікації, який постійно відновлюється для її учасників, що діють одночасно і свідомо і несвідомо, процес, що виключає апріорний детермінізм.

На рубежі 1990-х рр. ідеї "Нової історичної науки" почали поступово сприйматися і деякими колишніми радянськими, а зараз українськими істориками. Цьому був, зокрема, присвячений тематичний випуск альманаху "Одисей", дискусія про сьогодення і майбутнє історичної науки навколо школи "Анналів", серії оглядових статей у "Питаннях історії" тощо. Ці матеріали, почасти, узагальнюють дискусії, що ведуться на сторінках самих "Анналів". Спробуємо коротко їх резюмувати.

Говорячи про підзаголовок "Анналів" – "Економіка. Суспільства. Цивілізації" учасники дискусії підкреслюють, що його не варто витлумачувати таким чином, ніби він означає тотальність історії або вказує на визначений рівень детермінації типу "економіка детермінує соціальну структуру, а вже від останньої залежить культура". Насправді економіка пронизана культурою, а соціальне нерозривне з економічним. Суспільство функціонує як система рівноваги усіх цих категорій. Тому історичне дослідження завжди містить в собі експеримент, у котрому постійно зміщується кут розгляду і змінюються рівні аналізу. Жодна дисципліна не може претендувати на інтелектуальну гегемонію. Важливо при цьому не випустити з уваги специфіку бачення, що присутня у кожній з них. Полідисциплінарність передбачає множинність підходів і ракурсів розгляду.

Серед виступів загальнометодологічного характеру виділяється праця Андре Бюрг'єра "Про розуміння в історії" [11]. Головна його ідея така:

Зроблена Блоком і Февром наукова революція – найважливіша серед революцій в історії нашої дисципліни починаючи з кінця XVII сторіччя, коли в історію вперше були введені методи наукової критики. Вона полягає зовсім не у відновленні тем та об'єктів дослідження, а у корінній зміні відношення історика до цих об'єктів. Ця "коперніканська революція", що рішуче перевернула взаємовідносини істориків із минулим, була "мовчазною" і, парадоксальним чином, пройшла непоміченою: нова установка була сприйнята без суперечок і конфліктів, що розділили істориків на прихильників і противників вивчення структур, груп, економіки або подій, індивідів і політичної історії. Тим часом, усі ці дебати не були породженням того принципово нового, що принесли "Анналі" у науку історії, вони лише призвели до деякого переакцентування вже відомих тем. Так звані "нові об'єкти вивчення" набувають іншого змісту саме в контексті проблеми історичного розуміння і пояснення.

"Усвідомлює це історик або ні, – пише Бюрг'єр, – з часів Блока і Февра він не може не керуватися у своїй практиці тим, що об'єктом вивчення служить не минуле саме по собі, але ті його залишки і сліди, що спроможні відповісти на питання, поставлені істориком; питання

ж ці підказує йому його навколишнє життя. Об'єкт дослідження не наданий архівами у вигляді деякої "сплячої дійсності", нібито напівзабутої та такої, що чекає терпляче свого "відродження" і "останнього суду" історичної науки, на якому джерела "самі собою заговорять", – об'єкт історії створюється істориком" [11, 1355-1366]. Відповідно, зміст історії складає не минуле, але час, а точніше – процедури аналізу і поняття, за допомогою яких можна виявити рух суспільств, досягнути його механізми і відновити їхній генезис і розпад.

У зв'язку з цим Бюрг'єр пише про розбіжності між Блоком і Февром як розбіжності між історією соціальною і історією психологічною. Спадщина Блока – сучасна історична антропологія. Спадщина ж Февра багатоваріантна – вона втілюється в роботах Дюбі, Арієсу тощо. Їхні наукові пошуки ведуться, як правило, поза встановленням зв'язків із соціальною реальністю. "Великою є спокуса вважати, ніби історичне пізнання є не що інше, як історія уявлень" [11, 1358]. При цьому, минуле зводиться до мислення, до усвідомлених або неусвідомлених розумових образів. Внаслідок особливої уваги до символізму, до народної релігійності і інших об'єктів культурної антропології, зараз відходить на другий план інтерес до соціальних структур. Це – результат нових парадигм у соціальних науках, пов'язаних із кризою класичного марксизму.

Таким чином, саме творча активність історика – і у визначенні проблеми, і в "конструкції" історичного джерела, і у створенні їм самого предмета ("об'єкта") історії рішуче підкреслюється "новими істориками" починаючи з Февра. Саме ця, у найвищій мірі активна позиція дослідника, розглядається як вирішальна відмінна риса "Нової історичної науки".

Дійсно, читача цікавить історія, але те, що він знаходить у підручнику з історії, – це інтерпретація; остання ж визначається постановкою проблеми і баченням історика. Але історик вивчає не зовнішній "об'єкт", що має іншу природу, ніж сам учений, а людей. Тому його відношення до предмета дослідження докорінно відрізняється від ставлення фізика чи біолога – це відношення діалогічне. "Точні науки – це монологічна форма знання: інтелект спостерігає за предметом і висловлює власну думку про неї. Тут тільки один суб'єкт – що пізнає (спостерігає) і говорить (висловлюється). Йому протистоїть тільки німа річ. Будь-який об'єкт знання (в тому числі і людина) може бути сприйнятий і пізнаний як річ. Але суб'єкт, як такий, не може, залишаючись суб'єктом, стати безмовним, отже його пізнання може бути тільки діалогічним".

Діалог будується на принципі рівноправності сторін, і в історичному дослідженні важливо вловити обидва голоси – того, хто питає, і того, хто

відповідає. Мова повинна йти не тільки про "діалогічну активність того, хто пізнає", але і про "діалогічну активність суб'єкта, що підлягає пізнанню". Читач історичного твору входить до діалогу культури, до однієї з якої він походить. Історичне пізнання ґрунтується на екзистенціальній зацікавленості історика (і його читача). Він виступає в ролі своєрідного посередника між сучасністю і минулим.

Постановка питання про активність історика в процесі реконструкції минулого виходить із методологічних суперечок рубежу ХІХ та ХХ ст., що спалахнули в русі неокантіанської теорії пізнання [1, 2]. Але можна бачити, що в рамках "ремесла" історика новий підхід до "історії-проблеми" був сформульований саме Февром і Блоком.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антропологический поворот в философии 20 века. - Вильнюс: Катор, 1989. - 315 с.
2. Барулин В.С. Философско-социальная антропология. - М.: Наука, 1994. - 214с.
3. Гуревич А.Я. От истории метальности к историческому синтезу // Споры о главном. - М.: РАН, 1993. - С.16-29.
4. Ле Гофф Ж. Можно ли считать представления и культуру надстройкой над базисом? // Споры о главном. - М.: РАН, 1993. - С.41-42.
5. Ле Гофф Ж. «Анналы» и «Новая историческая наука» // Споры о главном. - М.: РАН, 1993. - С.90-94.
6. Назаров В.Д. Идеи «Анналов» и изучение русского средневековья // Споры о главном. - М.: РАН, 1993. - С.195-196.
7. Оболенская С.В. «История повседневности» в современной историографии ФРГ // Одиссей. - 1990. - С.182-198.
8. Ревель Ж. История ментальностей: опыт обзора // Споры о главном. - М.: РАН, 1993. - С.51-58.
9. Репина Л.И. Социальная история и историческая антропология: новейшие тенденции в современной британской и американской медиевистике // Одиссей. - 1990. - С.167-181.
10. Ткачук М.Е. Смерть истории. Археология оживления. Сотворение источников // Устойчивое развитие в меняющемся мире. Московский синергетический форум. - 1996. - С.67-80.
11. Burquiere A. Histoire d'une histoire. La naissance des Annales // Annales. E.S.C. 34-e annee -1990. - №6. - P.1355-1366.
12. Essays d'ego-histoire. Paris, 1987. - 450 p.
13. La Nouvelle Histoire // Sous la dir. J.Le Goff, J.Revel, R.Chartier. Paris, 1978. - 670 p.

М. С. КОНОХ

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ ЯК РІЗНОВИД ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОГО НАВЧАННЯ

Конох Микола Семенович – доцент кафедри історії України та українознавства Дніпродзержинського державного технічного університету, кандидат історичних наук

Зазвичай про справедливість говорять як про моральну категорію. У певному змісті це так. Але, як показує досвід порівняльно-історичних досліджень, поняття справедливості має набагато універсальніше значення, котре включає в себе не тільки моральні характеристики, але також релігійні, політичні, правові і навіть соціально-економічні. Тому існують усі підстави говорити про можливість створення такої філософської дисципліни, як соціальна філософія справедливості. Ця дисципліна в деяких своїх аспектах може розглядатися як різновид філософсько-правового навчання або як специфічний різновид філософії права з урахуванням її соціальної обумовленості. Щоб реалізувати можливість соціальної філософії справедливості, необхідно здійснити таке: 1) розглянути моральний зміст категорії справедливості; 2)

провести порівняльно-історичний аналіз поняття "справедливість"; 3) визначити контекстуальну обумовленість поняття "справедливість" (політичну, правову й економічну).

Моральна категорія справедливості тісно пов'язана й у певному змісті підпорядкована поняттям "рівність" і "рівноправність". Правда, поняття "рівноправність" несе в собі більше правового заряду, що виявляється вже із самого складу слова "рівно" і "прав'я" ("право"), тобто рівність у правах. Тому в нашому випадку доцільно користуватися поняттям "рівність".

У своїй книзі "Поняття моралі" (1974) відомий радянський філософ О.Г.Дробницький писав, що з властивості загальності моральних вимог випливають два важливих наслідки, котрі мають відношення до логіки мислення моральної свідомості. Перший наслідок – це принцип

рівності усіх людей перед вимогами моралі. Даний принцип твердить, що всі люди в самому загальному плані мають рівні обов'язки, однаково відповідальні за виконання якихось загальних норм, тобто вчинки будь-якої людини повинні оцінюватися відповідно вчиненому ("справедливо". "неупереджено", "не дивлячись на особи"). Оскільки рівність обов'язків і осудної людям відповідальності припускає рівність їхніх можливостей, остільки даний принцип включає також рівність прав [3, 313-314].

Можна виділити три аспекти трактування моральної рівності [3, 315-317]. По-перше, даний принцип спроможний виступати у вигляді радикальної антитези існуючому соціальному порядку з його нерівністю соціальних груп і замкнутістю різноманітних спільностей. Зіставлення цього принципу з дійсністю іноді означає недвозначну критику останньої і вимогу ліквідації нерівності.

Рівність усіх видів праці в простому товарному виробництві і рівність усіх людей перед юридичним законом, "рівність можливостей" для приватних власників і т.п. – усе це різноманітні за конкретно-історичним змістом соціально-економічні, політичні, правові вимоги і їхні практичні способи здійснення. Але при цьому усі вони, із погляду логіки моральної свідомості, укладаються в деяку єдину абстрактну схему, а саме: усяка людина в якомусь відношенні або відношеннях дорівнює всякій іншій. І якщо принцип загальної моральної рівності порушувався, то критика реального стану справ у суспільстві завжди набувала на рівні повсякденної свідомості вигляду морального осуду і вимоги відновлення потоптаних моральних норм. Тому не випадково, що в основі прагнень до суспільної перебудови, масово сприйманих і таких, що сповідаються, постійно лежало моральне "почуття справедливості".

По-друге, принцип рівності людей перед вимогами моральності на рівні цивілізованого суспільства з його державним устроєм (будь-якого типу) відігравав і продовжує відігравати роль, котра соціально врівноважує і стабілізує. У суспільстві зі складною класовою структурою і ринковою економікою даний принцип служить чинником "культурного облагороджування", оскільки ставить реальні відношення соціальної нерівності в рамки обмежувального закону, доповнює ці відношення особливими формами суспільної добродійності, заступництва, приватної філантропії, культивує у свідомості людей ідеї співчуття, гуманності і т.п.

По-третє, принцип моральної рівності може бути витлумачений у деякому абстрактному змісті – у вигляді уявлень про "єдність людського роду". Ця ідея частіше усього знаходить свій вираз в релігійно-міфологічних категоріях або у філософсько-спекулятивних поняттях (на-

приклад: "усе рівне перед Богом", люди "рівні за природою"). Природно, що в такій інтерпретації принцип моральної рівності найчастіше виступає як ідеальне надолуження і духовна компенсація реальної соціальної нерівності, як ілюзія або розрада. Але поряд із примиренням із суворою дійсністю таке розуміння загальнолюдської рівності має на увазі і щось цілком інше, а саме: відкриття в самому собі деякого "іншого виміру" у порівнянні з особистим соціальним станом; зріє думка про "схований" внутрішній гідності і праві на його реалізацію всупереч пригнобленому стану.

За усією своєю уразливістю принцип моральної рівності на багато століть передбачив конкретні соціальні доктрини й ідеї, що поступово утвердилися в умах людей, про можливість соціально-економічної і політико-правової рівності. Від перших визнань, наприклад, в епоху античності, що "раб – теж людина" і ранньохристиянської ідеї рівності усіх людей "перед Богом" до сучасного розуміння загальнолюдської рівності, пролягає велика історична відстань, яка дозволяє встановити деякі закономірності функціонування моральної свідомості, тому що, як говориться, "віч-на-віч особи не видно". У даному випадку мається на увазі роль соціально-культурної традиції в житті окремої людини як моральної особистості.

Як писав польський учений Єжі Шацький у своїй книзі "Утопія і традиція", традиція – це одна з головних проблем теорії культури, включаючи моральну культуру, оскільки наївно, якщо не абсурдно, звучать сьогодні декларації старих революціонерів, вихованих на ідеалах Просвітництва, котрі схильні були думати, що колинебудь людство цілком звільниться від "тягара" минулого і буде підкорюватися єдиному велінню Розуму. Помилковим виявилось також уявлення про розвиток і прогрес як про односпрямований, прямолінійний і векторний процес раціоналізації і "детрадиціоналізації", що викорінює всі старі "забобони". Причин тому було декілька, а саме [7, 8-11]:

По-перше, кожне нове суспільство неухильно старіє, становлячись усе більш традиційним і у повному змісті консервативним. Тому принципи Розуму на початку шляху й у його кінці мають цілком різний зміст, але при цьому вони розуміються, тому що об'єктивно пов'язані єдиною культурною традицією, що виробляє деякі інваріанти розуміння, у тому числі інваріанти моральних категорій.

По-друге, величезне значення має виявлення усе нових слабкостей у суспільства, що еволюціонує, або пережило революційні перетворення. У процесі цієї еволюції виявляється, що спроби побудувати нове суспільство шляхом насильства, за допомогою знищення багатьох культурних цінностей минулого і відкидання традиційного обертаються у багатьох випадках

своєю руйнівною стороною (розпад соціальних зв'язків, ослаблення моральних норм, відчуженість, економічні труднощі і т.ін.).

По-третє, чималу роль відіграє наростаюче відчуття того, що процес модернізації, вишовши за межі своїх реальних можливостей, загрожує соціальній й індивідуальній самотності, національній і культурній спільності. У результаті навіть прихильники радикальних суспільних перетворень усе частіше розуміють прогрес не як просте викорінювання традиції, але як її майстерне сполучення з елементами сучасності, що дозволяє уникнути, з одного боку, застою, а з іншого боку – деградації нового суспільства (економічної, політичної, культурної).

По-четверте, часом "контрреволюція" ("революція шляхом реставрації") більше сприяє продуктивному розвитку суспільства, ніж "революція". Це особливо характерно для суспільств, де традиції мають навряд чи не культове значення.

Таким чином, сьогодні традиція усе рідше асоціюється з "забобонами" і "пережитками". У протилежному випадку втрачається безліч культурних цінностей, а разом із ними втрачаються життєві орієнтири. Зрештою людина позбавляється моральної опори і перетворюється у свого антипода. Це чревате трагічними наслідками для суспільного життя.

Тут доречно пригадати гегелівську "Феноменологію духу" [2, 260-330], у якій німецький філософ писав: як тільки людина починає усвідомлювати і розуміти своє релігійне благочесття, вона покидає світ марновірств і стає на шлях просвітництва, що провокує боротьбу з вірою, котра асоціюється з помилками і забобонами. У хід йдуть аргументи, пов'язані з критикою брехливого духівництва і користолюбної світської влади, котра протегує цьому духівництву. Видаючи критику церкви за критику релігії, просвітителі непомітно для себе перетворюються у творців нової релігії – релігії без церкви і понять про Бога. Борючись із поділом людей за їхнім соціальним станом і освітою, вони закликають до свободи і рівності, розуміючи під ними загальну "зрівнялівку". Але в рамках держави така свобода неможлива. У державі завжди існує нерівність. Вважаючи це волаючою кривдою, просвітителі закликають до революції, не задумуючись про її наслідки. Шлях політичної боротьби з державним устроєм і правлячою партією робить їх політичними сектантами. Якщо цій секті вдасться здобути перемогу, то її представники дивляться на переможених тільки як на ворогів, котрі заслуговують знищення. Політичне сектантство, озброєне силою держави, зводить у ранг закону підозрілість і загальне доносительство. Відтепер бути підозрюваним – значить бути винним, а винних варто нещадно переслідувати і знищувати. Державу захлюстують хвилі терору і жаху.

У епоху тотального терору свідомість просичується духом смерті і приреченості. Тоді й виникає нова форма самосвідомості – форма морального духу.

Моральний світогляд – це відношення між мораллю і світом. Людина прагне гармонізувати це відношення, але їй заважає круговорот життя. Гармонія зі світом стає завданням, вирішення якого відсувається в безкраїсть. У такому випадку моральна свідомість не може серйозно ставитися до завдання, котре ніколи не можна вирішити. Вона змушена ніби підтасовувати свої моральні принципи й ідеали, що кличуть у безкраїсть, і ставитися до них усе менш серйозно.

Єдиний порятунок від морального цинізму – совість. Совість – це ключ до розв'язання протиріч між обов'язком і дійсністю. Дане протиріччя вирішується вольовим актом, а саме: моральний дух припиняє мучити себе самокритикою і переходить до рішучих дій. Основою цього вольового акту є совість.

З погляду совісті людина – не засіб, а ціль морального удосконалення суспільства. Проте ця блага ціль може стати дурною, якщо совість буде безвладна. Безвладна совість прекраснодушна і балаклива.

Приблизно такі міркування Гегеля про феномени свідомості, що розвивається, включаючи моральну свідомість. А тепер повернемося до книги Дробницького "Поняття моралі", щоб розглянути другий принцип – принцип універсалізованості окремих велінь і оцінок [3, 318-324].

За Дробницьким, суть цього принципу полягає в тому, що якщо до деякого індивіда в якійсь окремій ситуації ставиться конкретна вимога, то цю вимогу можна вважати власне моральною лише в тому випадку, коли вона може бути звернена до будь-якої іншої людини ("всякий інший повинний чинити так само").

Аналогічне можна сказати і про моральну оцінку: вона вважається власне моральною тільки в тому випадку, коли подібним чином оцінюються точно такі ж вчинки інших людей (вимога "неупередженості" оцінки). Таким чином, мова йде про те, що в моралі існують якісь загальні, єдині для усіх людей і ситуацій критерії і підґрунтя оцінок. Відповідно до логіки морального мислення, загальне так чи інакше є присутнім в одиничному й обумовлює це одиничне.

Коротше говорячи, принцип універсалізації означає рівноправне становище кожного суб'єкта дії в структурі моральних відношень.

Отже, у багатьох роботах з етики поняття "справедливість" асоціюється з поняттями "рівність" і "рівноправність", котрі часто підмінюють поняття "справедливість". Чи припустима така підміна? Для відповіді на це питання звернемося до історичної науки.

Великий давньогрецький філософ Арістотель, котрий першим відокремив етику від політики [1, 53–293, 295–374, 375–644], указував на таке. Щоб гарні слова підкріплювалися добрим ділами, необхідна єдність волі і наміру. Воля завжди доцільна, вона завжди має справу з метою. Безвладна людина – це пасивний мрійник, для якого реальна ціль діяльності є позамежною і занадто тяжкою. Досягнення цілі припускає наявність конкретних намірів, тобто припускає вибір засобів доцільної (вольової) діяльності. Вибір засобів може бути довільним, але тільки у відповідних межах, тому що масштаби таких меж передбачаються волею (вольовим устремлінням до цілі). Вихід за них означає торжество сваволі над волею, торжество засобів досягнення цілі над ціллю. Ціль (воля), що виправдує будь-яку форму сваволі, будь-який вибір засобів поза якими-небудь розумними межами, перестає бути благою ціллю і перетворюється в засіб самоствердження пороку.

Розумна єдність волі і наміру (цілей і засобу) залежить від принципу справедливості. Справедлива людина – це людина, яка порівнює ціль і засоби її досягнення.

Як бачимо, Арістотель пропонує цілком інші поняття (“воля” і “намір”, “ціль” і “засіб”) для визначення справедливості.

Арістотелівське поняття справедливості має глибокий політико-правовий і економічний зміст; воно визначає тісний зв'язок етики з політикою й економічним трактуванням благ. У “Етиці Нікомаха” він порушує питання про економічні цінності в контексті важливого не тільки для етиків, але і для правознавців поняття справедливості. На його думку, обмін господарських благ повинен відбуватися відповідно до принципу справедливості, що у сфері господарської діяльності підрозділяється на два різновиди – справедливість, що розподіляє, і справедливість, що зрівнює. Справедливість, що розподіляє, припускає розподіл благ відповідно до достоїнств осіб (наприклад, заслуги перед суспільством), що беруть участь у розподілі. При справедливості, що зрівнює, індивідуальні достоїнства не беруться до уваги, тому що, за словами Арістотеля, господарське життя суспільства тримається на тому, що кожному відплачується пропорційно його трудовій діяльності.

Щоб обмін продуктами праці відбувся, необхідно попередньо дорівняти один до іншого продукти праці. Це можливо тільки за наявності відповідних потреб. За Арістотелем, саме потреби зв'язують людей у єдине ціле, яким є суспільство. Задоволення потреб вимагає наявності єдиної міри оцінки обмінюваних речей, наявності засобів порівняння часто непорівнянних речей. Такою мірою оцінки є гроші, котрі для установалення відносин обміну ні би заміщають наші потреби за спільною згодою і служать своєрідним знаком рівності між предме-

тами споживання і потребами в них. Наприклад, пара сандалій буде так дорівнюватися до міри хліба, як потреба хлібороба в сандаліях дорівнюється до потреби шевця в хлібі.

Сказаного достатньо, щоб зрозуміти специфіку арістотелівського аналізу питань етики. Ця специфіка полягає насамперед у тому, що етика давньогрецького філософа, на відміну від абстрактних етико-релігійних міркувань християнських теологів, має цілком визначений політико-економічний характер. От чому його твори з етики можна розглядати як важливий переддень до аналізу власне політичних і правових питань. Якщо відмовитися від такого розуміння творчої спадщини Арістотеля, ми змушені будемо обмежитися формальною констатацією положень, висловлених автором “Політики”, переліком характеристик, різноманітних видів державного устрою, котрий мало про що говорить [4, 32].

Для нас приклад Арістотеля особливо повчальний тим, що дозволяє оцінити категорію справедливості у взаємозв'язку чотирьох контекстів – етичного, політичного, правового й економічного. Ігнорування хоча б одного з цих контекстів призводить не тільки до збіднення змісту поняття “справедливість”, але й до неможливості побудови філософії справедливості. Якщо поняття справедливості настільки комплексне і багаторівневе, то його адекватне розуміння не може обмежуватися тільки етикою або тільки, скажемо, правом. Потрібен відповідний комплексний підхід під егідою єдиної дисципліни, інакше комплексний підхід буде нагадувати відомому байку, коли кожний тягне у свій бік, а “віз і нині там”, тобто ми будемо тупцюватися на місці, безплідно сперечаючись про те, хто більш правий.

Наведемо ще один історичний приклад, котрий підтверджує сказане.

У середині I тисячоріччя до н.е. у Китаї виник даосізм. Основним твором даосізму є трактат “Дао де цзін”, автором якого вважається легендарний мудрець Лао-цзи, що жив приблизно в VI ст. до н.е. і котрий учив, що основою Всесвіту є Дао.

Ієрогліф дао складається з двох частин, що означають голову і шлях. Пряме значення цього ієрогліфа – шлях, по якому ходять люди [4, 95].

Вчителі Лао-цзи говорили про Дао як про Великий Шлях і Вищу Істину. Проте самий Лао-цзи вважав їхні характеристики Дао занадто категоричними. На його думку, у світі тлінних речей і звучних слів немає нічого остаточного й абсолютного.

Дао в трактуванні Лао-цзи – основа всього існуючого, котра недоступна почуттєвому сприйняттю. Безкінечне і невидиме Дао, подібно воді, проникає скрізь і усюди, перемагаючи усе “тверде”, “міцне” і “непрístupне”. Дао не бореться,

але вмiє перемагати. Дао не говорить, але вмiє відповідати. Воно всюдисуше й управляє всiм матерiальним свiтом. Йому підпорядковуються всi речi й iстоти. Людина відповідна Землi, а Земля відповідна Небу, яке, у свою чергу, відповідне Дао, котре підпорядковується власним природним законам. Дао не тiльки нескiнченне, але й споконвiчне, тобто iснує вiчно.

Серед послiдовникiв даосiзму важливе мiсце посiдали Сун Цзянь i Инь Вень, що жили в IV ст. до н.е. Вони думали, що в суспiльствi разом iз утратою "природного шляху" (Дао) життя зникла i справедливiсть. Вiдновлення справедливостi можливе лише за умови дотримання законiв Дао. Освiчений правитель нiколи не буде нехтувати законами громадського життя.

На думку професора Ян Хiншуна, у вченнi Сун Цзяня i Инь Вєня можна простежити трансформацiю окремих фiлософських положень даосiзму в теоретичну основу вчення школи фацзя – "законникiв" [5, 182].

Необхiднiсть державного управлiння на основi природних законiв Дао була найбільш послiдовно обгрунтована у вченнi фiлософiв-даосiв Тянь Пяня i Шєнь Дао, що жили в IV ст. до н.е. Цi фiлософи стверджували, що в державному управлiннi потрiбнi мудрiсть i праця багатьох людей, якi допомагають правителю, тому що мудрiсть правителя не обов'язково глибше мудростi багатьох. Якщо держава процвітає або гине, у цьому заслуга або провина не тiльки одного правителя.

Шєнь Дао доводив, що в громадському життi усе повинно підпорядковуватися закону. Тому чиновник не має права робити потурань своїм родичам, тому що закон не знає любовi, симпатiї або антипатiї. Перед ним усе рiвне. Дiйсний правитель зобов'язаний вiдкинути все особисте i спиратися тiльки на закон. Головне призначення закону полягає в тому, щоб не потурати корисливим iнтересам i утверджувати справедливiсть, тобто утверджується становище, вiдповiдно до якого людина повинна оцiнюватися тiльки за своїми заслугами перед суспiльством. А справедливi закони можуть бути виробленi лише на основi Дао.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аристотель. Никомахова етика // Аристотель. Соч. в 4 т. – Т. 4. – М.: Мысль, 1983. – С. 53-293; Аристотель. Большая этика // Там само. – С. 295-374; Аристотель. Политика // Там само. – С. 375-644.
2. Гегель Г.В.Ф. Соч.: Пер. с нем. – Т. 4: Феноменология духа. – М., 1959.
3. Дробницький О.Г. Понятие морали. – М.: Наука, 1974.
4. Жоль К.К. Философия и социология права. – Киев:Юринком Интер, 2000.
5. Хиншун Ян. Материалистическая мысль в Древнем Китае. – М.: Наука, 1984.
6. Циппелиус Р. Філософія права: Пер. з нім. – К.: Тандем, 2000.
7. Шацкий Е. Утопия и традиция: Пер. с польск. – М.: Прогресс, 1990.

Треба підкреслити, що у фiлософiї даосiзму категорiя справедливостi вiдiграє винятково важливу роль як етичну, так i полiтико-правову.

Досвiд китайської фiлософської рефлексії зайвий раз підтверджує, що категорiя справедливостi має унiверсальний характер, орієнтований на вирiшення практично значимих завдань щодо управлiння суспiльством i державою за допомогою полiтико-правових i економiчних iнструментiв. Отже, ця категорiя не може бути вiддана на вiдкуп однiї тiльки етицi, хоча це не означає, що в рамках етики забороняється використання даної категорiї. Що стосується останнього, то необхідно мати на увазi таке. У етицi категорiя справедливостi функцiонує як метапоняття, тобто це метапоняття не визначається в термiнах етики, а регулює вiдносини етики з iншими дисциплiнами (юриспруденцiєю, полiтологiєю, полiтекономiєю) i за допомогою своїх регулятивних функцiй визначає характер використання спiвпричетних йому етичних понять (наприклад, "моральна рiвнiсть").

Аналізуючи категорiю справедливостi, нiмецький фiлософ права Р.Циппелиус звертає нашу увагу на те, що при створеннi i розвитку позитивних правових законiв розумiння справедливостi вiдiграє важливу роль. Методологiя давно визнала, що вирiшення конкретних правових проблем не можна строго вивести з однiх тiльки державних законiв. Тому здiйснення правосуддя повинне вклучати визначену оцiнну дiяльнiсть, зокрема розумiння i використання критерiю справедливостi [6, 77].

З урахуванням усього вищезазаного можна вiдзначити, що пророблений аналіз підтверджує не тiльки можливiсть, але i необхiднiсть створення фiлософiї справедливостi. Щоб ця фiлософiя мала бiльш визначений характер, пропонується розглядати її як соціальну фiлософiю на тiї підставi, що соціальна фiлософiя бiльш тiсно пов'язана з такими практично значимими дисциплiнами, як соцiологiя, психологiя, полiтологiя, правознавство, стосовно котрих категорiя справедливостi виконує роль iнваріантного поняття (метапоняття).

В. В. ДУТЧАК

ЛЕЙБНІЦ І КАНТ — ПОГЛЯД НА ВИНИКНЕННЯ ТА ПРИЗНАЧЕННЯ ДЕРЖАВИ

Дутчак Владислав Васильович — старший викладач кафедри гуманітарних і соціально-економічних основ управління Інституту Підприємництва "Стратегія".

Готфрід Вільгельм Лейбніц народився в Лейпцигу в родині вченого-правника, професора, у 1646 році. Відомий дослідник світової філософської спадщини Владислав Татаркевич вважає правдоподібним те, що вчений "походив з родини польських емігрантів, ариан Любинецьких" [17, 92]. З дитинства Готфрід поглинав наукові книги, у віці 15 років вступив до університету, у 20 років став доктором права. Йому було запропоновано університетську кафедру, але прагнучи більш повного та діяльного життя, він відмовився від цієї пропозиції і впродовж життя не займався академічною працею. Натомість він вступив на службу до майнцького курфюрста і як співпрацівник його першого міністра одразу занурився у вир великої європейської політики. Молодий Лейбніц активно займається найрізноманітнішими справами: реформа викладання юриспруденції, кодифікація правових норм, подолання ересей, примирення католицизму з протестантством. В цей час Лейбніц успішно робить кар'єру — у віці 24 років стає радником верховного суду в Майнці; у складі різних політичних місій проводить близько чотирьох років у Парижі, Лондоні, Амстердамі. Одночасно наполегливо займається науковою діяльністю: вивчає математику, природознавство. Знайомиться з працями філософів: Декарта, Гоббса, Паскаля. Веде листування з Ньютоном, відвідує Спінозу.

1671р. після смерті курфюрста та його міністра, залишив службу в Майнці й оселився в спокійному Ганновері як радник двору і бібліотекар. На цій посаді він залишався протягом сорока років, аж до самої смерті у 1716 році. Але затишне і спокійне життя мало приваблювало мислителя — він і надалі брав активну участь у "різноманітних дипломатичних переговорах, а також працював у царині історії права...", займався різноманітними речами, роблячи відкриття, будуючи теорії та проекти робіт і реформ" [17, 94]

Джерела філософської системи Лейбніца є різноманітними. Будучи ще підлітком, він мріяв погодити між собою вчення Демокріта, Платона та Аристотеля. Знав Декарта і Спінозу, і хоч які вони не були між собою різні, він у більшій або меншій мірі користався їхніми надбаннями у царині філософії для побудови власної філософської системи.

Творчість Лейбніца присвячена проблемі виникнення та призначення держави зазнала впливу античних філософів, насамперед, "найвеличнішого із людей" [10, 191] Піфагора, Аристоте-

ля, якого мислитель характеризував як такого, що не має собі рівних у риторичі та політиці [10, 194], Св. Августина, філософів Т.Гоббса та Дж.Локка практична філософія останнього, на велике переконання Лейбніца, повинна була "стати керівництвом для кожного" [11, 605]

Лейбніц здобув визнання ще за життя, але школи не створив. Це пояснюється оточенням людей, з якими він спілкувався: це були видатні вчені та монархи. Однак він знайшов одного послідовного учня, який систематизував його філософію і розповсюдив її. Ним був Християн Вольф, який увійшов в історію, за влучним визначенням Владислава Татаркевича, "з ярликом учня Лейбніца" [17, 202], заснував могутню в Німеччині філософську школу, вчення якої, через свого наставника вольфганца Мартіна Кнутцена, справило значний вплив на формування філософських поглядів молодого Канта.

Мислитель неодноразово вказує в своїх творах на те, що "...ничто не происходит без основания..." [11, 179] Основами ж, для творення суспільства виступають "божественне провидіння" та природна схильність людини до суспільного життя. Політико-філософська думка Європи того часу була представлена вченнями таких яскравих мислителів як Томас Гоббс та Дж.Локк.

Томас Гоббс вказував на той факт, що людина істота, від природи не схильна до життя в суспільстві, так як їй стають на перешкоді вади, що криються в самій суті людській — це, "поперше, суперництво, по-друге, недовіра, по-третє, жага слави" [2, 95] Відповідно до цього люди "не відчують ніякого задоволення, а навпаки значну гіркоту від життя в суспільстві" [2, 95]. "Люди за своєю природою є рівними" [2, 93] вказує Т.Гоббс, з рівності походить "взаємна недовіра", ворожеча і нарешті "війна всіх проти всіх" [2, 95]. Таким чином, природний "неправовий стан" людей криє в собі значну небезпеку для майна та самого життя індивіда, адже не існує жодної гарантії, що їх права буде знехтувані фізично більш сильним індивідом у час, коли панує "війна всіх проти всіх" Страх перед такою перспективою, попри всю їх нехиль до суспільного життя, штовхає людей "керуючись стремлінням позбавитись небезпечного стану війни" [2, 129] до об'єднання шляхом суспільного договору. Таким чином, держава Гоббса виникає неначе з-під палиці, з необхідності, і метою її є, насамперед, "забезпечення безпеки", "підкування про самозбереження".

На переконання ж, Лейбніца, який досить уважно ознайомився з теорією Гоббса, виникнення держави є закономірним процесом розвитку людства. Якщо Томас Гоббс вважав головним "спонукаючим мотивом" [2, 155] для створення держави страх перед природним (не правовим) станом, то Лейбніц виводить основною причиною об'єднання людей прагнення до досягнення якоїсь спільної мети: наприклад – будівництво загати на річці [11, 234]. Не акцентуючи увагу на злій природі самої людини, Лейбніц пропонував шукати джерела творення суспільства у природі, звертаючись до прикладів соціальних тварин. Філософ вказував, що "навіть самі найдобріші, позбавлені усякої злості люди можуть об'єднатися для кращого досягнення своєї мети, подібно до того як птахи гуртуються у групи, для того, щоб краще здійснювати переліт разом, або подібно до того, як бобри об'єднуються сотнями для будівництва великої греблі, з чим би не впоралась невелика кількість цих тварин" [11, 274]. Саме такою на глибоке переконання вченого, є "основа суспільства соціальних тварин, і у жодному разі, не страх перед собою подібними, який у тварин не зустрічається зовсім" [11, 274].

Таким чином, прагнення людини до суспільного життя є природним, адже "людина створена для суспільства" [11, 274]. Відповідно і утворення держави є добровільним процесом, насамперед, "для кращого досягнення мети" всіх верств суспільства. Проте було б крайнім спрощенням трактувати тезу Лейбніца про творення суспільства як вільний акт, або вияв фантазії лише самої людини. Виникнення суспільства і держави процес закономірний ще й тому що, головним гарантом його творення, як певного порядку-ладу, на тверде переконання Лейбніца, виступає сам Бог адже "... простір є порядок (лад), а Бог – джерело його" [11, 149]. Отже людина у процесі творення виступає у якості співавтора, саме тому вона не має змоги самотужки дійти до причин і умов створення суспільства, адже "...явища мають певну причину поза нами" [12, 268], тому-то і "неможливо знайти достатньої умови існування ні в якійсь-небудь окремішій речі, ні у зібранні їх" [12, 282].

У вченні Гоббса про державу Лейбніц знаходить і інші протиріччя. Аналізуючи припинення стану війни із виникненням держави, звертаючись до колеги у властивій йому доброзичливій, полемічній формі, Лейбніц зазначає "хоча Ти...наголошуєш, що всі права передані підданими державі... однак у іншому місці ти вірно визнаєш, що в середині держави залишається право захищати себе, якщо існує загроза життю" [10, 113] як від інших громадян, від самої держави і навіть від особи правителя. Хоча за умови укладення ними первинного договору вони мали б сумірно "підкорятись правителями" [10, 113]. Далі Лейбніц розмірковує, якщо

створення держави розглядати як вимушений засіб проти зла, тоді й піддані в державі, за умови їх переслідувань, щоб протистояти цьому злу мають законне право "творити змови" [10, 113]. Натомість, далі, Гоббс заперечує право громадян на зміну державного устрою "піддані не мають право змінювати форму правління" [2, 135] навіть вказуючи, що "така спроба є протиріччям розуму" [2, 113]. Сам Лейбніц також виступав проти грози революцій і кривавих потрясінь, закликаючи слідувати за природою, а вона "ніколи не робить стрибків" [12, 56], відкидаючи відомий, сучасний нам, принцип зміни державного ладу "до основи, а затем...", вказуючи на неприпустимість "руйнації держави заради того, щоб була введено потрібна форма правління" [10, 169] пропонуючи, натомість, еволюційний, мирний шлях розвитку суспільства.

Критикуючи теорію виникнення та призначення держави Гоббса, Лейбніц проте не відкидав саму можливість укладення первинного договору, як певного "пошуку мирної угоди" [10] між людьми, що погодились співіснувати разом. Значний вплив на погляди Лейбніца з цієї проблематики мала творчість Дж.Локка.

Локк ретельно розмірковував над питанням, чому окрема людина "лишає свою свободу, чому відмовляється вона від цієї імперії і підпорядковує себе владі і керівництву якоїсь іншої сили?" [13, 334]. Адже, на його переконання, людина народжуючись, вже "має право на повну свободу ...та наділяється всіма правами та привілеями природного закону", вона має право "не лише охороняти свою власність, тобто своє життя, свободу та майно від пошкодження та нападів з боку інших людей, але також судити та карати за порушення цього інших, які за його переконаннями на те заслуговують" [13, 311]. Маючи такі широкі права і привілеї, індивід все-таки згоден їх повністю або частково втратити, об'єднавшись з іншими у політичне суспільство. На його переконання людина, у природному своєму стані, хоча і володіє великими правами, скористатись ними в повному обсязі не має змоги, тому що "їй постійно загрожують зазіхання інших "адже якщо кожна людина має такі ж права, а більшість з людей не схильні "дотримуватись рівності і справедливості, " то перед загрозою опиняється священне для кожної людини право приватної власності. Саме захист власності, на переконання Локка, і є однією із головних причин, що спонукають людей об'єднуватись у політичне суспільство яке покликане надати своїм громадянам "безпеку та захист" [13, 315]. Об'єднуючись у політичне суспільство, людина "відмовляється від своєї виконавчої влади, що належить їй від природи, та передає її суспільству" [13, 312] частково втрачає право судити і карати, але отримує, натомість, "захист закону", який визнає переваж-

на більшість суспільства, до того ж "кожна людина, визнаючи себе членом єдиного політичного організму, бере на себе зобов'язання перед кожним членом цієї спільноти підкорятись рішенню більшості і вважати його остаточним..." [13, 318]. Лейбніц слідом за Гоббсом і Локком визнавав людину істотою вільною. Разом з тим він зазначав, що необмежена свобода індивіда може призвести до лиха. Тому заради блага громадян потрібні закони, які б "загрожували покараннями та обіцяли нагороди, щоб запобігти поганим вчинкам і спонукати до добрих" [11, 243], самі закони – це "правила мудрості, або наука про щастя" [11, 359].

Поділяючи погляди Локка з причин утворення суспільства, Лейбніц проте не приймає локківську революційність щодо демократичного устрою держави, а також обґрунтування права громадян на повстання з метою захисту своїх справедливих інтересів. Відомо, що Локк був послідовним противником абсолютизму. Він, зокрема, вказував на те, що форма абсолютної монархії, "яку декотрі вважають єдиною можливою формою правління у світі" взагалі повинна бути виключена із переліку громадянських форм правління, тому що вона, "насправді, несумісна з громадянським суспільством, і отже не може бути взагалі формою громадянського правління" [13, 312]. Форму ж громадянського правління на глибоке переконання філософа, міг встановлювати лише народ "шляхом створення законодавчої влади та призначаючи тих, у чийх руках буде вона (влада) зосереджуватись" [13, 344]. Проаналізувавши погляди Лейбніца з тематики суспільства і державного управління, можна з певною часткою впевненості сказати, що він виступав з позиції просвітницького абсолютизму, яка так імпонувала тогочасним європейським монархам. Так на сторінках своїх творів мислитель, закликає "избегать праздности" [11, 188], радить монархам приділяти увагу наукам, що пов'язані з управлінням і "...стосуються поліпшення внутрішньодержавних справ, полегшення тягаря народу" [10, 181], правити підданими більше методом переконання, ніж грубою силою, адже "...красномовством можна досягнути більше, ніж силою..." [10, 188], навіть у справі "придушення заколотів".

Червоною ниткою через творчість Лейбніца, присвячену державі, проходить перевага моральності над раціональністю, етичних норм над практичною доцільністю. Напевно мало хто не погодиться з тим, що політика по своїй суті аморальна. Політичне життя України переконливо підтверджує цю тезу. Сучасні політики, переважно, відкидають мораль і етику. Для них політика це "технологія завоювання та утримання влади, а не вчення про шляхи відповідності законам Істини, Добра і Краси" [15, 39]. Лейбніц не приймав Макіавелівський принцип переваги доцільності над моральністю. За Лейбніцом

етичні норми, моральність невідступні супутники людства, фундамент справедливого суспільства "Града Божого" [12, 411]. Сам Бог, наділяючи людину "природним потягом" [11, 94] до моральності, спонукає її просуватись у напрямку побудови "Града Божого" і гарантує побудову "найдосконалішої держави" за умови виконання поставленого перед людством завдання досягнення "нравственности" [11, 466] як головного завдання людства.

Виразно гуманістичний і моральний характер мала політична теорія наступного філософа – Імануїла Канта, проаналізувати погляди якого, також, ставив на меті автор даного дослідження.

Формування і розвиток філософських поглядів Канта, досить виразно поділяється на два періоди – докритичний та критичний. Перший з них охоплює час з 1746 року, коли ним було написано перший науковий твір – "Думки про дійсну оцінку живих сил", до кінця 60-х рр. На цей період припадає висунення ним космогонічної гіпотези про походження Сонячної системи і її значення в розвитку діалектичних поглядів на природу, ідеї Канта стосовно розвитку природи: вплив історії походження планети Земля на перспективи її майбутнього розвитку, космічне значення приливного тертя, визначення відносного характеру руху тощо. Ці теоретичні ідеї Канта були обмежені рамками деїстичних та теологічних уявлень. Другий період філософської діяльності Канта отримав назву критичного. Така назва походить від основної вимоги, яку мислитель ставить в цей час до філософського знання, про те, що розпочинати виклад філософії потрібно з критики пізнавальної здібності суб'єкта та визначення меж його пізнання. Термін цей був разом з тим пов'язаний і з назвами основних праць Канта, цього періоду: "Критика чистого розуму" (1781), "Критика практичного розуму" (1788), "Критика здібності судження" (1790). Саме в ці роки виходять головні роботи Канта присвячені державі, державному устрою та управлінню. Методологічну основу цих творів складає критична філософія Канта, названа ним трансцендентальною, тобто такою, що виходить за межі досвіду, що є, одночасно, і передумовою його.

Кант пояснює постулати морального досвіду – "свобода, Бог, безсмертя душі" [8, 512] у кінці "Критики практичного розуму". Він намагається довести, що ці постулати моральної свідомості є необхідною умовою реалізації вишого людського призначення на землі.

Найвище людське поклонання, за Кантом, реалізація найвишого гаразду (блага) – створення суспільства, в якому кожна людина була б щаслива на основі її заслуг бути щасливою. В розумінні Канта найвищий гаразд має дві частини: 1) людське щастя, або реалізація індивідуальних бажань, схильностей та інтересів; 2)

людська гідність, або ж реалізація індивідуальних моральних обов'язків. Найвище благо (створення суспільства) являє собою комбінацію цих двох основ активності людства. У цій площині індивіди є моральними не для того, щоб бути щасливими. Це була б гетерономна установка моральної свідомості яку заохочує потойбічний релігійний підхід до моралі.. Для Канта люди є щасливими у тих межах, в яких вони готові реалізувати свою моральну відповідальність.

Погляди Канта на творення та функціонування держави у різний час зазнавали впливу вчень (часто протилежних) провідних мислителів тогочасної Європи. Особливо помітним на творчість з даної проблематики Канта відчувається вплив Монтеस्क'є, Юма, та Руссо.

Подібно до Лейбніца Кант шукає витоки творення держави у божественному провидінні, вказуючи на те, що "якщо в улаштуванні світу виявляється лад і краса, отже Бог існує" [3, 242], а джерела виникнення держави і суспільства, як такого, криються у "внутрішній практичній необхідності" [5, 671].

Юм, з вчення якого Кант був знайомий, вказує на прикладі "сцеплення частиц матерії" [19, 151], що творення суспільства відбувається за тотожних умов і є закономірним процесом, адже "люди завжди шукають спільноти" [19, 51] і хоча ця риса людської вдачі не залишається до кінця з'ясованою самим мислителем, він вказує на те, що "сама по собі людина, взята окремо, не має у своєму розпорядженні ні засобів захисту, ні сили" [19, 247] для задоволення власних потреб і лише за допомогою суспільства "людина має можливість позбавитись своїх вад і досягнути рівності з іншими живими істотами, і навіть, набути переваги над ними" [19, 247]. Монтеस्क'є вказує на "бажання жити в суспільстві" [14, 166] як на одне із головних природних бажань людини. Шарль Луї Монтеस्क'є також вказує міркування про "безпеку та захист" основною причиною, за якою індивіди творять державу, тому що "окремі особи у ... суспільстві (не регламентованому державними законами авт.) починають відчувати свою силу і намагаються повернути на власну користь головні вигоди цього суспільства – звідси війна між окремими особами" [14, 167]. За Гобсом і Локком, суспільство виникає завдяки укладанню договору між його членами – "державу встановлено, коли багато людей домовилися і укладають угоду" [2, 134]. Юм зазначав, що шляхом творення суспільства, індивід отримував можливість "мирно користуватись усім тим, що він придбав завдяки вдачі та праці" [19, 252] і лише суспільний лад вів до процвітання індивідів. Руссо попри всю його нелюбов до суспільства і законів, які "безповоротньо знищили природну свободу, назавжди встановили закон власності та нерівності" [16, 70] визнавав процес тво-

рення суспільства з однієї сторони як вигоду з боку заможних індивідів, щоб унебезпечити від зазіхань інших "своє" майно, так і як необхідність, з боку іншої частини людства захистити залишки своєї свободи законодавством посталих спільнот. Саме останні, індивіди, зрозуміли, що "потрібно ... пожертвувати частиною своєї свободи, щоб зберегти залишки її" [16, 70] і уклали перший суспільний договір. За цим договором "людина втрачає свою природну свободу та необмежене право на те, що її приваблює і чим вона може завладіти, набуває ж вона свободи громадянської і право власності на все, що має" [16, 86].

Таким чином однією із головних причин творення суспільства, як укладання своєрідного "первинного договору", в більшій чи меншій мірі, у попередників Канта виступає вигода.

Відправним пунктом кантівського аналізу є також гіпотеза природного стану, позбавленого всякої законної гарантії. Але моральний обов'язок, почуття поваги до природного права підштовхнули людей залишити цей первинний стан і перейти до життя у громадянському суспільстві. Перехід же до нього не є випадковим. Актом, завдяки якому ізольовані до того моменту індивіди творять народ і державу, є договір. Саме за цим договором всі окремі особи, що становлять народ, відмовляються від своєї зовнішньої свободи, щоб знову її отримати вже у якості членів держави. Причина ж творення держави, за Кантом, криється не лише у вигоді і не в досягненні щастя громадян. (це останнє може ще краще досягатись в природному стані), а як вища згода з принципами права, прагнути до чого нас зобов'язує розум за допомогою категоричного імперативу. Головна ж причина творення держави криється у "внутрішній практичній необхідності" [5, 671] незбагненному задумі "таємної сили" [4, 312], яка спонукає людей протягом історії всього людського роду виконувати "таємний план природи – здійснення... досконалого державного устрою, у якому вона (природа) може повністю розвинути всі задатки, вкладені нею в людство" [9, 18], а людина "надати моральним законам дієвість" [5, 671].

Отже, держава, як організація, є результатом угоди людей, за якої кожен з них, відрідкаючись частково від своєї свободи, вільно користується тією частиною, яку залишає собі, але кожна людина має своє уявлення про цю частину, тому для уніфікації свободи на користь держави і кожної людини, зокрема, існує право. Воно узгоджує волевиявлення громадян за собом законообразного примусу. Для того ж, щоб приватне право мало силу і могло б у разі необхідності стати примусом, необхідне існування держави, яка в свою чергу перетворює природне спілкування людей у громадянське суспільство.

Для вчення Канта притаманно визначення держави через право. Найбільш характерним судженням автора стосовно цієї проблеми є його висловлювання, де держава характеризується ним як "велика кількість людей, що підпорядковується правовим законам" [7, 233]. Саме підпорядкування праву, на думку філософа, відрізняє державу від інших спільнот, що також носять соціальний характер, але є заснованими не на праві, а на "законах добродетельності у чистім вигляді".

Громадянське суспільство Кант характеризує як такий державний лад, у якому завдяки Конституції стає можливим законодавче забезпечення свободи всіх членів суспільства, як основи для розвитку їх здібностей. Таке суспільство, у якому, за висловом Руссо, "... сума загального блага становить більш значну частину блага кожного індивіда" [16, 88]. Тут не можна не помітити схожість твердження Руссо з категоричним імперативом Канта "Чини лише згідно до такої максими, керуючись якою ти у той же час можеш побажати, щоб вона стала всезагальним законом".

Кант вважав не суттєвою форму правління, в його розумінні республіка могла бути і з монархом на чолі, натомість, обов'язковим, він вважав у своїй республіці рівне законодавчо-правове забезпечення громадян. "Головне, щоб країною правили не люди, а закони" [5, 243], – вважав він.

За формою управління держави поділяються Кантом на республіканські та деспотичні. Перевагу, звичайно, Кант надає республіканським. А так як сам республіканський устрій буде панівним не скоро, проміжним пунктом на шляху до "дійсної" республіки, на переконання Канта, є монархія "як духовне тіло, якщо воно керується за внутрішніми, народними законами, або як машину... якщо нею управляє окрема абсолютна воля" [8, 358]. Монархія, як державний устрій – найперша, найпростіша і, при тому, обов'язкова, ступінь розвитку політичного суспільства. Кант вказує на те, що "людина, на відміну від домашньої тварини, була призначена не для стадного життя, а, подібно до бджоли, до життя у вулику, – це необхідність для неї, бути членом ...громадянського суспільства" і далі продовжує: "Самий простий і найбільш природний спосіб досягнення такого суспільства – це мати матку у цьому вулику (монархію)" [9, 584]. Саме від монархії найлегше перейти до "дійсної республіки", адже саме в монархії досягається відома, кантівська, умова досягнення вказаного правового ладу, а саме, "чим менше персонал державної влади (число осіб, що мають владу) і ширше... її представництво", тим скоріше такого роду перетворення відбудуться. За аристократії такі перетворення будуть відбуватись з невиправданими труднощами, за демократії, ж на думку Кан-

та, республіканського устрою можна досягти "лише шляхом насильницької революції" [9, 270]. Насильницький розвиток суспільства Кант, з притаманним йому морально-гуманістичним поглядом на політичні процеси суспільства, категорично відкидав.

Роздуми Канта про державу як таку, що має правове обґрунтування, характеризували, власне, його політичний ідеал, що повинен був, згодом, втілитися в життя. Прихильник конституційної монархії ясно розуміючи, що сучасний політичний устрій Пруссії є зовсім іншим, Кант у певній мірі погоджувався з королівським абсолютизмом і навіть проводив його, так би мовити, філософсько-правову легітимність, категорично засуджуючи спроби привести його до відповідності з ідеалом діями "з низу", за французьким, революційним зразком. Монарх, що знаходився при владі, характеризувався Кантом як "законодавчий глава держави", котрий "у відношенні підданих має одні лише права і жодних зобов'язань", тобто має абсолютну владу. Кант на противагу революційному демократизму Руссо заявляв, що проти любих дій такого монарха "не існує правомірного опору народу" [7, 242]. Подібно до Гоббса, що заявляв про захоплення влади шляхом повстання як про "спробу цілковито позбавлену здорового глузду" [2, 113], Кант відкидав право підданих "на повстання" і на судове покарання монарха, а тим більше на засудження монарха до смертної кари. Останнє право народу гаряче захищав Руссо, зазначаючи, що "повстання, яке призводить до вбивства або до позбавлення влади якого-небудь султана, – це акт закономірний, як і ті акти, за допомогою яких він тільки що розпоряджався життям та майном своїх підданих" [16, 74]. Думка Канта з цього приводу є категоричною: вбивство монарха є не інше як "самогубство держави... злочин, що не можна спокутувати" [7, 244].

Але за своїми переконаннями Кант не був роялістом і абсолютним консерватором. Навпаки, він був переконаним республіканцем і прогресистом, хоча і досить поміркованим у питаннях стосовно методів відповідних перетворень. Відкидаючи насильницькі революційні методи розвитку суспільства, Кант проте погоджувався з тим, що народ має право захищати свої права, "подавати скарги" (*щоправда, Кант не вказує кому, ці скарги подаються і як і ким ці скарги буде задоволено*), що "народу (в парламенті) дозволяється інколи не поступатися вимогам виконавчої влади, які вона не мотивовано вважає необхідними для державного правління" і навіть більше того, "якщо б народ завжди поступався перед ними (вимогами виконавчої влади), то це було б вірною ознакою того, що він зіпсований, його представники продажні, глава уряду діє як деспот через свого міністра, а цей сам зраджує народ" [7, 245]

Кант обґрунтовує необхідність впровадження поступових змін в державному устрої, насамперед з боку "суверена" – монарха. Народ же, тим часом, повинен "поступово оволодіти здібністю творення власного законодавства". В більшій чи меншій історичній перспективі Кант вважав можливою реалізацію республікансько-демократичного ідеалу, коли сувереном стане сам "об'єднаний народ". Можливість у подальшій реставрації монархій, особливо абсолютних, Кант вважав не правомірною, заявляючи, що "в заснованій віднині республіці не існує вже потреби випускати із рук важелі правління і віддавати їх тим, хто тримав їх до цього часу і чие абсолютне свавілля могло б знову знищити всі нові устрої" [7, 268].

Уваги заслуговує той факт, що при всій різкості засудження Кантом революційного зламу монархічних форм правління він, разом з тим, проводить обережну легітимацію політичних устроїв, що були створені переможними революціями. Кант писав, "якщо революція відбулась і встановлено новий лад", то піддані зобов'язані бути лояльними йому та підпорядковуватись новому уряду" [7, 245] і навіть сам "володар повинен повернутися до становища підданого" та "не піднімати повстання з метою повернути владу", бо останнє не принесе користі для держави.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Виндельбанд В. Избранное. Дух и история. – М.: Юрист, 1995. – 687с.
2. Гоббс Т. Сочинения в двух томах. Т-2, М.: Мысль, 1991. – 731с.
3. Кант И. Сочинения в шести томах. Т-1, М.: Мысль, 1963. – 540с.
4. Кант И. Сочинения в шести томах. Т-2, М.: Мысль, 1964. – 411с.
5. Кант И. Сочинения в шести томах. Т-3, М.: Мысль, 1964. – 783с.
6. Кант И. Сочинения в шести томах. Т-4, Ч-1., М.: Мысль, 1965. – 524с.
7. Кант И. Сочинения в шести томах. Т-4, Ч-2., М.: Мысль, 1965. – 473с.
8. Кант И. Сочинения в шести томах. Т-5, М.: Мысль, 1966. – 557с.
9. Кант И. Сочинения в шести томах. Т-6, М.: Мысль, 1966. – 743с.
10. Лейбниц Г.В. Сочинения в 4 томах. Т-1, М.: Мысль, 1982. – 636с.
11. Лейбниц Г.В. Сочинения в 4 томах. Т-2, М.: Мысль, 1983. – 686с.
12. Лейбниц Г.В. Сочинения в 4 томах. Т-3, М.: Мысль, 1984. – 734с.
13. Локк Дж. Два трактата о правлении. // Соч. в трех томах. Т-3, М.: 1988
14. Монтеск'є Ш.Л. Избранные произведения. М.: Госполитиздат, 1955. – 799с.
15. Панарин А.С. Политология: Западная и Восточная традиция. М.: Университет, 2000. – 320с.
16. Руссо Ж.Ж. Избранное. М.; 1974. – 188с.
17. Татаркевич В. Історія філософії. Т-2, Львів: Свічадо, 1999. – 349с.
18. Юм Д. Трактат о человеческой природе. Т-1, М.: Канон, 1995. – 381с.
19. Юм Д. Трактат о человеческой природе. Т-2, М.: Канон, 1995. – 405с.

М. П. БОЙКО

ІДЕЇ КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОГО ТОВАРИСТВА У СУЧАСНОМУ КОНТЕКСТІ

Бойко Микола Петрович – доцент кафедри історії України та українознавства Дніпродзержинського державного технічного університету, кандидат філософських наук

Важливим впливом інтелектуального розвитку в духовно-культурному житті України було Кирило-Мефодіївське товариство, яку подава-

Кант усе-таки – більш мораліст, ніж політик, і це видно навіть з його ставлення до повстання народу проти тиранії. Задаючи питання: "Чи є повстання правомірним засобом для народу скинути його тирана?", Кант недвозначно вказує на справедливість такого вирішення проблеми тиранії з боку гноблених, проте одночасно вказує і на той факт, що повстанці повинні діяти на свій страх і ризик "у такий спосіб добиваючись свого права" і отже у разі поразки "не можуть скаржитись на несправедливість, якщо зазнають поразки в цій боротьбі і як наслідок отримують жорстокі покарання", адже діють вони не в межах законів.

Чи можна у сучасному світі реалізувати справедливе суспільство ("Град Божий") Лейбніца та Кантівську ідею найвишого блага, створення ідеальної держави? Мислителі своєю творчістю по різному відповідали на це питання сучасників. Але суть залишалась однією. Ідеал залишається в неосяжній далечині! І не тому що конституційна монархія як державний устрій себе вичерпала, політичні реалії сьогодення переконливо свідчать про протилежне, причина цієї "неосяжної далечини" криється не в устрої державному, а в самій людині, і доки не з'явиться людина з "розвинутою державною свідомістю" для якої "усвідомлення політичного обов'язку стане одним із панівних мотивів" [1, 577] ідеал державного устрою буде недосяжним.

ло осереддя найбільш освічених людей, що мали у своїх напрацювання різнобічні і широкі наукові інтереси. Смердоти поставили за пол-

ітичну і культурну позначку виявити тенденцію національного утворення української суспільності, яка в тієї час досить була проблематичною, але це не значило, що була відсутня тенденція утворення державності. Їх вплив на тодішню духовну атмосферу є безумовно важливим, але як тоді, так і зараз, перед дослідниками діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, завису "таємничості" їх думок, намірів, теоретичних розробок Цікавими матеріалами є слідство по справі цієї організації III відділенням канцелярії російського царя, та згадки Миколи Костомарова, Василя Білозерського, Пантелеймона Куліша, Тараса Шевченка.

Не повністю виявлена філософська оцінка їх теоретичних розробок у створенні християнської федерації слов'ян де б релігійно моральні принципи стали б домінуючими в громадських справах і міжлюдських стосунках, принаймні "Християнство" стало початковою формою обґрунтування та створення "духовної" України, а це насамперед стало поштовхом у соціальному прогресові людства. Філософія "мизного соціалізму" у сенсі якої розвивав думки Куліш, значно ширша і глибша, ніж вважається, зараз сучасними людьми, бо міркувати в межах глобальної теорії до створення прогресивного суспільства, вимагає конкретного бачення життя окрет трудівника-замлєроба, життя і діяльність якого впливає на здобуток урбанізованих міст і навіть країни. Саме Куліш, один з найперших українських інтелігентів, відчував відрив міста від села, який виражався в нерозумінні один одного, неспівставності "селянської" культури (живої і природної) з "міського" (штучною, модернізованою). Кулішева ідея прогресу є очевидною, він бачив, що місто відриває людину від природи, він пропонує роздріблення міст у сільську місцевість. З однієї сторони, ця ідея є консервативною, так як міщанин звик жити в цивілізації з налагодженим побутом і засобами сучасних комунікацій, від яких він ніколи не відмовився. Він відчуває що такий "комфорт" у селі відсутній, але міщани втратили природний важіль відчуття належності природі (первісний праматері людства). Тому ця розірваність веде до заглиблення суперечностей, бо урбанізована людина, усе ж залишає почуття своєї первобутності, повертається в село (дачі, позаміські будівлі, санаторії), намагалися духовно вилікуватися і відчуті собі самотньою соціальною сутністю, і відчувши глибокий зв'язок з "батьківським" селом, у тому сенсі, що село є і буде залишатися основною формою любовно-романтичного відношення людини і природи. Селяни мають свою особливу душевність і культуру, смердоти відчувають настрої міщан, котрі прилучаються до сільської праці, але "комфорт" сільського житла значно віддалений до реальних можливостей, фізична праця була і буде стимулом життя і здоров'я.

Кирило-мефодіївці, які переважно були вихідцями з сільських жителів, а працювали в містах, вважали, що та держава, яка обмежує ініціативу творчої людини-селянина, не дає їй власності на засоби виробництва і знаряддя праці, є консервативною системою, прикладом цього було кріпосне право в Росії, де усі привілеї для поміщиків служили безправному стану селян, які не хотіли і не воліли працювати "добросовісно" на хазяїв. З ліквідацією диспропорції між виробничим і привласнюючими господарствами, у Росії й України відносини між працівниками і чиновницько-бюрократичним утворенням були й ставали більш напруженими.

Вивчаючи вплив ідей цього товариства й актуалізація їх у сучасних наукових дослідженнях, при цьому створюється враження, що не вусі що смердоти міркували стало одкровенням "українського" – вузько і "слов'янського" духу – широко, є нашою заслугою, отут цілком можна погодитися з висновком Юрія Пінчука, який у передмові до "Автобіографії Миколи Костомарова писав: "На сьогодні іще не в повній мірі усвідомлені роль і значення Кирило-Мефодіївського товариства, в описанні історії, у котрій до цих пір міститься ряд суперечливих і дискусійних стверджень. Дослідники, які формують свої версії на основі офіційних заяв членів товариства, нерідко припускали неточності. Частіше в основі аргументів ними привозилися свідчення людей, які числилися в політичних злочинах і постійно перебуваючих під наглядом жандармів... З цього витікають, наприклад такі висновки, що навіть у закордонній печаті кінця 40-х років минулого віку, кирило-мефодіївці були охарактеризовані як злочинці виступаючи проти існуючого порядку, що адміністрація слідкувала за Миколою Івановичем Костомаровим до кінця його днів і навіть після смерті заборонила служити по нім панахиду" [4, 15].

Зусилля членів Кирило-Мефодіївського товариства покращати духовно-культурну атмосферу в українському та російському суспільстві, були мало зрозумілими, так, як існуюча російська політична точка на "злочинних" намірах радикального крила "малоросів", змінити на позитивну демократичну орієнтацію, вважались занадто революційними і ворожими для віковичних устоїв Росії. Тримаючись офіційної точки зору, при допитах, слідчі III відділення в справі Кирило-Мефодіївського товариства, намагалися змінити самі наміри учасників, мотивуючи, що ці "молоді" інтелігенти – малороси помилялися, що відповідає їх княцькому радикалізмові. виправити їх радикальні подиви, задля служби самодержавству, основна ціль слідчих досягти істинного покаяття в "злочині", усе ж мала зовнішню рису, у глибині душі Костомаров, Куліш, Білозерський залишилися патріотами України, служачи їй словом і справою, навіть після заслання.

З бокові російських демократів: Герцена, Огарьова, Писарева, Чернишевського, та інших, їх діяльність була зрозумілою бо з одного боку, смердоти виступали проти самодержавства і кріпацтва були борцями і засновниками різночинської революційної течії з іншого боку, Кирило-мефодіївці були борцями і засновниками різночинської революційної течії. З іншого боку, кирило-мефодіївці були політично-культурною організацією українського національного відродження, тому росіяни бачили в них сепаратистку "націоналістичну" течію. Небезпека українського радикалізму була вразливою для самодержавної Росії, яка боялася втратити могутність, складаючих і входячих у неї народів Отут зближувалися монархічні і демократичні кола російської інтелігенції й урядовців, бо даремно в зв'язку з цим шеф III відділення Бенкердорф, у листі до великого князя Костянтина писав: "У нас ця війна буде війною національною, але смердота принесе нам багато нещастя. Смердота послужити нагородою для негідників усіляких національностей, й кине на важкі, і без того вже звернену вниз, в іншу сторону, велику тяжкість на користь закону проти законної влади" [7, 31].

Бенкердорф писав ці рядки в зв'язку з польським повстанням 1830-1831 років, і виявив небезпеку, що національна свідомість вже пробуджувалася і ставала прогресивним явищем у європейському русі до свободи і "нон-сенсом" для монархічних систем Європи і Росії. Саме кирило-мефодіївці ставили за позначку розробити філософську і політичну ідеологію національного прогресу, бо розуміли, що народи не що не мали історичних і культурних витоків державотворення і стійких тенденцій статті нації, приреченій на духовне вмирання, бо більш "міцніші" нації будуть намагатися його включити до своєї системи цінностей і цим втратити взагалі ідею до національної ідейності: "У українській філософії починає відігравати особливу роль романтична тенденція, у її межах викликає і розробляється філософія національної ідеї, що є теоретичною самосвідомістю українського народу, який відчув собі як нація. Започаткування в цій справі належить Кирило-Мефодіївському товариству, яку ставило своєю метою соціальне і національне визволення слов'янських народів, у тому числі українського" [2, 55].

Філософське осмислення національної свободи, спочатку в розробках Кирило-Мефодіївського товариства мислилося, яка очищення релігійної совісті всіх християн, визволеного від тягарю насильства над людиною, бо якщо людина в суспільстві, де існує приниження національної гідності, існує економічна експлуатація людини людиною є реальною доміантою, там не може побудована соціальна гармонія, там не може існувати вільна "щаслива" людина.

Прикладом, які бачили кирило-мефодіївці, було життя і месіанська справа Ісуса Христа, так християнство забороняло усіляке насильство, яку мало необмежені виміри, породжує "сімейний" у соціальному сенсі розлад. У шкірному християнинові повинно пробудитися почуття, бачити в іншому, навіть в іноплеменникові свого брата, й ділити з ним свій домашній притулок, харч, духовне надбання тощо. Самі кирило-мефодіївці намагалися створити своє товариство, на примір християнської общини, де б існувало почуття єдності поглядів і інтересів, де б існував просвітницький принцип "розуміння" істини, яка визволить шкірного віруючого.

Товариство стверджувало, що така "християнська" організація буде ініціювати ідеї для "громадянської" общини, яка в них має потребу, але сама не займається розробкою релігійно-філософського світогляду, вірніше, смердота теж є як негайна потреба розвитку наукового життя, але науковці обмежені в межах своєї дисципліни й мало займаються загальними світоглядними й філософськими ідеями. Морально-етичні цінності вважаються прерогативою релігії, яка давала оцінку людським діям виявляла "суб"ективний" поштовх окремих рухів, партій до меж суспільного в розумінні, як дійство божого саморозвитку його вольового впливу на людство. Різницю між релігією і громадською общиною підкреслювали не тільки кирило-мефодіївці, пізніше на неї звернув увагу швейцарський богослов і філософ Карл Барт, який відмічав наступне: "Християнська община проголошує панування Ісуса Христа і надію на майбутнє Царство Боже. Громадянська община цього не робить, їй не потрібно передавати цю новину, смердота може тільки надіятися, що їй скажуть про неї. Смердота не зможе апелювати до авторитету і милості Божої, смердота може тільки надіятися, що це буде в іншому місті. Смердота не молитися, смердота може лише надіятися, що за неї моляться. Смердота сліпа по відношенню до "звідки?", й "куди?" людське існування про зовнішнє, відносне і перехідне обмежене збережеться, про котре смердота повинна піклуватися" [1, 149].

Якщо і можна вважати Кирило-Мефодіївське товариство таємним спілкою українських інтелігентів, те тільки в тому сенсі, що воно не було сектантською організацією – "общиною", бо цілі їх були суто політичними, а позначка просліджується досить чітко – поширення освіти, науки, як критерію переходові людства в цивілізоване суспільство. Віддаючи данину часові й обставинам, кирило-мефодіївці на перше місце в створенні цивілізованого суспільства ставили морально-етичні цінності, які є базою духовного клімату шкірного співтовариства людей.

Кирило-мефодіївці називали собі "християнським братерством", вбачаючи в цьому деякий релігійний сенс, створення такої єдності, де б існували єдині цінності і взаєморозуміння між членами. Ті що назвали своє співтовариство іменами святих Кирила і Мефодія, теж символічно, бо самі займалися проповіддю наукових знань, сіючи їх серед народу, смердоти теж стверджували, що тільки знання, стануть єдиною основою створення "духовного" суспільства, яку хотів бачити Ісус Христос. Людина не тільки розумна істота, необхідно виявляти її суттєвість у суб'єктно-об'єктному сенсі, бо її мисленеве вплетіння в систему суспільних відносин, де діють не тільки раціональні стосунки, але воля окремих людей, котра не завжди відображає суспільні інтереси, та і суспільна воля (у науковому сенсі мало ще вивчений феномен), теж не є гармонійно-активно діючим компонентом, у ньому теж існують вольові й емоційні моменти.

Довгий час об'єднуючою силою суспільства залишалася релігія, смердота відображала колективний інтерес, під час захисту своєї культури, мови, держави й мала вплив на формування засідок національної свідомості українців. Релігійна свідомість, є моментом абсолютизації окремих духовних цінностей людей, смердота є "колективною" основою, в особистих, або практичних потребах окремих людей, смердота заставляє задуматися над тією проблемою, що шкірна особистість є егоцентрична природна натура, важливий вектор її, це самовідособлення і самозвеличення, а це нівечить і часто призводить до порушень у системі колективної свідомості.

У релігії людина знаходить виправдання свого егоїстичного інтересу, приходиться до думки, що всім правити верховний Абсолют, й усвідомлення собі цілісною структурою, отут природна натура людини дійсно одухотворяється і покращується: "...у людині є щось таємніше від крові її, і це вкрай незрозуміло для науки. Коли земля всмоктала кров і не залишила жодних слідів убивства, "голос" крові вічно кличє, волає до Бога, проти вбивці, вічно! Над цим голосом ніхто не владний, і ніщо не владно. Вже ті місце, де відбувалася кривава сцена, давно вкрасила квітами, і гарненькі діти Сіону сплітають собі вінки, зовсім не знають, що запашні квіти живляться чистою кров'ю дядечка їхнього, непорочна жертва якого була благородніше квітів і прекрасніше дитячої голівки у свіжому вінку перед творцем природи, а голос крові, між палимо, не змовкає і відлунює тужливою нотою в гармонії вічного Творення, — учувається чутливому серцю в гімні літнього ранку, і не губиться навіть у димку дикому концерті осінньої ночі" [6, 80-88]. Кирило-мефодіївці відзначали поетичний сенс християнської релігії в душі українського народу, смердота мала вплив на подальшу художню творчість українських митців.

Українці на думку кирило-мефодіївського товариства, прагнули до об'єднання, попри того, що історичні обставини вусі ближче їх роз'єднували, але ідея — що смердоти є народом єдиним, по своїм традиційним "кровним" джерелам, змогли зберегти духовне осереддя культури, поставило їх у рівень європейським народам, які теж об'єдналися навколо етнічно-національних цінностей. Прогрес народного об'єднання який проходив у часи історично-культурного ствердження духовних джерел українського народу, це визрівання до високого рівня національної свідомості, котра збирала в собі кращі надбання й визріла до політичних задач, коли заради єдності необхідні вже стали свідомі суспільні дії.

Арійський дух українців, не виражався в чітких політичних вимогах, без примішування расистських, шовіністичних ідей, він насамперед був глибинний і культурно-випробувань в історії. У складаних умовах вижила не тільки народна натура українців, а насамперед вижила психологія "життя", вироблення рис поведінки, моралі і релігії, які стали основою національної психології. Існує думка, що тільки боротьбою за своє утвердження українці виступали, яка важливим геополітичним чинником європейської історії. Але забувається, що важлива ідея українців статті релігійною нацією, де уява "України" ставши священним, а самопожертва українців за нього був, символом християнина-лицаря за волю України.

Так українська поетеса Ліна Костенко, вивчаючи "ауру" нації, стверджувала, що український народ — виділяється раціональною основою до повсякденного буття, змішувався з ірраціональним напрямком інших народно-духовних впливів, змінювався з ними і втрачав сенс до реального життя, боровся і виявляв волю до ствердження, шукав духовні цінності: "Українці — це нація, що її віками витісняли з життя шляхом фізичного знищення, духовної експропріації, генетичних мутацій, цілеспрямованого перемішування народів на її території, унаслідок чого відбулися її історичні пам'ятки і якісь втрати самого національного генотипу. Уява її спотворювався віками, їй приписувалися мало не генетична тупість, не відмовляючи в мужності, але інкримінувався нацизмом, те антисемізм. Велике диво, що ця нація на сьогодні ще є, смердота давно вже могла б зневілюватися й зникнути. Фактично ця раритетна нація, самотня на власній землі у своєму великому соціумі, а ще більш самотня в універсумі людства. Фактом Європи, що лише під кінець століття почав набувати для світу реальних мал. Смердота чекає філософів, істориків, генетиків, письменників, митців" [3, 30].

Дійсно вивчення національної ідеології і психології українців, вимагає дослідження з позицій багатьох наук, вимагає різноманітні точки зору,

історично-філософські аспекти цієї проблеми вважається таким, що "дух" нації зростає не тільки в окремих позиціях, культурних зв'язках і економічному співробітництві, а насамперед зростає національний "інтелект", яка феноменальна особистість, у філософських думках українських мислителів Ілларіона, Нестора, Феодана Прокоповича, Інокентія Гізеля, Григорія Сковороди, Миколи Гулака, Пантелеймона Куліша, Тараса Шевченка, Миколи Костомарова та інших діячів, прозвирала "інтелектуальна сила" нації, народжувався її дух.

Так визначила частка, що кирило-мефодіївці осмислювали положення України в тісному зв'язку зі своїм соціальним і інтелектуальним становищем, смердоти пов'язали свою частку з стражданнями народу, з його багатю духовною спадщиною. Але смердоти формували свій світогляд як філософи, бо інакше в тихий обставинах панування чиновницько-бюрократичного тиску на національну самосвідомість і

народні права, жити, як належить вільній людині було неможливо. Філософія стала духовною основою мислення і формування прогресивної ідеології слов'янських народів, як писав грузинський філософ Мераб Мамардашвілі: "Філософія, як мені вже довелося казати – це суспільна свідомість, тобто свідомість, котру неможливо не висказати, тобто свідомість, котру неможливо не враховувати, свідомість угорос. І у шкірному значенні смердота актуальна. Філософ, не філософом бути не може, якщо звичайно він ставши на цю пряму думку, яка виростає з того кута, котрий він примусивши собі зупинитися це частка?" [5, 32].

Роблячи висновок з зазначеного, слід підкреслити, що український народ пройшов шлях культурного й історичного випробування, зміг собі затвердити як нація, впливаючи на європейську і світову політику. Україна є важливим чинником світової цивілізації, її дійсне має продовження у світовому прогресу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Барт К. Христианская община и гражданская община // Вопр. Философии. - 2001. - №11.
2. Козленко В. Духовна свобода і свобода світогляду // Філософ. Думка. - 1998. - №2.
3. Костенко Л. Гуманітарна аура нації, або дефект головного дзеркала. - К.: Видавничий дім Київсько-Могилянська академія, 1994.
4. Костомаров Н. Автобиография. Бунт Стеньки Разина. - К, 1992.
5. Мамардашвили М. Как я понимаю философию. - М.: Прогрес, 1990.
6. Петров В. Хуторянство і Європа // Хроніка - 2000. - 1992. - №2.
7. Троицкий И. Третье отделение при Николае Первом. - М, 1990.

В. М. ВИШНЯКОВ

ДУХОВНІСТЬ І ХРИСТІАНСЬКА МОРАЛЬ ЯК ДЕТЕРМІНАТОРИ УТВЕРДЖЕННЯ ІДЕЙНО-ФІЛОСОФСЬКОГО СВІТОГЛЯДУ

М. І. КОСТОМАРОВА

Вишняков Василь Миколайович – пошукач кафедри філософії Національної металургійної академії України, старший викладач кафедри філософії Національного гірничого університету

Життя і творча спадщина видатного українського історика М.Костомарова носить релігійний характер його світогляду. Так, наприклад, Д.Багалім у своїх "Нарисах української історіографії за доби феодалізму та доби капіталістичної" робив наголос на домінації християнської компоненти його світосприйняття: "Він (Костомаров) був просякнутий християнським гуманізмом, але цей гуманізм був нежиттєвий..."

На релігійних аспектах світогляду М.Костомарова зосередив увагу В.Остапенко у доповіді "Некоторые аспекты исторического мировоззрения Костомарова Н.И.", де він наголошував на зв'язку історико-релігійних поглядів ученого з його власними морально-етичними пошуками і переконаннями.

А.Господін у праці "Костомаров М.І." , також підкреслює християнський характер філософських поглядів вченого і вплив їх на його історичні ідеї, зокрема на розуміння Костомаровим історичного процесу: "Філософські погляди Костомарова М.І. являють собою ідеалізм в його релігійно – християнській формі ... Рушійну силу історії він бачив у релігії" [2, 7]

Та треба визнати, що спеціальних наукових праць, присвячених вивченню світогляду М.Костомарова явно недостатньо для з'ясування особливостей його релігійного світосприйняття. Тому залишаються справедливими слова видатного українського філософа Д.Чижевського, який писав: "Без окремого дослідження залишаються й дуже цікаві історично-філософські погляди ... Костомарова М.І. ... ці погляди зв'я-

зані з глибшими філософічними і релігійними ідеями, що не зведені в систематичні форми, але розсіпані в наукових працях та автобіографії Костомарова М.І.” [7, 139]

Спробуємо довести, що причини, які зумовили зацікавлення вченим історією України, треба шукати, перш за все, у сфері філософської антропонімії, що “нетрадиційний” підхід до філософсько-антропонімічних питань привів історика до дослідження “малопrestижної” на той час історії України.

Релігійна свідомість М.Костомарова, – як підкреслює В.Ващенко, посилаючись на Ю.Пінчука [1, 37], – формувалася не під впливом домашнього виховання. Батько вченого, Іван Петрович, намагався виховати сина в душі раціоналізму французьких просвітителів: “Прочитавши Ж.Ж.Руссо, Іван Петрович застосовував вичитані ним правила у вихованні єдиного сина... Батько не дозволяв моїй уяві пускатися в світ фантастичний, таємничий... він не дозволяв розповідати мені казок, ні тишити уяву оповіданням про привиди.” [4, 15]. Далі В.Ващенко доводить з цього приводу, посилаючись на Н.Білозерську, яка пише: “Тем же впечатлениям детства следует приписать и неизменную религиозность Николая Ивановича. Ещё восьмилетним мальчиком он бегал тайком от отца к заутрени; в религии находил он утешения в своих детских, а впоследствии в более серьёзных невзгодах жизни; она удовлетворяла его художественному чувству... молящаяся толпа, торжественность богослужения, православные обряды были для него полны поэзии.”

Світогляд ученого в зрілому віці повністю змінився саме після трагічної загибелі батька М.Костомарова: “Микола Іванович не переставав молитися про душу свого батька до кінця своїх днів... чим старше, тим частіше молився він про батька. І відвідувати церкву ставало для нього душевною потребою.” [4, 23].

Звернення до релігії пояснюється також впливом матері, кріпачки, яку відзначала глибока релігійність, і роль якої у подальшому формуванні світогляду майбутнього вченого після смерті батька була винятковою. Релігійність М.Костомарова була тією характерною рисою, котру виокремлювали, можливо саме як протилежну поглядам батька Миколи Івановича кріпаки.

Про релігійність як головну і незмінну рису характеру М.Костомарова у своїх “Споминах писала також Н.Білозерська: “Но были две стороны в характере Николая Ивановича, где он неизменно оставался одним и тем же, а именно: отвращение от всякого насилия, откуда бы оно ни исходило, и глубокая религиозность.” [1, 39].

І М.Костомаров дійсно усвідомлює себе пророком в “Книгах буття українського народу.” Він свідомо “грає” соціальну роль “про-

рока”. Релігійна поведінка М.Костомарова відхиляється від загальноприйнятих норм. Вона знаходиться поза межами розуміння. Його не розуміє народ, ні наукове середовище. Ректор Харківського університету Гулак-Артемовський заявив: “У цієї людини розум не на місці, йому не минути або фортеці; або заслання.” [4, 45]. Слова ректора були вщими. Дуже скоро М.Костомаров попав у Петропавлівську фортецю.

Із всього вищесказаного можемо зробити висновок, що ні “релігійність” М.Костомарова, ні його “український націоналізм” не сприймалися російським суспільством як дещо звичайне. І ми вважаємо, що саме релігійний мотив був тим чинником, який обумовив звернення М.Костомарова до науки взагалі та української історії зокрема.

На нашу думку, існував тісний взаємозв'язок між власне релігійними пошуками вченого та його науково-історичними поглядами на християнство, тобто вони складали нерозривне ціле загальної релігійності М.Костомарова. Гадаємо, що його релігійність, релігійні пошуки й релігійна поведінка, яка так відрізнялась від традиційної, не могли зреалізуватись в межах офіційного православ'я. Але іншого у XIX ст. не було. М.Костомаров звертається до історичної форми українського православ'я, наповнюючи її сучасними йому, власними релігійними ідеалами, відроджуючи українські релігійні цінності як складову частину загальнонаціональних цінностей.

Розглядаючи мотивацію наукової творчості М.Костомарова, ми можемо стверджувати, що релігія і є тим головним мотивом, який керував сферами його соціальної діяльності, у тому числі й науковою. Що сама наука, і зокрема наука історична, мала таку велику значимість для М.Костомаров лише тому, що отримала абсолютну релігійну санкцію і підтримувалася авторитетом релігії, а зайняття “непристижною” українською історією було можливе для вченого в силу його “нетрадиційного” погляду на християнство.

Релігійні погляди вченого визначали й вибір тематики його історичних досліджень. Так, перша його монографія “Богдан Хмельницький” (вийшла друком у 1857р.) багатьма дослідниками розглядається під релігійним кутом зору. Ось як, наприклад, визначає зміст цієї праці один із сучасних дослідників: “Костомаров Н.И. отвёл видное место значению религии, рассматривая столкновение козаков с польскими панями в значительной мере как борьбу православия против католицизма” [6, 129], не кажучи вже про інші його дослідження, як, наприклад, перша і друга його дисертації.

Підбиваючи підсумки, можемо відзначити, що світогляд М.Костомарова являв собою цілісну сукупність поглядів, “цементуючим ма-

теріалом" яких були релігійні цінності, засвоєні ним не в результаті виховання, а в результаті довготривалих духовних пошуків. Ця релігійність

значною мірою визначала вибір тематики досліджень вченого, підхід до джерел та вмотивувала самі історичні дослідження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Вашенко В.В.* Лекції з історії української історичної науки другої половини XIX – початку XX століття. – Днеськ: ДДУ, 1998. – С. 36 – 50.
2. *Господін А.* Костомаров М.І. – Вінніпег: Просвіта, 1986.
3. *Костомаров М.І.* Дві руські народності // Краткий анализ философии Украины XIX –XX в.в. – К., 1993. – С. 318 – 320.
4. *Пінчук Ю.А.* Костомаров М.І. (1817 – 1885). – К., 1992.
5. *Полухін Л.К.* Формування історичних поглядів М.І.Костомарова. – К.: вид-во АН УРСР, 1959. – 128с.
6. *Цамутали А.Н.* Борьба течений в русской историографии (вторая половина XIX в.). – Л., 1977.
7. *Чижевський Д.* Філософія України. – Прага, 1926.

СОЦІОЛОГІЯ

В. Г. ГОРОДЯНЕНКО

ТЕКСТЫ ПЕРВОИСТОЧНИКОВ КАК СМЫСЛОВОЕ ЕДИНСТВО УЧЕБНЫХ ПОСОБИЙ ПО СОЦИОЛОГИИ

Городяненко Виктор Георгиевич – заведующий кафедрой теории и истории социологии Днепропетровского национального университета, профессор, доктор исторических наук, член редакционной коллегии альманаха “Грани”

В рамках анализа учебного социологического наследия представляется особенно интересным рассмотрение процесса издания Хрестоматий по социологическим дисциплинам. Впервые термин “хрестоматия” был применен в IV в. нашей эры греческим грамматиком Элладием по отношению к его сборнику избранных отрывков из произведений греческих писателей. Современное видение данного пособия отражает более широкое его предназначение. Это – учебная книга, состоящая из литературно-художественных, научно-популярных, мемуарных произведений подобранных и систематизированных согласно программе и задачам обучения конкретного учебного предмета.

Сегодня в библиотечных фондах Украины насчитывается около тридцати хрестоматий по социологии, изданных в 1990–2002 годах. Почти все они опубликованы в России и только пяти из них принадлежат украинским составителям [1].

Особое внимание следует обратить на книгу «Человек и общество», которую выпустил редакционно-издательский отдел ИС НАН Украины под редакцией доктора социологических наук С.А.Макеева. Это первое отечественное издание переводов трудов всемирно известных ученых, где вклад каждого в отдельности и всех вместе сформировал то знание, которое ныне называют социологическим.

Структура хрестоматии отражает основные темы социологии: социальная стратификация, культура, социальная структура, личность, социологическое воображение. Часть работ, помещенных в хрестоматию, созвучны модерному и постмодерному дискурсу социологии.

Классические труды Л.Вайта, Р.Линтона, Р.Мертон, Т.Парсонса, В.Томаса и др., наряду с исследованиями современных классиков Э.Гидденса, Г.Гарфинкеля, П.Бергера, Дж.Александера, Э.Баумана, без сомнения, заинтересуют студентов, аспирантов, преподавателей. Ведь большинство включенных в хрестоматию текстов публикуются в отечественной учебной

литературе впервые. Качество включенных в книгу работ тестировано временем, здесь нет ни случайных извлечений, ни случайных имен.

Серьезного внимания заслуживает также хрестоматия “Социология: классические и современные парадигмы”, (М., Изд-во “АНКИЛ”, 1998. – 329 с.), авторами-составителями которой являются С.А.Кравченко и М.О.Мнацаканян. Эта книга представляет собой тексты работ общепризнанных социологов. Она имеет своей целью дать общие представления об основных школах и направлениях современной социологии, ознакомить с отправными принципами понимания общества и происходящих в нем процессов. Содержание текстов работ тесно связано с преподаванием специального учебного курса через призму полипарадигмального характера социологической науки. Главный акцент сделан на том, чтобы вооружить студентов знаниями теоретических основ социологического мышления через знакомство с работами представителей ведущих социологических школ. Обращение к первоисточникам позволяет получить достаточно полное представление о классических социологических теориях. В хрестоматии опубликованы работы представителей шести направлений современной социологии. Это – структурный функционализм (Э.Дюркгейм, Т.Парсонс, Р.Мертон), конфликтные парадигмы (К.Маркс, Ф.Энгельс, Р.Дарендорф), парадигма социального действия (М.Вебер), символический интеракционизм (Дж.Мид, Ч.Кули, Г.Блумер), феноменология (А.Шюц, П.Бергер, Т.Лукман), а также интегральные и объединительные парадигмы (П.Сорокин, П.Бурдьё, Э.Гидденс). Знакомая студентам с мыслителями XIX–XX вв. вплоть до современного этапа развития социологии, авторы-составители таким образом помогают выстроить в сознании студента образ постепенного становления и развития социологической мысли.

Определенный интерес вызывает отмеченная ранее хрестоматия, изданная Харьковским госуниверситетом. В этой книге представлены

наиболее яркие и значимые представители социологической мысли XIX века: Клод Андри де Рувуа Сен-Симон, Огюст Конт, Герберт Спенсер, Карл Маркс, Габриэль Тард, Уорд Лестер Франк, Людвиг Гумплович, Михаил Драгоманов, Владимир Соловьев, Максим Ковалевский, Фердинанд Теннис и др. К каждой персоналии составлен краткий обзор основных идей, их развитие и взаимодействие с современной социологической мыслью, даны главные их работы и переводная библиография, в отдельных случаях излагается краткая биография автора. Развитие истории социологии рассматривается как многогранный и противоречивый процесс, где вечные проблемы понимания общества развивались через взаимопроникновение, взаимоотрицание, преемственность социологических идей и концепций. Изучение авторских текстов позволяет осознать особенности творчества социологов, глубже понять проблемы развития истории социологии в контексте развития понятийного аппарата науки, проблемы развития социологии в гносеологическом и историко-культурном срезе.

В разработке важных социологических проблем прошлого довольно часто предвосхищала достижения западных ученых российская социология. В этой связи появление хрестоматий (в четырех выпусках) избранных текстов из сочинений русских мыслителей конца XIX – начала XX вв. стала событием интеллектуальной жизни [2]. Обозначенные сборники образуют определенное структурное и смысловое единство. В своей совокупности они дают достаточно полное и цельное представление о неоднозначном и противоречивом процессе становления русской социологии как науки, выработки ее предмета, задач и методов, выяснения ее места в ряду других общественных наук. В то же время каждый выпуск текстов обладает определенной самодостаточностью и законченностью.

Первый выпуск состоит из двух разделов: «История социологии» и «Социологическое образование». Начальный раздел знакомит читателя со взглядами русских социологов на предмет и задачи социологии, проблемы выбора метода и взаимоотношений социологии с другими науками, ее становление и развитие, с основными идеями, школами и представителями мировой социологии. Большое внимание уделяется анализу идей и концепций О. Конта, К. Маркса, Г. Спенсера. В свою очередь этот раздел состоит из двух частей. В одну часть вошли тексты, освещающие наиболее общие проблемы; в другую – публикации об отдельных течениях и направлениях в социологической науке. Среди авторов М.М.Ковалевский, Н.И.Бухарин, П.Л.Лавров, К.М.Тахтарев, Л.И.-Мечников, В.М.Хвостов и др. Опубликованные работы помогают читателю получить представ-

ление о таких направлениях и школах в социологии, как позитивизм, неопозитивизм, субъективная и географическая школы, социальный дарвинизм.

Раздел «Социологическое образование» объединяет материалы, посвященные проблемам преподавания социологии в учебных заведениях, истории формирования и деятельности Высшей русской школы общественных наук в Париже. Здесь представлены публикации С.Н.Кужакова, М.М.Ковалевского, К.М.Тахтарева и др.

Второй выпуск (сборник) расширяет и углубляет сведения о процессе выработки основных систематизирующих элементов социологической науки. Этому посвящены разделы «Предмет, задачи и структура социологии» и «Теория и метод в социологии». В то же время важное место здесь занимают публикации по проблемам отраслевого социологического знания и практических исследований, которые объединены в разделе «Отраслевая социология и конкретные социологические исследования. Программы. Анкеты».

Студенты и преподаватели получили возможность из первоисточников ознакомиться с историей формирования разных подходов к пониманию социологии как науки. Одни из них выражали точку зрения «объективистов», приравнивая социологию к естествознанию, устраняя из науки об обществе всякие этические идеи и соображения как ненаучные. Другие считали возможным вносить в общественную теорию этическую точку зрения. Противоборство этих позиций как «материалистической» и «идеалистической» проходит красной нитью через историю социологии.

При всех достоинствах хрестоматии, на наш взгляд, издание больше выиграло бы, если бы каждую публикацию нового автора снабдили кратким биобиблиографическим очерком, раскрывающим не только проблемы жизни и творчества мыслителя, но и характеризующим концептуальное значение данной работы. Публикуемые тексты, как известно, писались в разное время, в разных исторических ситуациях, по разным поводам, в связи с чем было бы неплохо сопроводить их краткими комментариями, поясняющими обстоятельства появления статей и монографий, а также ряд моментов, непонятных современному читателю. При этом для удобства пользователя приложение к книге не мешало бы дополнить именованным указателем.

Продолжением издания, посвященного трудам основателей социологии стали хрестоматии западноевропейской социологии [3] и американской социологической мысли [4]. Они содержат тексты из произведений ряда выдающихся социологов второй половины XIX–XX веков. Это представители «натуралистической школы»,

психологического направления, работы Г.Тарда, В.Парето, Ф.Тенниса, З.Фрейда, а также тексты классиков социологии – Г.Зиммеля, Э.Дюркгейма, М.Вебера и др. Американская же социология представлена известными работами ученых XX века В.Скиннера, Дж.Хоманса, Г.Маркузе, Ч.Миллса, Дж.Мида, Дж.Морено, Ч.Кули, У.Томаса, Р.Мертона, Т.Парсонса, А.Шюца и др. Вниманию читателей предлагается обширная хрестоматия, западного мира, где социологическая теория и прикладные исследования развивались наиболее интенсивно. В книге дана широкая панорама направлений американской социологии: структурный функционализм, необиблиоризм, интеракционизм, неомарксизм, экзистенциальная социология и др.

Заслуживает поддержки со стороны социологов-преподавателей издание первых хрестоматий по специальной и отраслевой социологии [5]. Однако эти пионерские работы требуют еще изучения, сравнения с учебными программами и учебниками, изданными под грифом Министерства образования. Арсенал учебных пособий по отраслевой социологии пополнился совсем недавно хрестоматией, подготовленной украинскими специалистами под редакцией И.Ф.Кононова [6]. Хрестоматия состоит из четырех разделов: глобализация и регионализация; региональная реальность: структурные и процессуальные характеристики; опыт региональной политики; зарубежные авторы о региональных проблемах Украины. В книге впервые в отечественной литературе помещены работы зарубежных ученых, которые во взаимосвязи рассматривают процессы глобализации и регионализации, а также анализируют образцы региональной политики. Важной особенностью данного учебного пособия является обширная библиография работ по изучаемой проблематике на английском, русском, украинском, немецком, польском и испанском языках. Несомненно, эта книга будет полезна преподавателям, студентам, аспирантам, научным работникам, политикам и всем, кто интересуется процессами глобализации и регионализации.

И, наконец, особой оригинальностью сегодня отличается хрестоматия, выполненная в России под общей редакцией М.К.Горшкова, А.Ю.Чепуренко и Ф.Э.Шереги [7]. Книга посвящена актуальным вопросам прикладной социологии, социологическому анализу структурных изменений социальных институтов России в условиях перехода к рынку. Предлагаемая вниманию читателей хрестоматия содержит результаты исследований, проведенных научными центрами Российского независимого института социальных и национальных проблем, Центром социологических исследований Госкомвуза РФ, Аналитического центра Министерства науки РФ. Свою основную цель авторы хресто-

мати видели в том, чтобы дать в распоряжение преподавателей и студентов вузов социологический материал, отображающий структурную ломку основных социальных институтов современного общества, а также показать направленность исследовательской работы независимых научных учреждений в области прикладной социологии.

Необходимо отметить, что у этих и других хрестоматий по социологии много общего. Они в основном содержат произведения классиков социологической мысли и дают необходимый минимум знаний, который приобретается в вузе. Их цель – ознакомление студентов и аспирантов с первоисточниками социологических теорий. Однако они не всегда отвечают задачам учебной литературы, тем более требованиям образовательно-профессиональных программ Министерства образования и науки Украины. Под какие учебные социологические дисциплины они издаются? В одних случаях они пригодны для обучения будущих инженеров и строителей, в других – они совершенно не приемлемы для подготовки профессионалов социологов, психологов или социальных работников. Нам представляется, что хрестоматии должны составляться под конкретную социологическую дисциплину и обязательно включать в себя работы не только классиков XIX–XX вв., а и современных отечественных специалистов. Особенно сегодня нуждаются вузы Украины в хрестоматиях по отраслевым социологическим дисциплинам.

Словарно-справочное обеспечение учебного процесса. В последнее время научно-педагогическая общественность провела большую исследовательскую, педагогическую, организационную работу по созданию нового поколения социологических словарей и справочников. Только за 90-е годы в учебном комплекте по социологии появилось более 70 специальных терминологических словарей, справочников для студентов высших и средне-специальных учебных заведений. Немаловажным является тот факт, что более десяти из них изданы в Украине.

Обычная классификация литературных источников позволяет нам выявить учебные [8], энциклопедические [9] и общие универсальные социологические словари [10]. По ряду из них уже написаны рецензии, подтверждающие их достоинство, особенности, высказаны концептуальные и частные замечания о путях их дальнейшего совершенствования [11]. В общей картине словарей и справочников особое внимание заслуживает социологический энциклопедический словарь, изданный на русском, английском, немецком, французском и чешском языках. Этот словарь задуман и выполнен как многоязычный: помимо определения термина даются его языковые эквиваленты на всех обо-

значенных языках. Он – плод сотрудничества ученых Болгарии, Германии, Польши, России, Словакии и Чехии. Данная научная работа представляет собой первую попытку унификации и систематизации мировой социологической терминологии. Помимо устоявшихся социологических терминов, словарь содержит некоторые социологически значимые слова обывденного языка, употребляемые в социологии термины психологии, философии, политологии, демографии, экономики, математической статистики, а также некоторые важнейшие термины таких научных дисциплин, как экология, этнология, популярная биология.

Необходимость в создании подобного словаря назревала давно. Расширение научного сотрудничества между социологами разных стран сделало актуальными задачи относительной унификации социологических понятий, терминов и создания общей терминологической базы, обеспечивающей возможность большего взаимопонимания между учеными, которые относятся к разным национальным традициям в социологии. Отсюда авторы-составители попытались выполнить основную задачу: систематизировать социологическую терминологию, что должно привести, в конечном итоге, к интеграции многообразных форм познания социального мира.

Сегодня ориентироваться в вузовском курсе обществознания, не имея под рукой словаря-справочника практически невозможно. Впервые приступающий к изучению основ социологических знаний студент обязательно сталкивается с препятствиями: трудностью понимания основных категорий и концепций науки, новизной и непривычностью социологической терминологии, необходимостью перестраивать сложившееся мнение, ломать прежние стереотипы и обывденные представления. Избавить от редукации научного к обывденному и призван словарь. Его задача состоит в формировании правильного понятийного аппарата, расширения кругозора в избранной области знаний. В то же время, словарь не может заменить учебники и учебные пособия по курсу социология. Он, как правило, является дополнением к ранее изданным учебно-методическим пособиям.

Многие понятия, изложенные в современных учебниках, постоянно наполняются новым содержанием, получают неоднозначную трактовку, вызывают серьезные споры и активные дискуссии. Все это, как и многое другое, вызывает достаточно острую потребность в таких словарных изданиях, которые способны помочь разобраться в чрезвычайном многообразии используемых в учебном процессе понятий и терминов, фамилий и наименований, дать их научно обоснованные определения.

Именно этим целям посвящены социологические словари-справочники по отраслевой со-

циологии [12]. Привлекает сегодня внимание большой читательской аудитории словарь по социальным теориям организаций. По сравнению с предыдущей работой В.Щербины: («Социология организаций: Словарь-справочник» – М, 1996) – новое издание не только гораздо объемнее по содержанию, но и выступает принципиально новым по замыслу, по исходной позиции автора – показать историю и современное состояние междисциплинарной комплексной управленческой теории, называемой «теорией организаций», с точки зрения ее социального-гуманитарного развития.

По своей структуре словарь отличается систематизированностью, выверенным отбором терминов, общепринятых и ключевых в общей теории и социальных теориях организации, достаточно широким охватом различных направлений, школ и подходов в данной области знания. В нем содержится около 200 предметных рубрик, 58 статей, посвященных персоналиям, а также перечень соответствующей литературы на русском и иностранных языках. Для социологов данный труд представляет особый интерес, позволяя разобраться в специфике социологии организаций, становлении и развитии этой отрасли социологического знания, ее взаимосвязи с другими социальными науками и практикой управления.

Если обобщить содержание словаря в целом, то без преувеличения можно сказать, что описанная история теории организаций воспроизводит в миниатюре схемы того, как вообще протекает экспансия социологии в рамках узкой практически-прикладной сферы, что при этом происходит с самой социологией, какие горизонты знания она раскрывает. Естественно, в словаре связь (стыковку) социологии и других наук можно уловить в трактовке тех или иных понятий теории организаций. Здесь даны не просто определения, а выявляются их проблемный смысл, контексты научной полемики и практической проблематики. Таковы, например, статьи о дисфункции в организации, организационной патологии, выживании и стратегии организаций и др.

Наряду с положительной оценкой словаря следует высказать и ряд замечаний. Например, слишком искусственным представляется разделение теории управления и теории организации, ведь любая организация – это опредмеченная, институционализированная управленческая активность и нет управления в общественной жизни без организуемого коллективного объекта, общности людей. Можно также сожалеть о недостаточном объеме представленных тем. Однако, если учесть, что отечественная литература не располагает какими-либо работами, демонстрирующими многообразие организационных знаний, имеющих в зарубежной науке, то правомерно утверждать,

что сегодня данное издание является единственно надежным проводником в лабиринтах управленческой теории.

В конце 90-х годов банк словарей и справочников пополнился рядом работ, непосредственно освещающих жизнь и творчество людей, которые активно участвовали в появлении и развитии социальной мысли [13]. По замыслу авторов-составителей целью этих работ было – придать накопленным в отечественной социологии знаниям личностный характер, то есть показать, кто и что сделал в науке конкретно. Это, на наш взгляд, помогает более полно и объемно увидеть как поиски и находки, так и проблемы и просчеты на путях становления и функционирования социологической науки. Особого внимания заслуживает биобиблиографический справочник «Социологи России и СНГ XIX–XX вв.» Данная книга по сути является историей социологии бывшего СССР в лицах, в жизни и творчестве людей, которые активно участвовали и участвуют в появлении и развитии социальной мысли. Персональный характер этого справочника, описание основных жизненных вех и основных трудов ученых социологов (многие биографии даны в авторском изложении) позволяет выделить картину становления и постоянного поиска новых идей, совершенствования и изменения старых, практического участия в судьбе отечественной социологической науки.

В целом биографическая информационная насыщенность указанных словарей и справочников обеспечивает не только повышение социологической эрудиции, становления целостного представления о социологической науке, но и позволяет критично мыслить, всесторонне изучать социальные процессы.

Следует также обратить внимание на то, что по форме изложения материала вышеуказанные пособия не всегда отвечают требованиям одного вида издания, т.е. словаря или справочника. Если придерживаться положения, что

словарь – это издание, содержащее упорядоченный перечень языковых единиц (слов, словосочетаний, категорий, терминов, знаков) с краткими их характеристиками или переводом на другой язык, то социологический словарь должен быть видом толкового словаря, который помогает обучающемуся перевести ряд специфических для социологии терминов на обывательский язык. Анализируемые издания, в большинстве своем, скорее представляют иной вид научной литературы – справочники т.е. издания содержащие краткие сведения научного или прикладного характера, расположенные в порядке, удобном для быстрого отыскания, не предназначенные для сплошного чтения. Во многих случаях дается как разъяснение соответствующего понятия, так и необходимый справочно-информационный материал. Об этом, кстати, правомерно и убедительно подчеркивается в историографических обзорах, появившихся в последнее время в отечественной социологической науке.

Возвращаясь к общей оценке рецензируемых справочных пособий, следует еще раз подчеркнуть, что мы не ставили перед собой задачу конкретно и всесторонне проанализировать и оценить все изданные словари, тем более по отдельным отраслям социологического знания. Это вряд ли возможно сделать в одной главе, учитывая и большой объем работы, и разнообразие их проблематики. Хотя подобные пособия выходят не так уже часто, но их актуальность и значимость способны оказывать серьезное влияние на научные разработки и особенно на преподавание социологических дисциплин в учебных заведениях. При этом целесообразно, на наш взгляд, в словари и справочники вводить статьи не только зарубежных социологов, но и украинских специалистов делая акцент на том, как можно использовать их научные достижения при анализе современных проблем социального развития мира вообще и украинского общества в особенности.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Социологические учения XIX века. Хрестоматия. Т. 1. Общ. ред. Н.Д.Ковалевой. – Харьков, 1995. – 242 с.; Основы социологии: Хрестоматия. Учеб. пособ. для студентов и преподавателей. Составители: В.И.Астахова и др. – Харьков. “Прапор”, 1997. – 127 с.; Человек и общество: Хрестоматия / Под ред. С.А. Макеева. – К.: ИС НАН Украины, 1999. – 272 с.; Зарубежная социология XX века: Хрестоматия. / Отв. ред. В.Г. Городяненко. – Дн-вск: ДНУ, 2001. – 336 с. Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів /Укладач Кононов І.Ф. та інші. – Луганськ: Альма матер. – Знання, 2002. – 664 с. Социологические учения XIX века. Хрестоматия. Т. 1. Общ. ред. Н.Д.Ковалевой. – Харьков, 1995. – 242 с.; Основы социологии: Хрестоматия. Учеб. пособ. для студентов и преподавателей. Составители: В.И.Астахова и др. – Харьков. “Прапор”, 1997. – 127 с.; Человек и общество: Хрестоматия / Под ред. С.А. Макеева. – К.: ИС НАН Украины, 1999. – 272 с.; Зарубежная социология XX века: Хрестоматия. / Отв. ред. В.Г. Городяненко. – Дн-вск: ДНУ, 2001. – 336 с. Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів /Укладач Кононов І.Ф. та інші. – Луганськ: Альма матер. – Знання, 2002. – 664 с.
2. Социология в России XIX – начала XX веков. История социологии. Социологическое образование. Тексты. / Под ред. В.И. Добренкова. Вып. 1. – М.: Изд. Межд. Ун-та Бизнеса и Управления, 1997. – 496с.; Социология в России XIX – начала XX веков. Социология как наука. Тексты. / Под ред. В.И. Добренкова. Вып. 2. – М.: Изд. Межд. Ун-та Бизнеса и Управления, 1997. – 672 с.; Социология в России XIX веков: Вып. 4. Военная история: Тексты (Под общ. ред. В.И. Добренкова). – М.: Межд. Ун-т Бизнеса и Управления, 2002. – 604 с. Социология в России XIX – начала XX веков. История социологии. Социологическое образование. Тексты.

- / Под ред. В.И. Добренькова. Вып. 1. – М.: Изд. Межд. Ун-та Бизнеса и Управления, 1997. – 496с.; Социология в России XIX – начала XX веков. Социология как наука. Тексты. / Под ред. В.И. Добренькова. Вып. 2. – М.: Изд. Межд. Ун-та Бизнеса и Управления, 1997. – 672 с.; Социология в России XIX веков: Вып. 4. Военная история: Тексты (Под общ. ред. В.И. Добренькова). – М.: Межд. Ун-т Бизнеса и Управления, 2002. – 604 с.
3. Западно-европейская социология XIX века: Тексты / Под ред. В.И.Добренькова. – М.: Изд. Межд. Ун-та Бизнеса и Управления, 1996. – 352 с.; Западно-европейская социология XIX – начала XX веков / Под ред. В.И.Добренькова. – М.: Изд. Межд. Ун-та Бизнеса и Управления, 1996. – 520 с.
4. Американская социологическая мысль: Тексты. 2-е изд. / Под ред. В.И.Добренькова. – М.: Изд. МГУ, 1996. – 557 с.
5. Социальная стратификация. Хрестоматия. / Отв. ред. Беланский В. В 3-х выпусках. – М., 1992; Религия и общество: Хрестоматия по социологии религии в 2-х ч. – М., 1994; Прикладная социология и менеджмент: Хрестоматия. / Сост., науч. ред. А.И.Кравченко. – М.: Изд-во МГУ, 1998. – 511 с.; Хрестоматия к курсу основы гендерных исследований / Отв. ред. О.А.Воронина. – М.: Моск. Центр гендерных исследований, 2000. – 396 с.; Тартаковская И.Н. Хрестоматия феминистских текстов: переводы /Под ред. Е. Здравомысловой и А. Темкиной. – СПб.: Изд-во «Дмитрий Буланин», 2000. – 304 с.; Введение в гендерные исследования: Ч. II. Хрестоматия /Под ред. С. Жеребкиной /. – Харьков: ХЦГИ; СПб.: Алетейя, 2001. – 991 с. и др.
6. Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів / Укладачі Кононов І.Ф. (науковий керівник), Бородачов В.П., Топольсков Д.М. – Луганськ: Альма матер-Знання, 2002. – 664 с.
7. Россия в зеркале реформ. Хрестоматия по социологии современного российского общества. – М.: РНИС и НП, 1995. – 217 с.
8. Кабанова Л.К. Словарь социологических терминов: Учеб. пособие. – Казань: КГТУ, 1997. – 32 с.; Кравченко А.И. Социология: словарь. Учеб. пособие для студентов вузов. – М.: Изд. Центр «Академия», 1997. – 240 с.; Учебный социологический словарь. 3-е изд., доп., перераб. / Под ред. С.А.Кравченко. – М.: Экзамен, 1999. – 352 с. и др.
9. Энциклопедический социологический словарь. / Общ. ред. Г.В.Осипова. – М.: РАН ИСПИ, 1995. – 938 с.; Социология: короткий энциклопедический словарь. / Уклад.: Волович В.І. та інші. – К.: Укр. Центр духовн. культури, 1998. – 736 с.; Российская социологическая энциклопедия. / Под общ. ред. Г.В.Осипова. – М.: Норма-Инфра –М, 1999. – 672 с.; Социологический энциклопедический словарь на русском, английском, немецком, французском и чешском языках / Редактор-координатор Г.В.Осипов. – М.: Изд-во Норма, 2000. – 488 с. и др.
10. Краткий словарь по социологии / Под общ. ред. Д.М. Гвишиани, Н.И. Лапина. – М.: Политиздат, 1988. – 479 с.; Социология. Словарь-справочник. / Отв. ред. Г.В.Осипов. тт. 1 – 4. – М.: Наука, 1990 – 1991 гг.; Современная западная социология: Словарь. / Сост. Ю.Н.Давыдов, М.С.Ковалева, А.Ф.Филиппов. – М.: Политиздат, 1990. – 432 с.; Социологический справочник / Под общ ред. В.И.Воловича. – К.: Политиздат Украины, 1990. – 382 с.; Социологический словарь. / Сост. А.Н.Елсуков и др. 2-е изд. дополн. – Минск: Университетское, 1991. – 528 с.; Словник соціологічних і політологічних термінів. / За заг. ред. Астахової В.І. – К.: Вища школа, 1993. – 141 с.; Словарь по социологии / Под ред. В.Фукс-Хейрица, Р.Лаутмана и др. 3-е изд. – Опладен, 1994. – 763 с.; Кравченко А.И. Социология: Справочное пособие. – М.: Московский лицей, 1996. – 368 с.; Тадевосян Э.В. Словарь-справочник по социологии и политологии. – М.: Знание, 1996. – 272 с.; Джери Д., Джери Д. Большой толковый социологический словарь. Рус.-англ. Англ.-рус. – М.: Вече; АСТ, 1999. – Т.1. – 544 с.; Т.2. – 528 с.; Краткий словарь по социологии / Авт.-сост. П.Д.Павленюк. – М.:Инфра-М, 2000. – 272 с.; Аберкромби Н., Хилл С., Тернер В. Социологический словарь / Пер. с англ. – М.: ОАО «Экономика», 2000. – 428 с.; Карманный социологический словарь / Авт.-сост. Ю.Н.Аксененко, Л.С.Аникин, Г.В.Дьяльнов. – Саратов: Изд-во СГУ, 2000. – 248 с.; Социология: Краткий тематический словарь /Под общ. ред. Ю.Г. Волкова/. – Ростов н/Д: Феникс, 2001. – 512 с. и др.
11. Зотов А.А., Зотов А.Ф. Словари по социологии изданы. Что же из этого следует? // Социол. исслед. – 1992. – №4. – С. 152-155; Онофийчук А.Н. Социологический словарь. – Минск: Университетское, 1991. – 528 с.; Филиппов А.Ф. Словарь по социологии / Под ред. В.Фукс-Хейрица, Р.Лаутмана и др. / 3-е изд. – Опладен, 1994. – 763 с.; // Социол. журнал. – 1994. – №4. – с. 192 – 193; Кравченко С.А., Тадевосян Э.В. Первый российский энциклопедический словарь. // Социол. исслед. – 1997. – №6. – С. 133-140; Покровский Н.Е. Мир организаций и организация социального мира. // Социол. исслед. – 1997. – №1. – 140-142; Смольков В.Г., Тадевосян Э.В. Словарь-справочник по социологии и политологии. – М.: Знание, 1996. – 272 с. // Социол. исслед. – 1997. – №4. – С. 152-153 и др.
12. Соціологія праці та управління. Термінологічний словник-довідник. – К., 1993. – 114 с.; РоманенкоЛ.М. Гражданское общество: Социологический словарь-справочник. – М., 1995. – 115 с.; Городяненко В.Г., Данилькевич Н.И., Швидкая Л.И. Экономическая социология. Словарь-справочник основных понятий и терминов. – Дн-вск: ДГУ, 1996. – 90 с.; Социология организаций: Словарь справочник / Сост. В.В.Щербина. – М.: МГСУ, «Союз», 1996. – 132 с.; Полтораки В.А. Социология труда: Справочник. – Дн-вск: Арт-Пресс, 1997. – 118 с.; Социология межнациональных отношений: Словарь-справочник. – М.: Р-Центр, 1997. – 160 с.; Щербина В.В. Социальные теории организаций. Словарь. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 264 с. и др.
13. Социологи России и СНГ XIX – XX вв. Библиографический справочник. – М.: Эдиториал УРСС, 1999. – 368 с.; Кто е хто в західній та вітчизняній соціології: Навчальний соціологічний словник для студентів. – Львів: «Світ», 1999. – 160 с.; Социологи XX века (биографический словарь). Учебн. пособ. / Под ред. проф. В.Г.Городяненко. – Дн-вск: ДГУ, 1999. – 128 с.; Социологи Санкт-Петербурга. Кто есть кто. – СПб., 1999. – 488 с. и др.

Н. В. ОКСЕНЕНКО

МОДЕЛЬ КОММУНИКАТИВНОГО ДЕЙСТВИЯ В КОНЦЕПЦИИ Ю. ХАБЕРМАСА

*Оксененко Наталья Васильевна – аспирантка кафедры отраслевой социологии
Днепропетровского национального университета*

Ответы на вопросы о том, что представляет собой механизм, который связывает и координирует действия людей, каковы те основополагающие моменты, которые позволяют и стимулируют человека жить в обществе других людей, пытались найти разные учёные на протяжении многих веков. Изучение общественной жизни человека под различными углами зрения сделало возможным выдвигание многочисленных теорий в области биологических, политологических, философских, психологических, социальных и других наук. Не перечисляя авторов всех концепций, назовём лишь тех, которые представляют интерес для социолога в связи с изучаемым вопросом: Платон, Аристотель, А. Сен-Симон, Э. Дюркгейм, Г. Зиммель, К. Маркс, М. Вебер, Г. Тард, Т. Парсонс, Р. Мертон, Л. Козер, Р. Дарендорф, П. Сорокин и т. д.

Одной из наиболее отвечающих запросам современной жизни нам представляется теория немецкого мыслителя Юргена Хабермаса. Анализируя механизм взаимопонимания в современном обществе на основе социального взаимодействия, учёный строит собственную теорию коммуникативного действия.

Сам термин "действие" Хабермас использует "...только для тех символических выражений, с которыми актор относится по крайней мере к одному миру..." – к социальному ли, к субъективному ли, но всегда к объективному миру тоже [5, 96]. Кроме основных – объективирующей, нормативно-конформной и экспрессивной позиций – учёный допускает, что акторы могут занимать частично совпадающую перформативную позицию, которая означает, что с каждым речевым актом они (участники коммуникации) относятся одновременно к чему-то в объективном, социальном и субъективном мирах. Непосредственные выражения (речевые акты, целевые деятельности, совместные действия), "осаждаясь" в текстах, традициях, документах, работах искусства, теориях, объектах материальной культуры, товарах, технике и т. д., порождают самостабилизирующиеся, допускающие организацию конфигурации (такие как институты, социальные системы и личностные структуры). Используя указанные непосредственные выражения, мы производим символические объекты, содержащие в себе определённые значения или смыслы [6, 108]. По сути Хабермас развивает идею Дж. Мида о том, что человеческие существа делают не только физические вещи, но и события, которые имеют значение. Чтобы прийти к соглашению, уча-

стники используют значимые символы, которые для взаимодействующих людей обозначают одни и те же вещи. Мы, говорит Мид, не отвечаем автоматически на событие или ситуацию, мы сначала интерпретируем их. Чтобы действовать совместно (то есть взаимодействовать), члены группы должны иметь общее представление об этих действиях [4, 84–85].

Хабермас предлагает систему действия, которая охватывает три основные формы осуществления действия – инструментальную, стратегическую и коммуникативную. В связи с этим, учёный выделяет: инструментальное действие (имеет место в несоциальной ситуации и ориентируется на успех), стратегическое (имеет место в социальной ситуации действия и ориентируется на успех) и коммуникативное (реализуется в социальной ситуации и ориентируется на достижение понимания). Хотя инструментальные действия сами по себе не являются социальными, тем не менее они могут быть связаны с и подчинены социальным взаимодействиям различного типа.

Понятие социального действия немецкий социолог Ю. Хабермас заимствует у М. Вебера: "Социальным мы называем такое действие, которое по предполагаемому действующим лицом или действующими лицами смыслу соотносится с действием других людей и ориентируется на него" [1, 603]. Ссылаясь на его неофициальную версию теории действия, Ю. Хабермас пишет, что социальные действия могут различаться в соответствии с механизмами координации индивидуальных действий: координация действий посредством позиций интереса или координация действий посредством нормативного соглашения. При этом, в первом случае, социальные отношения приобретают стабильность через фактическое взаимоплетение позиций интереса (образуя действительность экономического порядка), во втором случае – через дополнительное признание нормативных законных требований (создавая социальную действительность правового порядка). Различая социальные отношения, опосредствованные позициями интереса, и те, что определяются нормативным соглашением, Юрген Хабермас развивает собственный тезис относительно ориентаций на успех и на достижение понимания.

Выше было отмечено, что в своей теории немецкий социолог выделяет два основных типа социального действия – стратегическое действие и коммуникативное действие. При этом

учёный использует термины "стратегический" и "коммуникативный" для того, чтобы отличать два аспекта, при которых одно и то же действие может быть описано, с одной стороны, как взаимное влияние действующих целерационально оппонентов друг на друга, а с другой, как процесс достижения понимания среди членов жизненного мира. Он пишет, что социальные действия могут в некоторой степени "...различаться в соответствии с тем, что либо участники принимают позицию, ориентированную на успех, либо позицию, ориентированную на достижение понимания. И, при подходящих условиях, данные положения должны быть идентифицированы на основе интуитивного знания самих участников" [3, 286].

Понятие коммуникативного действия, по Хабермасу, относится к взаимодействию по крайней мере двух субъектов, способных говорить и действовать, которые устанавливают межличностные отношения с помощью вербальных, либо невербальных средств. Актеры стремятся понять ситуацию действия и планы своих действий, чтобы координировать собственные действия посредством соглашения. Язык играет здесь ведущую роль. Коммуникативное действие, по мнению учёного, предполагает дополнительное лингвистическое средство, которое отражает отношение актора к миру как таковому. "Даже стратегическая модель действия может быть понята таким образом, что действия участников, направляемые эгоцентрическим расчётом пользы и координируемые посредством позиций интереса, опосредуются речевыми актами. В случаях нормативно регулируемого и драматургического действия мы даже должны предполагать образование консенсуса между участниками, который, в принципе, имеет лингвистическую природу" [5, 94]. Хабермас пытается объяснить, как достижение взаимопонимания с помощью языка можно представить в виде механизма координации социальных действий.

В соответствии с мнением немецкого учёного, коммуникативные действия акторов вплетены в жизненный мир. И с этой точки зрения, язык выполняет три функции: во-первых, функцию воспроизводства культуры ("актуализация предания"), во-вторых, функцию социальной интеграции ("координация планов различных акторов в условиях социального взаимодействия"), в-третьих, функцию социализации ("культурная интерпретация потребностей") [2, 41]. Коммуникативная модель действия в равной мере принимает во внимание все функции языка: изъятие или объяснение непонятных последствий действия для других участников, создание межличностных отношений и выражение субъективного опыта. "Компетентный субъект речи может выбирать между когнитивным, интерактивным и экспрессивным модуса-

ми применения языка и соответствующими классами констативных, регулятивных и репрезентативных речевых актов. У него есть выбор между тремя фундаментальными диспозициями и соответствующими мировыми перспективами: объективирующей, нормообразующей или экспрессивной установками" [2, 205]. Обучаясь основным способам использования языка, растущий ребёнок приобретает способность ограничивать субъективность собственных выражений от объективности внешней действительности, от нормативности общества и от интерсубъективности (то есть разделяемого всеми участниками) языкового средства.

Достижение понимания рассматривается Хабермасом как процесс достижения соглашения между говорящими и действующими субъектами. В связи с тем, что данное соглашение имеет лингвистическую структуру, оно не может быть просто вызвано через внешнее или внутреннее принуждение. Оно должно быть принято как законное самими участниками. Именно поэтому оно может отличаться от просто согласия. Благодаря толковательной (объяснительной) силе языка отношения между людьми становятся не только более сложными, но и приобретают всё большую рациональность (причём у Хабермаса эта рациональность носит своеобразный характер).

Чтобы показать механизм реализации процессов достижения понимания, Хабермас предлагает следующую структуру коммуникативного действия, которая включает в себя такие компоненты: 1) система трёх миров, 2) совместные переговоры по поводу определения ситуаций, 3) наличие подвластных критике законных утверждений, 4) приход к рационально мотивированному соглашению [6, 137]. Рассмотрим вышеуказанные компоненты более подробно.

1. Наличие трёх мироотношений акторов и соответствующих понятий объективного, социального и субъективного миров. Существование интерсубъективного признания данных миров взаимодействия можно объяснить благодаря тому, что процесс достижения понимания в языке имеет соответствующие функции. Актеры используют 1) констативные речевые акты, чтобы предполагать состояния и события в объективном мире, 2) регулятивные речевые акты для того, чтобы создавать и возобновлять межличностные отношения в социальном мире, 3) экспрессивные речевые акты, чтобы проявлять или представлять свой субъективный мир.

2. Осознание достижения понимания как совместных переговоров относительно общих определений ситуаций. В коммуникативном действии участники первоначально не ориентируются на свои собственные индивидуальные успехи. Субъекты преследуют свои индивидуальные цели при условии, что они могут гармони-

зировать собственные планы действий на основе общих определений ситуаций. То есть, когда учёный говорит о коммуникативной модели, он имеет в виду, что координация действий вовлечённых субъектов осуществляется, в первую очередь, не посредством эгоцентрических расчётов на успех, а посредством актов достижения понимания. В отличие от стратегической, коммуникативная модель действия предполагает язык как средство "неурезанной коммуникации". Благодаря данному лингвистическому средству, говорящие и слушающие обговаривают общие определения ситуаций в контексте своего предварительно интерпретированного жизненного мира. Успех коммуникативного действия зависит от процесса интерпретации, в котором участники приходят к общим определениям ситуаций внутри системы трёх миров.

3. Выдвижение законных утверждений предполагаемых истины, справедливости и искренности. Согласно с коммуникативной теорией Ю.Хабермаса, любой речевой акт в естественном контексте может быть оспорен (то есть отклонён другими участниками как не имеющий силы) при следующих аспектах: справедливости действия субъектов в данном нормативном контексте, искренности высказываемого актёрами субъективного опыта, истины существующих положений дел. Таким образом, коммуникативно достигнутое соглашение существует на трёх уровнях действительности, а именно: нормативного соглашения, взаимного доверия в субъективную искренность и разделённого знания.

4. Любое рационально мотивированное соглашение основано на интересубъективном признании подвластных критике выдвинутых утверждений. Хабермас считает, что операциональные, инструментальные правила не имеют объясняющей силы; следование им, в отличие от следования правилам социального действия, не означает, что актёр имеет отношение к чему-либо в мире и ориентируется посредством этого на законные утверждения, связанные с мотивирующими действие причинами [5, 98].

Следует отметить, что специфическим для коммуникативного действия является именно интересубъективное (разделённое несколькими субъектами) или взаимное принятие поднимаемых утверждений либо высказываний. Это означает, что законность последних может быть оспорена другими актёрами. По мнению Ю.Хабермаса, коммуникативное действие не исчерпывается актом достижения понимания путём интерпретации. Любой участник во взаимодействии может занимать "позицию "да"/"нет" в отношении высказываемого. Сами процессы достижения понимания, имеющие место в жизненном мире, предполагают, что субъекты действия могут либо о чём-то соглашаться, либо

что-то обсуждать в едином объективном мире, в своём общем социальном мире или в данном субъективном мире. Соглашение должно удовлетворять условиям рационально мотивированного согласия в отношении содержания высказывания. С точки зрения немецкого социолога, с помощью определённых и ясных высказываний, говорящий может мотивировать слушающего принять предложение, содержащееся в речевом акте, и посредством этого убедить согласиться с рационально мотивирующей обязывающей силой. "Коммуникативно достигнутое соглашение имеет рациональную основу; оно не может быть навязано одной стороной: инструментально – посредством прямого вмешательства в ситуацию, либо стратегически – посредством влияния на решения оппонентов" [3, 287]. Такое соглашение может быть приобретено и силой. Но применение силы ещё не означает, что участники признают это соглашение субъективно, – оно должно опираться на общие убеждения. Речевые акты одного лица достигают цели, только если другие принимают предложения, содержащиеся в них, занимаемая (хотя бы имплицитно) "да" или "нет" позицию относительно утверждения, которое в принципе поддаётся критике. И актёр, который занимает определённую позицию, и другие участники, которые признают либо отклоняют её, основывают свои решения, используя возможные "фоновую информацию или доводы разума". Со своим "да" коммуникативно действующий субъект принимает предложение речевого акта и устанавливает соглашение, то есть он, с одной стороны, уже считает содержание высказывания законным (имеющую силу), а с другой, принимает на себя определённые обязательства в соответствии с занимаемой позицией во взаимодействии. Соответственно, со своим "нет" адресат оспаривает искренность чьего-либо признания, справедливость приказа (просьбы, обещания) и истину высказанного предсказания. По мнению Хабермаса, не существует ни одной социокультурной жизненной формы, которая не нацеливалась, хотя бы косвенным образом, на продолжение коммуникативного действия с помощью аргументационных средств. Поэтому, отклоняя речевой акт как неискренний, несправедливый или неистинный, актёр выражает факт, что высказывание не осуществило свою функцию обеспечения межличностного отношения, представленного положения дел или проявления субъективного опыта.

Таким образом, коммуникативное действие включает в себя такие взаимодействия, в которых актёры (говорящие и слушающие) поднимают подвластные критике утверждения, по которым они, используя содержащийся в лингвистической коммуникации потенциал рациональной мотивации, смогут занять некоторую

обоснованную позицию. Коммуникативно выполненное соглашение между участниками взаимодействия измеряется, в свою очередь, на фоне трёх указанных выше мироотношений и проверяется благодаря наличию соответствующих аспектов законности утверждений в контекстах конкретных ситуаций.

В соответствии с данной теорией, Хабермас выделяет три чистых типа или граничных случая лингвистически опосредствованного коммуникативного действия: "разговор", нормативно регулируемое действие и драматургическое действие [3, 328-329], поскольку все они ориентированы скорее на достижение понимания, чем на успех. Следует отметить, что изучением данных типов действий занимались ещё Э.Дюркгейм, Т.Парсонс, Дж.Мид, Э.Гоффман, Г.Гарфинкель и другие. Оставляя названия действий, Хабермас придаёт им несколько другой смысл в контексте собственной теории.

"Разговор" как тип коммуникативного действия происходит на фоне объективного мира существующих положений дел. Он направлен в конечном итоге на достижение истины о происходящих в этом (объективном) мире событиях и вещах. Учёный пишет, что термин "разговор" применим в том случае, когда акцентуация внимания перемещается от целевой активности к коммуникации. Аргументация, возможно, является особенно важным событием разговора. Здесь "разговор" становится самоцелью, поскольку аргументация принимает форму теоретического дискурса. В таких случаях процесс достижения понимания отделяется от инструментальной роли механизма координации индивидуальных действий, а обсуждение темы становится независимым от цели разговора. С помощью констативных речевых актов участники разговора создают модель передаваемого знания в форме теорий.

Понятие нормативно регулируемого действия предполагает, по Хабермасу, то, что актер может относиться сразу к двум мирам – объективному и социальному. Благодаря нормативно регулируемым взаимодействиям, актеры, как выполняющие роли субъекты, поддерживают свои отношения в социальном мире. В последнем, соглашение относительно действий многих акторов достигается благодаря наличию общих ценностей и норм поведения. Члены группы, для которых данная норма имеет законность, могут ожидать друг от друга, что в определенных ситуациях они будут выполнять или воздерживаться от действий, приказанных или запрещенных, что в соответствующих ситуациях каждый из них будет ориентировать своё поведение на ценности, нормативно предписанные для всех участвующих. Используя регулятивные речевые акты, участники стремятся очертить законные и моральные представления о справедливости (правомерности) соб-

ственных действий в межличностных отношениях. В "морально-практической" аргументации участники могут проверить справедливость некоего действия в соответствии с существующей нормой (в системе социального мироотношения), а на следующем уровне (в системе объективного мироотношения) – справедливость самой этой нормы. Для данной модели действия характерным является то, что субъект может использовать не только "когнитивный", но также "мотивационный комплекс" и способен отличать фактические от нормативных элементов ситуации действия, то есть условия и средства от ценностей. "...существующие нормы приобретают силу для мотивации действия в такой степени, в какой ценности, воплощенные в них (нормах), представляют стандарты, в соответствии с которыми потребности адресатов интерпретируются и развиваются посредством процессов обучения в необходимые планы, диспозиции" [5, 89-90].

Наконец, драматургическая модель действия предполагает, что актер может использовать, кроме внешней (объективной и социальной вместе), также и систему внутреннего (субъективного) мироотношения. Экспрессивные высказывания представляют субъективность, которая отграничивается от внешнего мира. Актер занимает по отношению к последнему только объективирующую позицию (это касается как физических, так и социальных объектов). Стремясь удовлетворить свои потребности и реализовать свои способности, активно действующий субъект ищет в "структуре общего культурного наследия" их рациональное объяснение, тем самым показывая, что они соответствуют имеющейся системе ценностей и признаются другими действующими лицами в качестве законных. Драматургическое действие представляет субъективный мир актеров: их впечатления о себе, их намерения, мысли, отношения, желания, чувства и т. п., к которым только они имеют привилегированный доступ и могут выразить их перед публикой. Благодаря экспрессивным речевым актам, можно установить искренность предлагаемых утверждений. Форма аргументации представляет здесь либо терапевтический диалог, либо эстетический разбор (критика работ искусства).

Что касается коммуникативного действия в целом, то с точки зрения учёного, те же самые структуры, которые позволяют достичь понимания, обеспечивают возможность рефлексивного самоконтроля этого процесса. Эти структуры также "...одновременно предлагают критические средства, чтобы понять данный контекст, разорвать его, открыв изнутри, и переступить его пределы; средства, которые понадобятся, чтобы отклонить установленный консенсус, исправить ошибки, исправить непо-

нимание и т.п. Это тот, самостоятельно встроенный в коммуникативное действие, потенциал, который необходим для критического разбора..." [6, 120-121].

Конечно, считает социолог, данный тип действия, ориентированный на достижение понимания и имеющий вышеописанную структуру, не всегда и не везде встречается в качестве нормального случая в повседневной практике. Кроме того, высказывания в коммуникативной практике повседневной жизни могут и не иметь стандартной лингвистической формы и часто не имеют вербальной формы вообще.

Следует подчеркнуть, что Ю.Хабермас понимает коммуникативное действие как круговой процесс. В нём актор является, с одной стороны, инициатором действий, "рассчитав" которые, он может овладеть той или иной ситуацией, и с другой, – продуктом традиций, сплочённых групп и социализации [2, 202]. Учи-

тывая это, необходимо отметить, что кроме коммуникативных высказываний (они могут быть законными или незаконными, то есть имеющими или не имеющими силу), в повседневной жизни существуют буквальные значения речевых актов (относящиеся к имплицитному непроблематичному фоновому знанию), которые поднимаются из контекстно-образованного горизонта жизненного мира для того, чтобы субъекты могли поступать коммуникативно.

Таким образом, мы приходим к выводу, что настоящий успех каждого конкретного человека, социальной группы и общества в целом (который будет считаться справедливым и принести удовлетворение от осознания достигнутого) может быть осуществлён только на основе взаимопонимания в отношении того, что является истинным, искренним и справедливым, принимая во внимание рационально мотивирующую, обязывающую силу.

ЛИТЕРАТУРА :

1. Понятие социологии и "смысла" социального действия// Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем./ Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова. – М.: Прогресс, 1990. – с.602-627.
2. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие. Пер. с нем. Под ред. Д. В. Складнева. – С.-Петербург: "Наука", 2000. – 377с.
3. Intermediate reflections: social action, purposive activity, and communication// Habermas J. The theory of communicative action.Vol.1./ Transl. by Thomas McCarthy. London: Heinemann, 1984. – p.273-337.
4. Perspectives on social interaction// Spencer M. Foundations of modern sociology. – Prentice-Hall Canada INC. Scarborough, Ontario, 1985. – p.84-88.
5. Relations to the world and aspects of rationality in four sociological concepts of action// Habermas J. The theory of communicative action.Vol.1./ Transl. by Thomas McCarthy. London: Heinemann, 1984. – p.75-101.
6. The problem of understanding meaning in the social sciences// Habermas J. The theory of communicative action.Vol.1./ Transl. by Thomas McCarthy. London: Heinemann, 1984. – p.102-141.

И. В. ТЕРЛЕЦКАЯ**МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ КОНЦЕПЦИИ ТОТАЛИТАРИЗМА**

Терлецкая Ирина Владиславовна – доцент кафедры политологии Днепропетровского национального университета, кандидат исторических наук

Среди актуальных в отечественной политологии, истории, политической философии вот уже много лет остается тема тоталитаризма. Ряд исследователей считают, что она связана исключительно с историческим прошлым периода советской власти. Другие же, напротив, говорят о ее злободневности. Даже появился новомодный термин “посткоммунистический неототалитаризм”, введенный в научный оборот известными украинскими политологами В. Полохало и А. Дергачевым. Сегодня эта концепция приобрела завершенность, системность и даже определенную интеллектуальную изысканность [9, 10]. В связи с продолжающимся пристальным вниманием к означенной проблематике целесообразно рассмотреть генезис концепции тоталитаризма и выявить основные методологические подходы.

Само понятие “тоталитаризм” появилось в философско-политическом лексиконе XX столетия благодаря работам Джовани Джентиле – идеолога фашистской Италии. С тех пор этот термин используют в трех аспектах:

1. эмоционально-оценочном (как режим, связанный с репрессиями, подавлением инакомыслия);

2. политико-идеологическом (это – политический курс);

3. научном (научные разработки начались еще с 20–30 годов XX столетия).

Проблемами тоталитаризма занимались многие видные ученые: К. Поппер, Т. Адорно, К. Фридрих, Э. Везинский, Х. Арендт, Ф. Хаек, М. Джилас, Д. Сартори, П. Шаран, Л. Шапиро и др. Обмен мнениями по вопросам понятия и сущности тоталитаризма между западными учеными состоялся в 1939 году на международном симпозиуме, организованном Американским философским обществом. Там же возник вопрос об общих, схожих чертах режимов в СССР и фашистской Италии, нацистской Германии. Американский политолог Ф. Мурстин Маркс указывал на отличия между фашизмом и социализмом, политолог М. Бонн

(Лондонская школа экономики) указывал, что для марксизма в целом, для Сталина в частности, было характерным критическое отношение к государству, в то время как Муссолини абсолютизировал государство [8, 36]. Все выступавшие отмечали невиданную прежде массовую поддержку государства со стороны народа: в Италии, Германии, СССР. В 50–60-х годах прошлого века в немарксистской политологии и социологии выявились две основные точки зрения. Первая заключалась в том, что тоталитаризм представляет собой специфическое явление, характерное для некоторых государств XX века, отклонившихся от “нормального” исторического пути, по которому всегда шли такие страны как Англия, Франция, США. Вторая точка зрения заключалась в том, что тоталитаризм имеет глубокие исторические корни и не раз наблюдался в истории разных эпох и народов [10, 174]. Ученые сосредоточили свое внимание на анализе сущности тоталитарного государства, истории таких государств, тоталитаризме в области общественной мысли, “тоталитарных” личностях. Сущностные черты тоталитарного государства выделялись следующие: сверхцентрализация политической власти, при которой все или почти все сферы жизнедеятельности общества оказываются под контролем. Исторические корни тоталитаризма выделились, прежде всего, в древневосточных деспотических государствах, но также в некоторых эпохах Древнего Рима. Тоталитаризм в общественной мысли главным образом связывали с Платоном и Руссо, а к “тоталитарным” личностям относили и Робеспьера, и Ивана Грозного, и Петра I.

В работе Ханны Арендт “Происхождение тоталитаризма” (1951 год) основная причина возникновения тоталитаризма видится в аморфной социальной структуре общества и наличии тоталитарного лидера. Основной метод воздействия на массы, обмана их – пропаганда и террор, при этом обязательно ставится задача преобразовать не только старое общество, но

саму человеческую природу [10, 176]. Подчеркивается иррациональный характер тоталитаризма. Серьезный вклад в разработку концепции тоталитаризма внесли политологи Карл Фридрих и Збигнев Бжезинский, выпустившие в 1956 году книгу под названием "Тоталитарная диктатура и автократия". Их выводы отличались от общепринятых тогда на Западе взглядов на взаимосвязь социализма и тоталитаризма. Авторы пришли к выводу, что тоталитаризм есть логическое развитие некоторых тенденций индустриальных обществ XX века [10, 177]. К таким тенденциям можно отнести массовые демократии – усиление политической активности масс, современную научно-техническую революцию. Таким образом, тоталитаризм связывался в первую очередь с индустриальным обществом, а не с идеологией. Но авторы считали, что для капиталистического общества этот феномен скорее отход от нормы, а для социалистического – скорее естественное состояние. О взаимосвязи тоталитаризма и социализма писал в своей работе "Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма" и Ф.А.Хаек. Еще один из вопросов, который живо обсуждался западными обществоведами, была классификация тоталитарных режимов. Первые попытки классификации были предприняты П. Дракармом. В уже упоминавшейся работе К.Фридриха и З.Бжезинского сделана попытка выделить критерии тоталитаризма, так называемый "тоталитарный синдром". К числу таких признаков они отнесли: наличие официальной идеологии; единственной массовой партии; системы политического террористического контроля; полный контроль над СМИ; над вооруженными силами; централизованное руководство всей экономикой. З.Бжезинский в своей статье "Тоталитаризм и рациональность" считал, что чистый тоталитаризм основан на всевластии вождя, а не бюрократии. Бюрократизм – основа всякого индустриального порядка (Бжезинский по-веберовски оценивает бюрократию, т.е. как явление позитивное и необходимое), а не только советского режима. Поэтому напрашивается вывод из размышлений автора, что бюрократизм сам по себе – не плох и не хорош. Плохо его вырождение в тоталитарное принуждение.

Однако у концепции тоталитаризма есть и немало критиков. К их числу относятся И.Дейчер, Р.Такер, А.Инкельс, Р.Дарендорф и др. Они полагают, что концепция тоталитаризма упрощает явление, в частности, общество в СССР, она исключает идею развития этого общества, игнорирует источники массовой поддержки существовавшей в СССР власти. Критикуется как один из критериев тезис об обязательной однопартийности. Французский социолог Ж.Эллюль заявил, что технократия неизбежно ведет к тоталитаризму [10, 180].

Поэтому все чаще стали говорить об авторитарности, автократии, вытеснив, таким образом, термин тоталитаризм. Итальянский политолог Дж.Сартори считал, что государства делятся на "тоталитарные", "авторитарные" и "прагматические". Авторитаризм отличен от тоталитаризма: при нем меньший объем охвата идеологией сторон общественной жизни, меньшая степень принуждения, другие влиятельные группы, организации отодвигаются от власти, но не уничтожаются. Советский Союз при Сталине Сартори отнес к тоталитарному государству, а СССР эпохи 70–80-х годов – к авторитарному. Вообще же у сторонников концепции тоталитаризма не вызывает сомнения, что государство СССР времен Сталина – пример классического тоталитаризма. Так, С.Андрески охарактеризовал Советский Союз начала 50-х годов как тоталитарное государство почти на 100%; "третий Рейх", например, в период Второй мировой войны соответствовал понятию тоталитарного государства на 85% (в начале войны) и на 95% (в конце войны). А вот режим Б.Муссолини вообще набрал лишь 55% по уровню тоталитарности. При этом главным критерием тоталитаризма Андрески считал степень сохранения независимых организаций в государстве [8, 37]. По мнению М.Кертиса (США) тоталитаризм возникает вместе с огосударствлением собственности на средства производства. Вопрос о собственности поднимает и польский философ, проживающий в Англии, Л.Коларовски, который считает, что настоящей тоталитарной диктатурой является только та система, которая ликвидировала частную собственность [8, 37].

Отсюда его вывод: настоящий тоталитаризм – синоним не фашизма, а социализма сталинской эпохи.

Со временем политологи, социологи, философы стали применять новые термины – авторитарно-бюрократическое партийное господство. Сущность такого подхода заключалась в том, что в СССР сложилось бюрократическое общество, характеризующееся самодовлеющей природой государства и отчужденностью правящей партии от народа. А такие черты присущи и монополистическому капитализму. То есть произошло размывание методологических основ концепции тоталитаризма. По мнению одного из приверженцев данной концепции – Шапиро понятие тоталитаризма полностью сохраняет свою научную адекватность только для характеристики фашизма, нацизма и сталинизма [11, 182]. Многие ученые отмечают, что источниками тоталитаризма в разных государствах является "омасовление" общества, которое не думает критически. Например, уже упоминавшийся М.Кертис считает, что такие государства опираются на массы и массовые движения, а не на элиты. Истоки тоталитаризма в

СССР он видит в ленинской концепции партии нового типа. Французский политолог Ш.Милон-Дельсон считает, что тоталитаризм присущ именно XX веку, для которого характерен институциональный терроризм (книга "Политические идеи XX века"). До сих пор ученые так и не пришли к единому мнению. Главным образом споры ведутся между понятиями тоталитаризм и авторитаризм. Одна из точек зрения: эти системы по сути одинаковы или же тоталитаризм есть одна из форм авторитаризма. Другая точка зрения – это принципиально отличные системы. Дать четкие границы, объемы тоталитарного режима – очень трудная задача. Наука еще не выработала понятия, которые адекватно описывали бы политические режимы такого рода [17, 126]. Но, как показывает практика, пишет известный политолог К.Манхейм, самопроизвольное перерождение такого режима в демократический не наблюдалось.

Во второй половине 80-х годов прошлого века и в советском обществе начали активно использовать данный термин. Его очень "полюбили" публицисты, литераторы, вошел он и в обиходное употребление. Однако над его научным смыслом мало задумывались. Сталинский период, общество той поры как только не называли: административно-бюрократическая, командно-бюрократическая, административно-командная система. Такой точки зрения придерживались историки Г.А.Бордюгов, В.А.Козлов (административно-командная система репрессивного типа"), А.П.Бутенко, В.П.Киселев. Ряд ученых называли сталинский режим авторитарным. Например, Л.А.Гордон, Э.В.Клопов. Ряд обществоведов считают его тоталитарным: В.В.Согрин, Ю.Н.Афанасьев. В целом о вопросе тоталитарной природы власти, сложившейся при Сталине, немало говорили в конце 80-х – начале 90-х годов. Например, журнал "Социс" провел "круглый стол" по теме "Природа тоталитарной власти", в котором приняли участие известнейшие ученые П.В.Волобуев, Ю.Н.Давыдов, Л.А.Гордон, Ю.Ф.Карякин, Н.М.Кейзеров, М.А.Мануильский, Л.А.Радзиховский, С.А.Эфиров [24, 42-52]. Например, П.В.Волобуев высказал мнение, что сталинский режим был авторитарным [24, 43]. На необходимость различать понятия авторитаризма и тоталитаризма указал Ю.Н.Давыдов, который подчеркнул, что установкой авторитарного правления есть формула "Государство – это я", но в сравнении в тоталитарном оно не заходит так далеко в централизации всех сторон жизни. Основными условиями возникновения тоталитаризма автор считал аморфное состояние общества, наличие особой идеологии, соответствующие исторические условия – кризис, война и т.д. А предвосхищением тоталитаризма в СССР стал "военный коммунизм". Отмечаются и особенности тоталитарного сознания: соеди-

нение таких чувств как любовь, ужас, власть. С.А.Эфиров отмечает, что необходимо различать левый тоталитаризм (в СССР) и правый (фашистские режимы). Они имеют и общие черты, но и отличительные. Социальные корни тоталитаризма Ю.Ф.Карякин видел в социальном факторе – к власти пришли люди, выбитые из нормального культурного труда, а также в колоссальной люмпенизации общества.

В начале 90-х годов (1990-93 гг.) интерес к тоталитаризму в науке возрос: появились монографии, специальные статьи, посвященные обозначенной проблематике. Одной из первых в советской историографии работ, посвященных тоталитаризму, стала монография "Тоталитаризм как исторический феномен" – М., 1989 г. Среди научных статей следует назвать работы Ю.Борисова, А.Голубева [2], К.Гаджиева, О.Пленкова [21], И.Кондакова [16], Ю.Игрицкого [10; 11], Ю.Давыдова [6] и др. В частности Ю.Давыдов в статье "Тоталитаризм", помещенной в словаре "Современная западная социология", показал отличия тоталитаризма от авторитаризма и дал достаточно емкую характеристику данного явления. Но в то же время некоторые ученые продолжали считать, что дискуссии о правомерности применения термина "тоталитаризм" не целесообразны и не имеет принципиального значения, как назвать сталинский режим – тоталитарным, авторитарным или еще как-то иначе. Например, украинский историк Ю.Шаповал, рассматривая тему сталинизма, замечает, что вряд ли стоит придавать особое значение тому, как назвать этот режим – тоталитарным, авторитарным или диктаторским [28, 52]. На научной конференции, состоявшейся в 1993 году в Харькове, рассматривались тоталитарные политические режимы разных государств. В частности, поднимался вопрос, что есть тоталитаризм, а что командно-бюрократическая система и что же было в СССР на самом деле. Ученые пришли к выводу, что в СССР тоталитаризм существовал преимущественно в сталинскую эпоху, точнее сказать, в период господства сталинизма – с середины 30-х годов и до 60-х годов, а до середины 30-х и в 60-е годы в стране доминировали бюрократические тенденции. А идейными истоками тоталитарного режима в Советском Союзе называли экономическую теорию Маркса [1, 18-23]. Со временем интерес обществоведов к проблеме тоталитаризма ослаб, работ стало выходить все меньше. Среди наиболее заслуживающих внимания следует назвать монографию "Тоталитаризм в Европе XX века. Из истории идеологий, движений, режимов и их преодоления", вышедшую в 1996 году в Москве; ряд статей: Истягин Л. "Исследования по тоталитаризму: в поисках нового обоснования концепции", Демьяненко Б. "Особенности структурирования и схожесть практического проявления нацистс-

кой и сталинской моделей тоталитаризма" и его же "Сравнительный анализ фашистской и сталинской моделей тоталитаризма" [14; 7; 8]. В монографии "Тоталитаризм в Европе XX века. Из истории идеологий, движений, режимов и их преодоления" дается сравнительный анализ тоталитарных диктатур в СССР, Германии, Италии, анализируются исторические корни тоталитаризма. Интересной является позиция авторов относительно закономерности возникновения тоталитаризма в СССР и в западных государствах: по их мнению западные движения были исходно тоталитаристскими, а в Советском Союзе коммунистическое движение перебралось в таковое постепенно [26, 10]. В рецензии на данную работу исследователь проблем тоталитаризма Ю.Игрицкий совершенно не согласен с такой постановкой вопроса [12, 188]. Следует также обратить внимание на временные рамки тоталитарного строя в СССР, предложенные Ю.Игрицким, – период после НЭПа (т.е. год "великого перелома") и до конца 80-х годов [10, 188]. Одной из интересных работ, посвященных сравнительному анализу тоталитарных моделей в СССР, Италии и Германии, стала работа украинского политолога Б.Демьяненко. Автор дал историографию вопроса, рассмотрел различные аспекты тоталитарных моделей: методы политического управления, идеологию, социальные корни. В частности, вслед за многими учеными, Б.Демьяненко полагает, что тоталитаризм в СССР существовал с 1929 года (пятидесятилетие Сталина и его возвеличивание) и вплоть до смерти вождя в 1953 году [8, 38]. Вообще же подавляющее большинство ученых относят временные рамки сталинского тоталитаризма именно к периоду 1929–1953 годов. Вывод автора заключается в том, что сталинский тоталитаризм в отличие от нацистского (Германия) и фашистского (Италия) был более всеобъемлющим, он контролировал и вмешивался во все сферы жизнедеятельности общества, в том числе и экономическую (в других моделях этого было значительно меньше), к тому же в сталинской модели государство было подчинено партии, а в фашистских обществах – наоборот [8, 43]. И все же не все ученые приняли этот термин и не все его осознали как научное понятие. Например, некоторые историки (А.Мерцалов) считают этот термин пропагандистским. По мнению сторонников такой точки зрения, "применение расплывчатого термина "тоталитаризм" отвлекает внимание от сталинизма" [18, 17]. Необходимо отметить, что единого мнения по поводу термина "тоталитаризм" так и не сложилось, хотя концепция продолжает существовать.

В последние годы внимание к проблеме тоталитаризма несколько возросло и появились новые подходы и новые трактовки. В частности, некоторые исследователи предполагают,

что тоталитаризм приобретает новые существенные черты, связанные с новыми историческими условиями – развитием информационного общества. В уже упоминавшейся работе "Тоталитаризм в Европе XX века. Из истории идеологий, движений, режимов и их преодоления" (М., 1996) к числу современных предпосылок возможного возрождения тоталитаризма относится информационное общество с угрозой интеллектуальной тирании [26, 188–189]. Особо хотелось бы остановиться на работе А.Панарина "Глобальное политическое прогнозирование" (М., 2000), в которой высказывается мысль о потенциальной, но весьма серьезной угрозе нового тоталитарного режима в постсоветских странах. По мнению автора, "переход от первоначального реформаторского либерализма к тоталитаризму вписывается в логику модернистского проекта" [22, 100–101]. Угроза насаждения тоталитаризма извне исходит от Запада: модерн всеми силами насаждает одномерность и снижает разнообразие, что ведет к тоталитарному искушению [там же]. Интересна мысль А.Панарина о том, что тоталитаризм не есть продукт определенных идеологий (что идет вразрез с трактовкой большинства ученых, считающих, что тоталитаризм – имманентный продукт сталинизма и нацизма). Скорее, он является результатом стратегии партии меньшинства в условиях, когда она не хочет отдать власть, несмотря на вердикт избирателей. Тоталитаризм есть система технологий, способная подкупить своей эффективностью представителей различных идеологий. И вывод автора таков: мир находится накануне нового тоталитаризма, носителем которого на этот раз явится новый либеральный авангард [22, 189], где под таковым подразумеваются США, Германия и др. О потенциальных возможностях реанимации тоталитаризма, о сущностной роли идеологии как родового признака тоталитаризма говорилось и на научной конференции под названием "Диктаторские режимы XX века", состоявшейся в 1994 году в Мюнхене. Основным предметом рассмотрения конференции были политические религии. К числу родовых признаков тоталитаризма некоторые ученые отнесли репрессии, огосударствление собственности, особую роль идеологии. Новым, пожалуй, можно считать то, что ученые пришли к выводам о необязательности репрессий как необходимого признака. "...Режим может, и не прибегая к массовым уничтожениям, осуществлять тотальный контроль. Сегодня расширяется практика манипулирования общественным сознанием без применения прямого физического насилия, но с применением обширного арсенала средств запугивания" [14, 188]. Были внесены корректировки и в традиционную постановку вопроса о "левом" и "правом" тоталитаризме. Ряд ученых считает, что и тот, и

другой восходят к идейным истокам Просвещения, к Французской революции [14, 189]. Мнения о тоталитаризме в СССР разделились. Часть исследователей считает, что в СССР был классический тоталитаризм, который был тождествен фашистскому. Другие же полагают, что советский и фашистский тоталитаризм отличны. Третья точка зрения заключалась в том, что в силу своего превосходства над нацизмом, в тому числе в сфере идеологии, большевизм не может рассматриваться как обычный тоталитаризм, каковым является нацизм. По мнению ряда участников конференции тоталитаризм сегодня возможен даже в демократических странах.

В украинской историографии также появились новые трактовки казалося бы избитого понятия. Речь идет о работе В.Кременя, Д.Табачника, В.Ткаченко "Україна: Альтернативи поступу. Критика історичного досвіду" (К., 1996), в которой вводится новое понятие – тоталитарная коллективность – вместо термина тоталитаризм. По мнению авторов, в СССР тоталитарная коллективность началась в конце 20-х годов и прошла несколько этапов:

1. Со времени "великого перелома". Индустриализация.

2. Коллективизация.

3. Репрессии 30-х годов – наиболее полное формирование тоталитарной коллективности. Принятие Конституции 1936 года.

4. Период Великой Отечественной войны.

5. Конец 40-х – 1953 гг.

С 1956 года, когда состоялся XX партийный съезд, начался процесс детоталитаризации [15, 311]. Таким образом, подавляющее большинство ученых считают, что тоталитаризм существовал в СССР в период с конца 20-х до середины 50-х гг. Среди основных причин тоталитарной коллективности авторы указывают необходимость форсированной индустриализации, к субъективным факторам относят монопольное положение партии. Тоталитарной коллективности присущи абсолютизация власти, полное господство идеологии и социально-политической системы над личностью [15, 337].

Подводя итоги ретроспективного анализа генезиса концепции тоталитаризма, следует отметить следующее. Истоки тоталитаризма носят как материальный – социально-экономический характер, так и духовный – культурно-идеологический. Именно индустриализация как

историческая необходимость в форсированных формах и темпах стала основной причиной возникновения тоталитаризма, при этом вопрос о собственности не был решающим, ибо тоталитаризм возник и в капиталистической Германии, и в социалистическом СССР. И одна страна, и другая могут служить типичными моделями тоталитаризма. Особую роль в возникновении играет культурно-идеологический фактор: наличие харизматической идеологии, носящей иррациональный характер, заменяющей по сути религию; определенный уровень и характер общей политической культуры – недемократический, наличие авторитарных исторических традиций; наличие пассионарной личности тоталитарного типа. Роль партии, на наш взгляд, не является решающей, ибо в фашистской Италии, Германии роль партии была второстепенна в сравнении с ролью государства. Низкий общий культурный уровень также не всегда есть необходимое условие. Здесь, пожалуй, важнее традиции в ментальности народа, исторические традиции. Сущностной чертой тоталитаризма, которую можно поставить на первое место, на наш взгляд, является тотальный государственный контроль. Выделение сущностных черт тоталитаризма – дело сложное. В общем виде можно сформулировать их таким образом: всеобъемлющий характер контроля со стороны политической власти над всеми сферами жизнедеятельности путем террора, насилия, пропаганды, цензуры, запугивания; отсутствие подлинно независимых общественных организаций и институтов; вмешательство государства в экономическую сферу, контроль над ней; тоталитарная моноидеология, носящая мессианский характер; мифотворчество, пронизывающее политическую, общественную жизнь; вождизм и нередко (как правило) культ личности диктатора; наличие массового общества с массовой некритической психологией, готовностью "раствориться", быть как все.

Современные трактовки неототалитаризма ставят на первое место эффективность контроля государственной власти над обществом, использование с этой целью средств массовых коммуникаций. Сегодня концепция тоталитаризма продолжает свое существование и развитие в научной литературе. Что касается ее методологических основ, то можно констатировать, что мы наблюдаем формирование новых трактовок и подходов, которые и были изложены.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Блюменкранц М.А. Идея пути и пути идеи: размышления о генеалогии тоталитаризма // Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20-30-е гг. XX века). Материалы научной конференции. – Х., 1994. – Т.1.
2. Борисов Ю., Голубев А. Тоталитаризм и отечественная история // Свободная мысль. – 1992. – № 14.
3. Волобуев П.В. Сталинизм и социальное познание советского общества // История и сталинизм. – М., 1991.
4. Гаджиев К.С. Тоталитаризм как феномен XX века // Вопросы философии. – 1992. – № 2.
5. Гуревич А.Я. Ментальность // 50/50: Опыт словаря нового мышления. – М., 1989.

6. Давыдов Ю.Н. Тоталитаризм // Современная западная социология. Словарь. - М., 1990.
7. Демьяненко Б. Особенности структурирования и схожесть практического проявления нацистской и сталинской моделей тоталитаризма // Нова політика. - 1998. - № 1.
8. Демьяненко Б. Сравнительный анализ фашистской и сталинской моделей тоталитаризма // Нова політика. - 1999. - № 1
9. Долженков О. Сущность политического режима Украины // Нова політика. - 2000. - № 2
10. Игрицкий Ю.И. Концепция тоталитаризма: уроки многолетних дискуссий на Западе // История СССР. - 1990. - № 6.
11. Игрицкий Ю.И. Снова о тоталитаризме // Отечественная история. - 1993. - № 1.
12. Игрицкий Ю.И. Тоталитаризм вчера, сегодня ... завтра? // Политические исследования. - 1998. - № 4.
13. История и сталинизм. - М., 1991.
14. Истягин Л.Г. Исследования по тоталитаризму: в поисках нового обоснования концепции // Политические исследования. - 1997. - № 2.
15. Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: Альтернативи поступу. Критика історичного досвіду. - К., 1996.
16. Кондаков И.В. Тоталитарность: истоки, закономерности, последствия (аналитический обзор) // ЕЖ Общественные науки в СССР. Сер. 3. Философия. - М., 1991. - № 5.
17. Лазоренко О.В., Лазоренко О.О. Теория политологии. - К., 1996.
18. Мерцалов А.Н. Нужна ли гласности наука // История и сталинизм. - М., 1991.
19. Мерцалов А.Н. Сталинизм и освещение прошлого // История и сталинизм. - М., 1991.
20. Маслов Н.Н. Об утверждении идеологии сталинизма // История и сталинизм. - М., 1991.
21. Пленков О.Ю. О содержании понятия "тоталитаризм" // Преподавание истории в школе. - 1991. - № 1.
22. Панарин А.С. Глобальное политическое прогнозирование. - М., 2000.
23. Политология. Энциклопедический словарь / Под ред. Аверьянова Ю.И. - М., 1993.
24. Природа тоталитарной власти (обсуждение за "круглым столом" редакции) // Социологические исследования. - 1989. - № 5.
25. Тоталитаризм, автократизм и демократия в глобальном контексте // Латинская Америка. - 1990. - № 1-3.
26. Тоталитаризм в Европе XX века. Из истории идеологий, движений, режимов и их преодоления / Рук. автор. кол-ва Я.С.Драбкин, Я.С.Комолова. - М., 1996.
27. Тоталитаризм как исторический феномен. - М., 1989.
28. Шаповал Ю.І. Сталінізм і Україна // Український історичний журнал. - 1990. - № 12.

О. І. КАТАН

ВИБОРИ 2002 РОКУ ТА АНАЛІЗ УЧАСТІ В НИХ ЖІНОК¹

Катан Ольга Іванівна – радник Дніпропетровського міського голови, голова Всеукраїнської організації "Жінки XXI століття"

Аналіз політичного і ситуативного моменту в політичній історії України – формування органів державної влади на виборах 2002 р. – це намагання надати значення й поставити акцент на гендерній свідомості, гендерній культурі, яка згодом стане історичною ретроспективною суспільного процесу і точкою відліку визначення політичної перспективи розвитку суспільства.

Звернення до гендерного аналізу виборів є ствердження того, що аналіз сучасного, як і минулого, з погляду у майбутнє має спиратися на інформацію, яка стосується обох соціальних статей.

Важливість гендерного аналізу парламентських виборів та до місцевих владних структур

зумовлена необхідністю показати можливості політичного потенціалу української жінки на початку XXI століття, її здатність до самоідентифікації як суб'єкта політики, до осмисленого волевиявлення, активної політичної діяльності, до організації і самоорганізації, розуміння сучасних завдань політичного рівня, особливостей усвідомлення політичних потреб входження в систему політичної влади і принесення жінкою нового в політику, готовності там діяти сучасними методами.

Досвід виборів мав підтвердити виконання в країні міжнародних документів, орієнтованих на утвердження прав, свобод громадян, серед яких рівності жінок і чоловіків надається першорядне, пріоритетне значення. Саме на такому значенні наголошувалось у матеріалах IV Всесвітньої конференції із становища жінок (вересень 1995 р., Пекін), Женевської наради країн регіону ЄЕК (січень 2000р., Женева), докумен-

¹ Стаття надрукована за фінансової підтримки Канадсько-Українського гендерного фонду у ході реалізації проекту "Гендерні інвестиції в міські органи влади м. Дніпропетровська"

тах Спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН "Жінки в 2000 році, рівність між чоловіками і жінками, розвиток і мир у XXI столітті" (червень 2000р., Нью-Йорк). Прийняті на цих зібраннях документи Україна підписала і цим самим зобов'язалась їх виконувати.

Важливість гендерного аналізу полягає в тому, що він розкриває картину сприйняття й готовності країни у цілому, громадян, політичних структур до втілення в життя й створення механізмів для інкорпорації в національну реальність міжнародних рішень та рекомендацій, міжнародного досвіду гендерних перетворень у різних країнах світу.

Відтворення в поданому аналізі політичної картини виборів-2002, на основі опублікованих в цей час інформативних про них матеріалів дає відповідь на питання щодо ставлення жінок та чоловіків до повсякденного і суспільного життя, до політичної історії сьогодення. Адже такий аналіз потребує інтерпретації, оцінок, що самі по собі можуть бути і суб'єктивними. Та при цьому вони також залишаються історичним матеріалом, який характеризує сьогодення і на базі якого формується теоретична схема історичного процесу.

У цілому вибори 2002 р. – це певний діагност державної гендерної політики в дії, в оцінці ретроспективи соціально-статевого розвитку та у визначенні гендерної перспективи, принаймні, на найближчі п'ять років.

Списки політичних партій і блоків: гендерний зріз представництва в них кандидатів у депутати

Списки висунутих кандидатів у депутати від політичних партій – це, насамперед, показник політичного рівня розв'язання проблеми гендерної рівності у власне політичному партійному середовищі. Інтерес до гендерної ситуації в партійних структурах зумовлений і тим, що останнім часом все голосніше звучать ідеї про те, що в країні варто перейти до виборів парламенту в цілому через представництво від політичних партій, що саме вони найбільш активно й більш точно здатні відобразити політичні потреби в країні, що партії стоять найближче до населення і здатні осмислити і найповніше виявити його реальні інтереси.

Без соціологічних узагальнень важко говорити про відображення політичними партіями і блоками політичних партій усієї палітри народних інтересів. Стосовно гендерного інтересу списки кандидатів у депутати і місце в них жінок є показовим фактом ставлення партій до гендерної політики, до володіння гуманітарними проблемами справедливості.

У наданих політичними партіями і блоками партій списках кандидатів у депутати, зареєстрованих ЦВК, кількість жінок розподіляється таким чином:

Назва політичних партій і політичного блоку партій	Всього в списку осіб	З них жінок і чоловіків	
Виборчий блок політичних партій "Блок Віктора Ющенка "Наша Україна"	206	10	196
Комуністична партія України	149	19	130
Виборчий блок політичних партій "За Єдину Україну!"	196	11	185
Виборчий блок політичних партій «Виборчий блок Юлії Тимошенко»	223	44	179
Соціалістична партія України	220	41	179
Соціал-демократична партія України (об'єднана)	69	5	64
"Жінки за майбутнє" – Всеукраїнське політичне об'єднання (партія)	170	149	21
Блок Команда озимого покоління	20	3	17
Виборчий блок політичних партій "Демократична партія України" – партія "Демократичний союз"	121	18	103
Виборчий блок політичних партій "Народний рух України за єдність"	81	19	62
Політична партія "Яблуко"	88	16	72
Партія Зелених України	225	58	167
Виборчий блок політичних партій "Єдність"	158	16	142

У цій таблиці відображені гендерні особливості списків кандидатів у депутати тих партій і блоків, де представлена найбільша кількість жінок. Саме по них можна судити про гендерні процеси і гендерні зміни у соціальних відносинах в країні.

Значну кількість жінок порівняно з іншими партіями і блоками висунули Партія Зелених України, Блок політичних партій "Виборчий блок Юлії Тимошенко" та Соціалістична партія України.

Якщо порівнювати кількість жінок у пропорційному відношенні до кількості чоловіків, то краще за багатьох виглядає Виборчий блок політичних партій "Народний рух України за єдність" і політична партія "Яблуко".

Звертає на себе увагу відсутність гендерної чутливості у таких політичних партійних структур як Виборчий блок політичних партій "Блок Віктора Ющенка "Наша Україна", Виборчий блок політичних партій "За Єдину Україну!" і Соціал-демократична партія України (об'єднана). У цих партій найнижчі показники щодо ставлення до висунення, а отже й до представленості жінок у парламенті. Відповідно до порядковості названих партій кількість жінок, висунутих ними кандидатами у депутати, пропорційно до кількості чоловіків виглядає приблизно так: 1:20, 1:19, 1:13.

130 тис. членів **Комуністичної партії України** зростили в своїх рядах лише 19 політично грамотних жінок, гідних бути висунутими до парламенту. І це та партія, яка вже в першій радянській конституції визнала де-юре рівність чоловіків і жінок серед найважливіших конституційних принципів поряд з рівністю класів, соціальних прошарків, націй і держав. Але, проголосивши де-юре, партія так поволі переходить до де-факто. XX століття, яке поставило як світову проблему утвердження рівності класів і соціальних груп, рівності націй, рівності держав, підвело світ до історично необхідного часу утвердження рівності статей.

Щодо гендерного складу списків кандидатів у депутати так виглядає **Блок політичних партій "За Єдину Україну!"**. По-перше, до нього входять Народно-демократична партія – 159 тис., партія "Трудова Україна" – 16 тис., Партія регіонів – 460 тис., а також Аграрна партія України, Партія промисловців і підприємців та ін., що вже чисельно дає можливість мати великий жіночий актив освічених і державно мислячих жінок. По-друге, до блоку входять багато особистостей, в минулому державних діячів, які підписували міжнародні документи з гендерної проблематики й цим самим зобов'язувалися від імені усієї держави України виконувати їх. Серед багатьох зобов'язань – це реальне сприяння утвердженню гендерної рівності на рівні доступу жінок до розподілу усіх видів ресурсів, до участі у владних структурах, доступу до форм власності, це долання історично сформованого дисбалансу в умовах політичних деформацій та руйнації нормального способу розвитку вільної особистості, використання людського ресурсу, в тому числі й жіночого, в усіх сферах життя.

Виборчий блок політичних партій "Виборчий блок Юлії Тимошенко", ідеологічно сформований на теоретичних основах партії "Батьківщина", чисельність якої становить 150 тис. осіб., ним зроблено дальший крок вперед у порівнянні з іншими політичними партіями щодо висунення кандидатами у депутати жінок. Та поки що тільки йдеться про висунення жінок в основному у кінці списків. Можна говорити про намагання блоку використати гендерний підхід.

Соціалістична партія України, з чисельністю 60 тис. осіб, виглядає серед інших як одна за найбільш гендерно орієнтованих. Проте, напевно чи достатньо тільки задовольнитись кількісним списком. У числі 41 жінки, внесеної до списків у кандидати в депутати, шість безробітних і вісім пенсіонерів.

Соціал-демократична партія України (об'єднана) має у своїх рядах 350 тис. членів. З 69 кандидатів у депутати за списками має п'ять жінок. У своїй передвиборчій діяльності ця партія безперервно викликала подив у людей, хоча б трохи орієнтованих теоретично або гендерно чутливих навіть на рівні підсвідомості, коли по телебаченню у самопропаганді зверталась до досвіду розвинутих європейських країн, в яких при владі перебувала соціал-демократія в минулому або перебуває в цей час. Адже в усіх цих країнах відбулися колосальні гендерні перетворення. Партія прагне розвивати соціальну демократію без утвердження соціальної рівності статей. Це буде дивна демократія, зрозуміла тільки її творцям. Європейська соціал-демократія передбачає, насамперед, людський фактор, справедливість у підході до самовираження людини, до можливостей реалізувати права і свободи людини та громадянина, серед

яких конституційно визначена рівність чоловіка і жінки.

"Жінки за майбутнє" – Всеукраїнське політичне об'єднання (партія), менше як за рік стало трохи не напівмільйонною організацією. Такий розмах свідчить, що об'єднання більше схоже за характером функціонування на громадський рух, навіть при наявності членства. Партія висунула 149 жінок і 21 чоловіка в партійних списках кандидатів у депутати до Верховної Ради України, була вже із самого початку несприйнята багатьма жінками як рідна. Вона не мала організаційно авторитетної бази, сильного теоретичного підґрунтя, достатньо проявленого у справах кола лідерів, на яких хотіла б рівнятися, яким би повірив електорат. Партія програла, не отримавши місць в парламенті, але вона збурила жіночу активність, привернула до неї увагу чоловіків, своєю діяльністю примножила гендерні перетворення на місцях, сприяючи входженню багатьох жінок до органів місцевого самоврядування.

Гендерний склад кандидатів у депутати, представлених на перших позиціях в партійних списках

Зрозуміло, що найбільше шансів отримати депутатський мандат має той кандидат, прізвище якого стоїть на початку партійного списку або хоча б у центрі його. Визначення місця для прізвища жінки в списку вже само по собі в абсолютній більшості випадків давало можливість проходження її до складу парламенту. Отже, формуючи списки, партії вже були соціально-статеві зорієнтовані.

Перші номери у партійних списках справедливо мали жінки, які є політичними лідерами:

- **Виборчий блок політичних партій "Виборчий блок Юлії Тимошенко"** – Юлія Тимошенко.
- **Виборчий блок політичних партій "Блок Наталії Вітренко"** – Наталія Вітренко.
- **"Жінки за майбутнє"** Всеукраїнське політичне об'єднання – Валентина Довженко.

Отже, для цих жінок в разі набрання партією необхідного відсотка кількості голосів була абсолютна гарантія проходження до парламенту.

Цікаво взяти для прикладу першу сороківку партійних списків по багатомандатному виборчому округу. Кількість жінок і чоловіків в ній виглядає у такому співвідношенні: "Наша Україна" – 2 жінки і 38 чоловіків, "За Єдину Україну" – 4 жінки і 36 чоловіків, Комуністична партія – 4 жінки і 36 чоловіків. Соціалістична партія – 2 жінки і 38 чоловіків, Соціал-демократична партія – 1 жінка і 39 чоловіків.

Як бачимо, усі політичні партії та політичні блоки партій, що брали участь у виборчій боротьбі, надавали чоловікам і жінкам різні можливості стати народним депутатом України. Це не могло не вплинути і при виборі кандидатів, які претендували на депутатські мандати в од-

номандатних округах. Підтримка жінкам з боку політичних партій тут була теж вкрай обмеженою.

Формування списків кандидатів у депутати показало, що жінка в партіях не стала активною фігурою на рівні з чоловіком. Пануючою залишається практика висунення кандидатами у депутати саме чоловіків. Гендерні принципи у передвиборчій діяльності партій не стали засадними, а гендерна політика не зайняла гідне місце у структурі політичних виборчих стратегій.

Жіночі політичні партії.

На рубежі століть у політичному житті України виникло таке явище, як жіночі політичні партії. І хоча на виборах до парламенту у 1998 році вони не заявили про себе як про серйозну політичну силу, все ж інтерес до створення таких партій не зник.

Жіночі партії виявили інтерес до виборів-2002. Однак передвиборча їх діяльність і на цей раз не виявилась результативною.

Всеукраїнська партія жіночих ініціатив, якою керує Валентина Даценко, активізується, в основному, у період виборчої кампанії. Між виборами активність діяльності партії є непомітною та й сама активність зосереджена на висвітленні лідера партії. Широкий актив партії залишається невідомим, а отже і політично, і ідеологічно не впливовим. На парламентських виборах – 1998 р. ЦВК не зареєстрував партію і вона згорнула свою політичну активність. На виборах – 2002, зробивши заяву на активне включення до виборчої кампанії, згодом втратила свій політичний вплив і не мала масової підтримки серед жінок.

Політична партія "Жінки України", очолювана Аліною Комаровою, у своїх програмних документах визначилась як партія, що відкрита і для чоловіків. На парламентських виборах 2002 р. ЦВК не зареєстрував партію і вона зійшла з політичної арени, як впливова сила при формуванні владних державних структур. Пріоритетами у своїй діяльності партія визначила захист конституційних прав людини, турботу про соціальне забезпечення та захист прав матерів, багатодітних, неповних сімей, молоді та незахищених верств населення, утвердження духовних цінностей національного єднання.

Партія солідарності жінок України, якою очолює Валентина Гошовська, безпосередньої участі у виборах не брала. Вона зареєстрована як спостерігач. Ця партія не виявилась здатною солідаризувати жінок України своїми програмними положеннями та представити до парламенту жінку – політичного діяча.

Всеукраїнська партія міжнародного порозуміння "Новий світ", створена напередодні парламентських виборів і очолювана Ларисою Скорик, разом з Українською партією створили виборчий блок партій і намагались

його зареєструвати в ЦВК під назвою "Жінки за майбутнє дітей". Назва блоку значною своєю частиною схожа на назву політичної партії, яку очолює Валентина Довженко "Жінки за майбутнє". Лариса Скорик досить відомий і досвідчений політик, створенням політичної партії та намаганням зареєструвати її під схожою назвою з іншою партією, в даному разі мала мету не тільки проходження до парламенту, а й вчинення перешкод для політичного об'єднання Валентини Довженко.

Всеукраїнське політичне об'єднання "Жінки за майбутнє", охарактеризовано вище, було створено нещодавно. За рік воно досить розрекламувало себе та за прогнозами різних соціологічних структур мала усі дані увійти у парламент. Причини такого невходження лежать не на поверхні і потребують політичного і політологічного аналізу.

Та, попри все, партія "Жінки за майбутнє" проголосила гендерну проблематику як реально існуючу, як необхідну політику, як складову ідеології, як напрямок культурного формування і виховання усіх соціумів. І в цьому при усіх невдачах під час виборів вона сказала своє слово, яке було почуте й підтримане майже півмільйонною жіночою аудиторією країни.

Взагалі про жіночі партії слід сказати, що вони є фактично політичні ембріони. Їх виникнення та існування фактично зумовлене відсутністю в Україні грамотної гендерної політики. При її наявності такі партії не мали б місця у політичному середовищі країни, а їх політичне поле впливу було б зведене до нуля.

Але існує й інший ракурс бачення жіночих партій. Невдала їх діяльність, несолідарність розв'язання реальних проблем, невміння політично грамотно діяти певною мірою дискредитує жіночий рух, формує скептичне ставлення до нього з боку владних структур.

Жіночі партії не стали генераторами гендерних ідей, носіями гендерної культури, творцями гендерної перспективи. Значна частина їх членів продовжують відтворювати "охоронну" концепцію щодо жінок і приймати патерналістську державну поведінку як форму зняття усіх проблем.

Підсумки виборів. Склад Верховної Ради України у гендерному вимірі

До складу Верховної Ради України на виборах – 2002 обрано 450 народних депутатів. У їх складі 23 жінки і 427 чоловіків. Відсотково жінки у парламенті становлять майже 5,4% депутатського корпусу. Представниця Виборчого блоку "Блок Наталії Вітренко", де жінки становили значну кількість кандидатів у депутати порівняно з іншими партіями і блоками та Всеукраїнського політичного об'єднання "Жінки за майбутнє", де жінки становили абсолютну більшість кандидатів у депутати, отримали підтримку ви-

борців відповідно 3,22% і 2,11%. До парламенту вони не пройшли.

За партійними списками повноваження народних депутатів України одержали:

- Виборчий блок політичних партій "Блок Віктора Ющенка "Наша Україна" – 3 жінки (в списку було-10)

- Комуністична партія України – 5 жінок (в списку було 19)

- Виборчий блок політичних партій "За Єдину Україну" – 3 жінки (в списку було 11)

- Виборчий блок політичних партій "Виборчий блок Юлії Тимошенко" – 1 (в списку було 44)

- Соціалістична партія України – 2 жінки (в списку було 41)

- Соціал-демократична партія України (об'єднана) – 1 жінка (в списку було 5)

Отже, за партійними списками було обрано народними депутатами України 15 жінок (6,7%) і 210 чоловіків (93,3%).

З восьми жінок, які були обрані народними депутатами України в одномандатних виборчих округах, фактично при підтримці Виборчого блоку політичних партій "За Єдину Україну!" обрано сім і одна жінка – від Комуністичної партії України.

Усі жінки, які отримали мандат народного депутата України, мають вищу освіту. В основному, вони входять у вікову групу 40-55-літніх депутатів. Щодо гендерного світогляду, то ця група сформована на патерналістській концепції "поліпшення становища жінок" і потрібна копітка робота по переосмисленню гендерної реальності та можливостей гендерних перетворень.

У цілому, Верховна Рада України, обрана на виборах-2002, є гендерно розбалансована за своїм депутатським складом. У своїй діяльності вона залишається гендерно малочутливою, слабо сприйнятливою до гендерних проблем в країні. Мало можна розраховувати на прийняття нею гендерного законодавства, відсутність якогось консервуватиме традиційні патріархальні відносини і патріархальне мислення у суспільстві. Не виключено, що продовжуватиме існувати тягіння до силових методів розв'язання питань, до чого схильна саме чоловіча психологія, а отже, насамперед, силові структури перебуватимуть у центрі їх уваги і турботи. Мало можна розраховувати на орієнтацію щодо прискорення розвитку соціальної сфери усєї життєдіяльності з боку парламенту при пануючому в країні технократичному чоловічому мисленні. А саме ця сфера, будучи слабо розвиненою, створє багато перешкод для вивільнення жінки у веденні домашнього господарства. Не братиметься до серйозної уваги виконання міжнародних документів з гендерної проблематики, як це робилось до цього. Все це зумовлюватиме зберігання гендерної нерівності у країні та утримуватиме відчуженість держави від цієї проблеми.

Оскільки гендерна проблематика є індикатором постановки і розв'язання проблеми прав людини та у цілому людського розвитку, то можна передбачити, що гуманістична спрямованість гуманітарної сфери життя залишиться другорядною проблемою, а проблеми благодтворного (належного) управління продовжуватимуть відкладатись на майбутнє.

Гендерний аналіз виборів 2002 р. до Дніпропетровської міської ради

Всього Висунутих кандидатів	в т.ч. жінок	стали депутатами	в т.ч. жінок (%)
748	149	80	9 (11,2%) (у 1996 р. – 11,5%)

жінки – депутати Дніпропетровської міської ради:

- Редіна Наталія Іванівна.....позапартійна
- Кривошеєва Тетяна Романівна.....-\\-
- Карпова Наталія Миколаївна.....-\\-
- Чухрієнко Неоніла Дмитрівна.....-\\-
- Биканова Тамара Романівна.....-\\-
- Колініченко Людмила Валентинівна...член КПУ
- Токовенко Валерія Володимирівна...член ЛПУ
- Бакалова Лариса Тимофіївна.....член СПУ
- Рудкевич Інна Володимирівна.....член СДПУ(о)

З цих даних можна зробити висновок, як слабо висували та підтримували своїх жінок – кандидатів у депутати міської ради такі партії, як НДП (висунута 1 жінка, не пройшла до складу міської ради); Трудова Україна – 0; "Жінки за майбутнє" – 1; "Батьківщина" – 0; Народний рух України – 0 та інш.

Як свідчать результати виборів, до складу депутатського корпусу міської ради прийшло жінок більше всього безпартійних – 5; від КПУ – 1; ЛПУ – 1; СПУ – 1, СДПУ(о) – 1. Тобто гендерний підхід у рядах політичних партій на місцевому рівні майже відсутній і тому він впливає на загальний склад депутатів міської ради – 11,2% жінок-депутатів.

Гендерний аналіз виборів до районних рад м. Дніпропетровська

З восьми районних рад м. Дніпропетровська майже усі (крім Кіровської – 35 депутатів) складаються з 40 депутатів районного рівня. Після виборів 2002 року склад депутатів райрад має такий вигляд:

1. Бабушкінський район – 65% жінок-депутатів, з них 20 жінок висунуто партією "Трудова Україна", 6 – зборами виборців та самовисунанням.

2. Індустріальний район – 52,5% жінок, у т.ч. 7 жінок – від КПУ, 1 жінка – "Жінки за майбутнє".

3. Амур – Нижньодніпровський район – 40% жінок, з них 1 жінка – від партії “Трудова Україна”, 1 жінка – “Жінки за майбутнє”, 14 жінок – зборами трудових колективів.

4. Жовтневий район – 36% жінок, у т.ч. 1 жінка – “Трудова Україна”, 1 жінка – СДПУ(о), 15 жінок – збори виборців.

5. Кіровський район – 37% жінок, у т.ч. 5 жінок – КПУ, 8 – збори трудових колективів.

6. Красногвардійський район – 32,5% жінок, у т.ч. 4 жінки від КПУ, 2 жінки – ВПО “Жінки за майбутнє”, 1 жінка – ВВ “Віктора Ющенка”, 6 жінок – збори трудових колективів.

7. Ленінський район – 37% жінок, у т.ч. 2 жінки – СДПУ(о), 1 жінка – партія “Яблуко”.

8. Самарський район – 32,5% жінок, у т.ч. 3 жінки – партія “Демократичний союз”, 1 жінка – “Жінки за майбутнє”, 1 жінка – КПУ, 9 жінок – збори трудових колективів.

Гендерний аналіз виборів до районних рад м. Дніпропетровська показує, що в середньому серед 8 районів міста жінки-депутати становлять 37,6% (самий високий показник – 65% у Бабушкінському районі). Це дуже хороші результати, на які треба націлюватись на майбутніх виборах.

Електорат: гендерні особливості.

Вибори до владних структур є важливим показником розвитку демократичних характеристик як представницької, так і безпосередньої демократії. Процес формування державних органів влади пов’язаний з процесом формування і вдосконалення політичної культури виборців. Ця культура розвивається під впливом широкої пропагандистської роботи політичних партій і державних органів, а також через активне включення особистості у процес вибору через самоосмислення свого власного буття, оцінки реальності, можливості самовираження, володіння технологіями власного впливу на інших. З наближенням парламентських виборів напруження внутрішньої роботи і електорату

завжди наростає. Цей процес не менш цікавий для розуміння політичної ситуації та політичного режиму в країні.

Виявленням високої активності на виборах є прагнення до політичного волевиявлення. Воно зумовлене переконаннями, симпатіями до певних поглядів, які висловлені у передвиборних програмах партій. Оскільки вплив партій був не лише на формування партійних списків при пропорційних виборах, а й на тих кандидатів, що обирались у одномандатних округах, то представляє інтерес проведення соціологічних опитувань щодо розподілу респондентів за статтю щодо прихильності до партій і блоків партій.

Наданий гендерний аналіз виборів-2002 до парламенту дає певну картину наявності гендерного компонента у політиці українських політичних структур. Він є невеликий. Гендер в Україні перебуває у стані поступового оволодіння політичним простором. Все відбувається дискретно, як і інші процеси. Та при усіх проблемах поширення гендерних ідей і форм діяльності у структурах громадянського суспільства – здійснюється. Такому поширенню активно сприяють міжнародні організації та уряди Канади і Швеції, що вже стало історичною реальністю в історії гендеру на Україні.

Але важливим є те, що Дніпропетровська міська влада вже сприймає на рівні державної політики втілення гендерної рівності в усі аспекти діяльності місцевих органів. Про це свідчить той факт, що сьогодні в місті Дніпропетровську за підтримки Дніпропетровського міського голови та Канадсько-Українського гендерного фонду Всеукраїнською громадською організацією “Жінки XXI століття” успішно реалізується проект “Гендерні інвестиції в міські органи влади м. Дніпропетровська”, метою якого є зміна свідомості та стереотипів мислення щодо ролі жінок і їх участі на рівні з чоловіками в керівництві державними структурами та спільного прийняття соціально важливих рішень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гендерний аналіз українського суспільства ПРООН. – К, 1999.
2. Мельник Т. М. “Гендерний аналіз виборів у 2002 році”. – К, 2002.
3. Інформаційно-статистичні дані ЦВК. – К, 2002.
4. Інформаційні дані районних рад м. Дніпропетровська по виборах депутатів у районні ради 2002 р., м. Дніпропетровськ
5. Аналітичні матеріали Дніпропетровського “Ділового жіночого центру”, м. Дніпропетровськ

Т. С. СТАРОДУБ

ПОНЯТТЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНИ В ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЧНІЙ ТРАДИЦІЇ*Стародуб Тетяна Сергіївна – аспірантка Національного інституту проблем міжнародної безпеки при Раді національної безпеки і оборони України.*

Політичні процеси, що відбуваються в цей час на Україні, свідчать про невизначеність зовнішньої і внутрішньої ідентичності держави, про відсутність розуміння українською елітою суті виникаючої регіоналізації, не кажучи вже про формулювання власної стратегії регіональної політики або альтернативних сценаріїв.

У даній статті автор ставить за мету розглянути основні підходи до визначення поняття української регіональної ідентичності та розкрити в контексті цих підходів зміст вищезазначеного поняття.

Серед прихильників філософського підходу до визначення ідентичності України можна виділити наступних авторів: М.Розумний, О.Забужко, І.Мірчук, В.А.Смолій, В.С.Степанков, О.Бочковський, В.Шкода, С.Кримський, О.Ржевський.

Проблема української ідентичності в філософському підході розглядається як питання про ті загальні поняття та категорії, за посередництвом яких у конкретних культурно-історичних умовах здійснюється соціальна і культурна комунікація, через які виражаються ті чи інші структурно-функціональні проблеми та потреби, в процесі опанування і реалізації яких трансформуються соціокультурна реальність.

Складовою української ідентичності є українська ідея, під якою ми розуміємо суттєві відмінності української культури від інших національних культур, що виражають індивідуальність і неповторність культурного обличчя спільноти. Оксана Забужко визначає українську ідею як ідею української культури як субстрату і головного носія національної ідентичності, а значить, і як детермінанти національної [2, 42].

Уявленню про існування української нації, про необхідність національного самовизначення і його формальні ознаки логічно мало передувати поняття про національну ідентичність як таку, про форми суспільно-культурної поведінки, які ним задаються та легітимізуються. Нині визнано, що таке уявлення виникло в конкретних часово-географічних координатах, а тому є обумовленим комплексом певних культурно-історичних передумов [7, 16].

Деякі автори, цитуючи праці зарубіжних дослідників, намагаються тлумачити українську ідею через поняття української національної свідомості. Національна свідомість з їх точки зору і є національною ідеєю, що апріорно задає нашому пізнанню в галузі історії, культури, етнографії певні параметри, коди інтерпретації.

Так, наприклад, С.Кримський вважає, що національна ідентифікація пов'язана з національною свідомістю і самосвідомістю. А національна свідомість має також багатоступінчасту культуру. Є національна свідомість на рівні усвідомлення певної спільноти типу малої батьківщини, земляцтва, рідного краю; є рівень національної свідомості, пов'язаний з регіоном мешкання людей – це край, область; є рівень національної свідомості, пов'язаний з країною загалом; є рівень національної самосвідомості, пов'язаний з більш широкою етнічною спільнотою, скажімо, слов'янською або кавказькою; є рівень, пов'язаний з геополітичним чинником, скажімо, європейці, азіати чи африканці; є рівень свідомості, пов'язаний із залученням себе до світової спільноти, до того, що всі ми земляни і всі є пасажерами єдиного космічного корабля, що називається планетою Земля. Якщо врахувати цю багатоступінчастість національної самосвідомості, то тут, певна річ, облік глобалістичних процесів буде пов'язаний з підвищенням рівня національної самосвідомості, з рухами за рівнями національної свідомості до інтернаціональних його зрізів. Таким чином, розвиток національної ідентифікації не суперечить обліку світових чинників, інтеграційним процесам. Але вони повинні розглядатися не як щось таке, що протистоїть нації, а як загальний людський сектор будь-якої національної спільноти. Адже кожна національна спільність має не тільки одиничні, не тільки особливі, але й загальні аспекти. Кожна нація має загальнолюдський сектор свого розвитку (наприклад, використання латини для європейців або персидської мови для Близького Сходу). І якщо гармонічно поєднувати національну специфіку з урахуванням загальнолюдського рівня, то тут не виникне суперечності, хоча, певна річ, у загальній формі ці питання не вирішуються. Тут дуже багато локальних проблем, бо іноді світова спільнота поводить себе не дуже коректно, проявляє себе з погляду застосування воєнної сили, як це було в Югославії або як це зараз відбувається в Афганістані. Застосування воєнної сили завжди несе не менше зло, аніж те зло, проти якого воно спрямоване [1].

На мою думку, українське суспільство знаходиться на шляху встановлення своєї ідентичності. Зараз всім громадянам української держави, незалежно від їх етнічного походження, треба шукати спільні риси, щоб прийти до ідентичності, яка вданий час знаходиться ще в процесі пошуку.

Прихильниками етнополітичного підходу до визначення поняття ідентичності України є І.Марушкіна, І.Танчин, І.Лисяк-Рудницький, Ф.Канак, С.Мітряєва.

Питання української ідентичності розглядається в контексті процесу державотворення та націогенезу, що відбувається сьогодні в Україні. Дослідники зосереджують свою увагу на деяких аспектах етнонаціонального розвитку на рівні особи. Адже нація – це сукупність індивідумів, які прагнуть будувати власну державу. Отже, самовизначення нації є сумою національно-громадянських самовизначень окремих осіб, які її творять. На рівні індивідуума це пов'язано з досить складним процесом усвідомлення своєї національної ідентичності, її формуванням у випадку відсутності, а можливо і її зміни, коли відбувається зміна державних утворень. Національна ідентичність є найважливішою складовою самоідентифікації людини, але не єдиною. Важливу роль в самоідентифікації особи відіграють її професійна приналежність, соціальна, партійна, регіональна, вікова та ін.

На думку дослідників етнополітичного підходу, національна ідентичність може змінюватись не тільки під впливом соціальних змін, але її зміна також може виступати причиною соціальних трансформацій. Цілісної особи з монолітною соціально обумовленою самоідентичністю практично не існує – кожна особа посідає множинну ідентичність, визначаючи свою сутність самотійно. У нинішніх політичних процесах все більш поважну роль відіграють різноманітні суспільні рухи, такі як: жіночі, молодіжні, екологічні, тощо. Завдання, які вони ставлять перед собою, цілком можуть бути вирішені у рамках процесу українського національно-державного будівництва. Саме тому ідея української державності на грудневому референдумі 1991 року отримала підтримку не тільки етнічних українців, але й абсолютної більшості громадян, які проживають на території України. Політична, а разом з тим і національна спільнота України відтепер складалася з усіх її громадян – українців і неукраїнців, яких об'єднувала з цього моменту приналежність до новоствореної держави.

Таким чином, дослідники роблять висновок, що важко визначити черговість процесів: зміна національно-державної ідентичності призводить до соціально-політичних трансформацій, чи політичні перетворення спонукають до процесу зміни національної ідентичності.

За умов відсутності чітко розробленої концепції розвитку української нації, пошук спільних точок дотику, а отже і формування спільної культурно-духовної традиції на рівні масової свідомості відбувається за умов відсутності безпосереднього впливу з боку держави, або інших суспільно-політичних сил на цей процес. Це засадничо зумовлює залежність процесу формування спільної традиції від темпів і змісту про-

цесів формування національної ідентичності на рівні кожної без винятку особистості.

Процес формування сучасної національної ідентичності громадян України передбачає значні зміни у національній свідомості практично кожного з них. Так, для більшості галичан, націоналізм яких визрів в умовах жорсткого протистояння української культурно-історичної традиції польським та російським впливам, доводиться сьогодні "ламати свої стереотипи" щодо образу "України – держави виключно для етнічних українців". Для росіян, які сьогодні проживають в межах української держави, формування української національної ідентичності пов'язане з позбавленням впливів ідеології російського державного шовінізму, а також з тривалим процесом опанування традиціями української культури, і перш за все української мови. Разом з тим, абсолютній більшості громадян України доводиться видувати з себе хибні наслідки з національного питання, які протягом 70 років проводили комуністи [4, 252].

Все це передбачає процес свідомого перегляду кожної особистістю свого ставлення до різних сторінок історичного минулого України, включно з історією українсько-російських, українсько-польських стосунків. При цьому не важко передбачити, що творення спільної української державно-історичної традиції на особистісному рівні, втім як і на рівні масової свідомості (тобто вироблення у громадян спектру таких поглядів, конфліктність між якими укладається у рамки суто української державно-історичної концепції) значно легше буде відбуватися щодо подій далекого минулого, ніж до тих, які знаходяться на незначній відстані від сьогодення. Втім, сучасний світовий та європейський досвід доводить можливість примирення і досягнення конструктивного компромісу в ситуаціях, здавалось би безнадійних. Навряд чи в 1945 році французи і англійці передбачили можливість будівництва спільного з німцями "загальноєвропейського дому".

Можна погодитись з прибічниками даного підходу щодо визначення української ідентичності та інтерпретації процесів формування національної ідентичності через аналіз трансформації уявлень про українську державно-історичну традицію на рівні масової свідомості, а також на рівні особистості. Але, визначаючи національну ідентичність як ставлення індивіда до певного народу, до якого він хотів би належати, варто підкреслити, що національні ідентичності потрібно розглядати не тільки в контексті національної групи, політично або культурно визначеної, але й у контексті якихось інших культурних і суспільних едностей. І тому добре було б поставитись до національних ідентичностей як до складного психосоціального факту, що виник внаслідок суспільно-культурного натиску на індивіда.

Автори соціально-психологічного підходу до визначення української ідентичності вважають, що дане поняття потрібно розглядати в контексті психічної структури українців. На думку В.Войтенка, професора, доктора медичних наук, кожна людина повинна володіти любов'ю до своєї Батьківщини, незалежно від того, є вона благополучною чи ні. Але це перша стадія психологічного дозрівання людини, яка є обов'язковою і без якої людина – каліка. Далі йде друга стадія психологічного дозрівання, котра полягає в тому, що людина усвідомлює наднаціональність, надгеографічність, надідентичні цінності. Нормальний патріот тоді є остаточно нормально сформованою людиною, коли він стає космополітом. Тобто, спочатку стати патріотом, а потім – космополітом – це дві нормальні стадії соціально-психологічного розвитку людини [1].

Мушу не погодитись з В.Войтенко через те, що його теорія психологічного дозрівання людини не враховує низки зовнішніх факторів, які впливають на людину в процесі формування її світогляду та тієї соціальної групи, де постійно знаходиться індивід, в якій склались певні традиції бачення ідентичності як такої. Не кожна людина зможе подолати виклики, кинуті їй суспільством або будь-якою іншою соціальною групою, та досягти другої стадії психологічного дозрівання. І перше, що їй зможе завадити, це ментальність або світогляд, який історично склався в тому чи іншому суспільстві, який на рівні підсвідомості передається людині. Формування ідентичності – це складний суспільно-психологічний процес, що примушує враховувати і решту факторів, які здійснюють вплив на визначення належності індивіда до тієї чи іншої групи.

Серед дослідників геополітичного підходу до визначення поняття української ідентичності можна виокремити наступних авторів: В.Дергачов, В.Фісанов, А.Круглашов, Д.Жиренко, І.Лосев, Т.Татолі. Українська ідентичність розглядається в контексті різноманітних геополітичних концепцій щодо визначення місця та ролі нашої держави в регіоні та в світі загалом. Наприклад, І.Лосев розглядає питання української ідентичності в площині російського неоевразійства [3, 87], а Т.Татолі – в контексті пошуку нових основ для співробітництва між Україною та країнами Південно-Східної Європи, а саме, розвивати двосторонні відносини не тільки виходячи з економічного чинника, а враховуючи етнічні, етнопсихологічні, політичні, географічні та релігійні фактори, давні історичні традиції, тощо [9, 99].

Іноді можна зустріти в літературі поняття регіонального підходу до визначення української ідентичності, але за змістом даний підхід співпадає з геополітичним, тому, на мою думку, не доречно розглядати їх окремо.

На думку В.Дергачова, професора, доктора географічних наук, українська ідентичність вже

існує і має давні історичні традиції, тепер стоїть зовсім інше питання, як зберегти цю ідентичність. Він вважає, що щоб зберегти свою ідентичність, необхідно, передусім, залишатися самими собою. Тобто, не сліпо запозичати чи імітувати чужий досвід, у тому числі й західний або східний. Разом з тим, оскільки ми відчуваємо себе європейською країною, то відповідь на це запитання міститься вже у самій європейській традиції, європейській філософії. Західна філософія інтерпретувала це таким чином: поки ми не вникнемо думкою в те, що є, ми ніколи не будемо належати тому, що буде. Тому якщо звернутися до десятирічного досвіду Незалежної України, то один з найбільших прорахунків державного будівництва полягає в тому, що, як підмурівок побудови української держави, було взято тільки західноукраїнську традицію як загальнонаціональну. Замість того, щоб почути багатоголосся, на основі якого й варто будувати українську державність, влада пішла більш простим шляхом [1].

На сьогоднішній день можна констатувати міжрегіональну спеціалізацію в Україні. Західна Україна спеціалізується на національній ідеї, зокрема, на панукраїнізмі, а Схід відрізняється своїм ґрунтовним внеском в економічну потужність держави. Звичайно ж, такий поділ функцій просто недопустимий. Майбутнє нашої країни буде залежати від уміння влади почути багатоголосся сучасного українського суспільства, яке проходить через призму багатьох традицій.

З міркувань В.Дергачова можна зробити наступні висновки, Україна повинна шукати своє місце в колі певних держав. Тобто регіональна ідентичність буде визначатися виокремленням своїх специфічних національних рис та пошуку на основі цих рис своєї власної національної ідентичності.

До науковців історично-цивілізаційного підходу можна віднести авторів монографії "Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива". Проблема самоідентифікації України висвітлюється авторами в площині історичної ретроспективи розвитку української державності та впливу Росії на процес формування української нації. З даної монографії можна зробити певний висновок щодо обумовленості української ідентичності російською та російської ідентичності українською. Автор параграфу монографії, присвяченого проблемі ідентичності Росії та України в контексті українсько-російських відносин, В.О.Парахонський вважає, що у більш ширшому міжнародному контексті питання самоідентифікації стоїть у площині визначення європейської ідентичності обох країн. Україна та значна частина Росії географічно розташовані в Європі, мають спільну з іншими європейськими народами історію, належать до християнської цивілізації з її цінніс-

ми орієнтирами. На думку багатьох західних та російських політологів, кордони Європи проходять по західних кордонах країн СНД [10, 179].

З моєї точки зору доречно розглядати останніх два підходи в комплексі, отже поняття української ідентичності було б добре розглянути в контексті синтезу геополітичного та культурно-цивілізаційного підходів. Спроби подібного синтезу вже існують, про що свідчать низка публікацій в пресі та глобальній мережі Інтернет.

Один з авторів подібних публікацій Андрій Окара вважає, що основою для побудови регіональної ідентичності України є переусвідомлення східноєвропейської ідеї в руслі побудови нової східноєвропейської цивілізаційної моделі. Подальший розвиток процесів формування східноєвропейської регіональної ідентичності залежить від того, чи буде українська еліта при визначенні національних інтересів держави керуватися критеріями цивілізаційної ідентичності, цивілізаційної близькості [6]. Що стосується геополітичного аспекту ідентичності України, то визначальним чинником геополітичних переваг України як учасника геополітичного простору є ідентичність української політичної і культурної еліти, а також домінуюча ідентичність в масштабах усього українського суспільства. Отже, Україна має діяти на міжнародній арені як суб'єкт геополітики, виходячи з розуміння її цивілізаційної ідентичності [5].

Єдине, в чому можна не погодитись з цим автором, це те, що він зосереджує увагу на приналежності України до східноєвропейської регіональної ідентичності і тому розкриває лише участь нашої держави в побудові тільки нової східноєвропейської регіональної ідентичності. А це суперечить сьогодняшнім реаліям, отже, Україна бере активну участь в процесах побудови і решти нових регіональних ідентичностей в Європі, таких як центральноєвропейська та південно-східноєвропейська регіональні ідентичності. Тому, на мою думку, слід враховувати цю тенденцію при дослідженні процесів становлення регіональної ідентичності України.

Синтезуючи геополітичний та культурно-цивілізаційний підходи, на мою думку, слід звернути увагу на можливість зародження нового наукового напрямку в дослідженні поняття регіональної ідентичності як категорії наукової. Даний напрямок передбачає альтернативне тлумачення регіональної ідентичності України в контексті обрання Україною однієї з нових регіональних ідентичностей в Європі, що буде пов'язане з її впливом на зовнішню політику держави в галузі безпеки. Для зародження даного напрямку є свої причини, серед яких однією з

головних є невизначеність зовнішньої політики держави. Основою для оформлення даного напрямку в комплексний підхід є праці зарубіжних дослідників (I.Prizel, G.Rex, etc.), в яких розкривається питання формування національної ідентичності України як чинника її зовнішньої політики в галузі безпеки. Але не можна не сказати, що наша академічна наука не почала руху в даному напрямку.

Наприклад, питання впливу регіональної ідентичності України на зовнішню політику в галузі безпеки в контексті обрання Україною Південно-східноєвропейської регіональної ідентичності широко висвітлюється в монографії "Стратегічні інтереси України в країнах Чорноморського регіону та проблеми національної безпеки". Головною ідеєю монографії є наступна: вибір південно-східноєвропейської регіональної ідентичності для України означатиме пошук нашої державою особливої ролі в Чорноморському регіоні. Активна політика у південно-східному напрямку відкриває широкі можливості для взаємовигідної торгівлі та втілення масштабних економічних проєктів. Для України важливо забезпечити себе альтернативними джерелами постачання енергоносіїв, мати власні ринки збуту продукції. Застосування на практиці усіх цих планів сприятиме поступу країни й зміцнить її внутрішньополітичну стабільність [8, 115].

На мою думку, формування національної ідеї і фактичне становлення регіональної ідентичності України буде сприяти створенню стратегії національної консолідації, що згодом стане одним з чинників національної безпеки України. Дуже важливо для внутрішньої політики України розробити правильно концепцію формування сучасного українського суспільства, української держави, яка повинна передусім спиратися на об'єднувальну ідею, яка б консолідувала суспільство, була б підмурівком його стабілізації; ця ідея повинна сприйматися всіма її громадянами, незалежно від їх етнічних відмінностей.

Отже, можна сказати, що не дивлячись на існуючі підходи щодо визначення поняття української ідентичності, це питання потребує більш детального вивчення, щоб нам, як сучасникам цих нових трансформацій в національній свідомості було легше зрозуміти дійсну сутність процесів становлення ідентичності та зробити певні висновки про їх значення. Тому надзвичайно актуальним є подальше нарощування знань про процеси формування регіональної ідентичності України в вигляді статей в наукових журналах, матеріалів колективного обговорення проблеми, або ж в формі фундаментальних монографічних досліджень, тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Жиренко Д., Трофімова Н. Як Україні зберегти свою ідентичність та одночасно не закриватися від іншого світу // День. №184. 11.10.2001. - <http://www.day.kiev.ua/2001/184/>
2. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст. - К., 1992.
3. Лосев І. Україна в контексті російського неоевразійства. // Філософські, історичні та політологічні студії.

Спецвипуск журналу "Генеза".

4. Марушкіна І., Танчин І. Про моделі національного відродження в Україні. Студії політологічного центру // Генеза. - 1995. - № 4.

5. Окара А. В поисках имперской перспективы. - <http://www.fortunecity.com/boozers/grapes/293/zurnal00/19261.htm>

6. Окара А. Современная Украина в поисках геополитической идентичности. - <http://www.fortunecity.com/boozers/grapes/293/statji/6013.htm>

7. Розумний М. Суспільна ідея в структурі ідентичності // Філософські, історичні та політологічні студії. Спецвипуск журналу "Генеза".

8. Стратегічні інтереси України в країнах Чорноморського регіону та проблеми національної безпеки / Ред. В.О.Парахонського. Серія "Зовнішньополітичні стратегії". - Вип.7. - К.: Адміністрація Президента України НІСД, 2001.

9. Татолі Т. Некономічний фактор у міждержавних відносинах слов'янських країн (на прикладі України і балканських держав). Студії політологічного центру // Генеза. - 1995. - №2.

10. Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива. // Ред. С.І.Пірожкова. - К.: РНБОУ НІПМБ, 2001.

Є. В. ТИХОМИРОВА

МОДЕЛІ ПОДІЄВОЇ КОМУНІКАЦІЇ В СИСТЕМІ ПОЛІТИЧНИХ PR

Тихомирова Євгенія Борисівна – завідувачий кафедрою міжнародної інформації Рівненського інституту слов'янознавства, кандидат філософських наук, доцент.

Для створення інформаційного приводу PR-служби можуть застосовувати різні види "поставлених" подій. Вони відрізняються не тільки прийомами, засобами та методами, що використовуються під час їх проведення, але мають і конкретні цілі та завдання, зорієнтовані на специфічні групи громадськості. Спільним у них є одне: "їх варто намагатися організувати так, якби ви мали намір провести свій єдиний в житті захід і можливості реабілітуватися у вас вже ніколи не буде" [4, 56].

Сьогодні відомо кілька моделей спеціальних подій, що застосовуються у політичній практиці різних країн світу: презентаційні, демонстраційні, дозвілєві, інформаційні, благодійницькі.

1. Презентаційна модель

Презентаційна модель – це система заходів, спрямованих на загальне ознайомлення з установою чи проблемою, головна мета яких – показати громадськості характер діяльності організації чи позиціонувати проблему, що потребує вирішення. Застосування даної моделі завжди пов'язане з новими аспектами або етапами діяльності установи, має епізодичний характер. До цього типу подій належать: церемонії відкриття, презентації, дні відкритих дверей (відкриття інформаційного центру міжнародної організації, початок діяльності громадської організації чи випуску партійної газети, презентація книги державного або політичного діяча, презентація нової програми політичної партії

чи громадсько-політичного руху і т. д.). Досить цікавий досвід використання презентаційних "поставлених" подій, підготовлених представниками зарубіжної держави, був продемонстрований мешканцям Рівного у травні 2000 року, коли було започатковано проведення міжнародного турніру з регбі серед юнаків "Кубок посла ПАР". І вже два роки ми маємо можливість не лише спостерігати спортивні змагання, а й знайомитися з Південно-Африканською країною із публікацій місцевої преси, завжди приурочених до заходу, зустрічей з послом та представниками посольства ПАР.

Специфічним презентаційним заходом, що застосовується у політичній практиці всіх країн є візити керівників держав та провідних політичних діячів. Їх, як правило, ретельно готують відповідні структури і вони часто стають справжніми подіями в житті країни. Міжнародні візити при цьому, як правило, спрямовані на формування не лише іміджу політичного діяча, а і держави. Так, під час останнього візиту в Росію Жак Ширак у такий спосіб склав програму відвідування, що відвідував винятково культові культурні заходи: Ермітаж, Великий зал філармонії імені Шостаковича, актовий зал МГУ – усі ці місця були покликані підкреслити багатство російсько-французьких культурних зв'язків, а не просто засвідчити високий культурний рівень французького президента.

Здійснення візитів поступово стає практикою роботи держав з лідерами думок, осіб які формують громадську думку. Так, під час

здійснення широкомасштабної PR-програми підвищення в світі іміджу ПАР були організовані численні ознайомчі візити до Південної Африки громадських та державних діячів різних країн, бізнесменів та журналістів. Подібні заходи застосовував у свій час і японський уряд для корегування існуючого іміджу.

2. Демонстраційна модель

Демонстраційна модель – це система заходів, спрямованих на ознайомлення з конкретною діяльністю організації, різновидами її продукції. Їх головна мета – рекламування товару. Вони можуть мати регулярний характер (щомісячні, щорічні виставки та ярмарки, постійно діючі виставки тощо) або проводитися лише один раз. До недавнього часу вважалося, що їх можуть застосовувати лише фірми виробничого або торговельного характеру. Дійсно, в силу їх специфіки використання в політиці має менше можливостей, ніж в комерційній сфері. Однак, мерія міста, наприклад, може провести виставку проєктів забудови міста або макетів пам'ятника, що планується відкрити у місті. У Москві в рамках міждержавного проєкту "Рік України в Росії" була проведена виставка "Мистецтво України", організована міністерствами культури обох держав. Державні органи можуть організувати екскурсію для школярів або молоді для ознайомлення з роботою представницького органу влади (Верховної Ради, обласної чи міської ради). Британська Рада разом з посольством Великобританії провела в різних містах України інформаційні ярмарки, метою яких було формування іміджу сучасної Британії як цінного та надійного партнера України у вирішенні найважливіших питань реформи, як країни, що прагне зміцнити зв'язки між народами Європи і буде сприяти входженню нашої країни в Європейське співтовариство, як захисника фундаментальних загальнолюдських цінностей: прав і свобод людини, захисту довкілля, ефективної боротьби з тероризмом та міжнародною злочинністю, як країни, що володіє новітніми інформаційними ресурсами та технологіями – найліпшим джерелом освітніх можливостей [2, 33].

3. Дозвілєва модель

Дозвілєва модель – це система подій, створення яких спрямовано на спільну організацію вільного часу працівників організації та її гостей. Головна мета цих заходів – встановлення або підтримка контактів з представниками громадськості. Вони можуть приурочуватися до певних святкових дат (державних, місцевих, ювілейних дат організації чи установи, її працівників). Найбільш поширеними формами дозвілєвих заходів є прийоми, бали, пікніки, ігрові шоу, конкурси, лотереї. Політичні та державні діячі досить часто виступають на таких заходах "весільними генералами", їх участь привертає

увагу журналістів, підвищує статус заходу і/або організації, що здійснює подію, сприяє формуванню певних рис іміджу політиків. Присутність президента на КВН-шоу дає можливість сприймати його як людину, котрій близькі інтереси молоді, "президентська ялинка" символізує його турботливість про молоде покоління, влаштований ним прийом на честь випускників військових академій засвідчує його турботу про майбутню армію тощо.

Незвичайний досвід застосування таких "поставлених" подій має місцева влада Нижнього Новгороду Росії. Тут рішенням губернатора області започатковані традиційні Різдвадні дні православної культури, які включають в себе концерти, фестивалі і конкурси, виставки, народні гуляння, благодійницькі акції, наукові конференції. Координує підготовку такої події Департамент із зв'язків з громадськістю адміністрації області [1, 236]. Думається, така подія повинна мати досить високий рівень медіатизації, навіть, при великому бажанні її не можна замовчати. Від цього вииграє не лише влада, хоча, зрозуміло, її імідж покращується, а і громадськість.

4. Інформаційна модель

Інформаційна модель – події, що створюються для отримання та поширення інформації. Їх головна мета – розповсюдження ідей та встановлення контактів з компетентними особами або представниками ЗМІ. До них можна віднести різного роду конференції (зокрема наукові та прес-конференції), "крутлі столи", семінари зустрічі, збори, мітинги (засіб, що використовується лише політичними партіями та громадськими організаціями). Це найбільш поширена технологія в політичному середовищі. Прес-конференції державними установами та політичними партіями проводяться, мабуть, частіше, ніж іншими установами та організаціями разом взятими. Щотижневі брифінги в МЗС України для журналістів, "крутлі столи" в державних закладах за участю науковців та представників громадськості, зустрічі з виборцями під час виборчих кампаній – все це стало повсякденною практикою в нашій країні.

Специфічним інформаційним заходом, який певний час був дуже поширений у нас, є Дні інформування про актуальні питання зовнішньої та внутрішньої політики держави. Їх проведення було введено спеціальним розпорядженням президента у 1996 році. Згідно з ним всієї управлінській вертикалі країни було запропоновано налагодити систему постійного інформування населення про актуальні питання внутрішньої та зовнішньої політики держави. Одним із заходів цієї системи інформування і повинні були стати щомісячні дні інформування, які передбачали участь у них керівників та інших відповідальних працівників органів державної виконавчої влади. Кожен такий день інформування

повинний був стати днем обговорення найбільш важливих і значущих подій, що відбуваються в країні. До його проведення залучалися не лише державні службовці, але й науковці, діячі культури та мистецтва, просвітницькі організації, у ЗМІ. У деяких регіонах країни ці дні супроводжувалися проведенням прес-конференцій за тематикою відповідного дня інформування. У них брали участь керівники місцевих органів влади та органів самоврядування.

Ще одним із специфічних інформаційних заходів, який можна віднести до "поставлених" подій, є у нас особисті зустрічі з журналістами та громадськістю відповідальних осіб державних органів, керівників політичних партій та працівників відповідних служб PR (найбільш поширені систематичні зустрічі з журналістами прес-секретарів політичних організацій та установ, особисті прийоми керівників державних установ, практикуються зустрічі керівників держави та місцевих адміністрацій з головними редакторами газет, з представниками ЗМІ і навіть з окремими журналістами).

В останні часи почала поширюватися практика проведення так званих громадських читань, під час яких представники влади та наукової громадськості обговорюють актуальні проблеми сучасного розвитку країни. У листопаді 2002 року в Тернополі з ініціативи Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції були проведені громадські читання з проблем європейської інтеграції у регіонах. Під час проведення заходу обговорювалися доповіді представників різних державних установ та науковців, проводилися опитування учасників, демонструвалися фільми за тематикою читань, була проведена прес-конференція для засобів масової інформації. Читання були спрямовані на громадськість трьох областей – Тернопільської, Хмельницької та Рівненської. Подібні інформаційні заходи, схоже, стають одною з популярних у державних інституцій формою "поставлених" подій, яка не лише привертає увагу громадськості до проблем, що вирішуються зараз державою, вона дає можливість з'ясувати ставлення населення до цих проблем і заходів, що вживаються для їх вирішення, обрати серед альтернативних проектів найкращий та найоптимальніший.

Серед інформаційних спеціальних подій в останній час стають все більш популярними віртуальні подіїв комунікації. Найбільш поширена модель веб-конференції та телеконференції. Це новий засіб комунікації, що поєднує можливості телефону, телебачення та обчислювальної техніки. Він дозволяє учасникам конференції (наради тощо), не збираючись в одному місці, спілкуватися без відриву від своїх робочих місць. Усі, хто бере участь у таких конференціях, можуть обговорювати питання, дискутувати. Медіатизація подібних заходів може

здійснюватися як у віртуальних ЗМІ, так і в друкованих чи електронних, де з'являються повідомлення про проведення заходів, його учасників та проблематику. Такі події "живуть" набагато довше, ніж звичайні, оскільки в архівах сайтів їх стенограми та інформаційні повідомлення про них зберігаються постійно. Навіть через декілька років бажаючі можуть отримати повну інформацію про проведену веб-конференцію

Вважають, що в певному розумінні це своєрідні "дошки оголошень", на яких кожен користувач комп'ютерної мережі розміщує власну інформацію та читає, що розмістили інші. Сьогодні існує кілька тисяч веб- та телеконференцій, кожна присвячена невеликій темі, а тому має власну назву. Фахівці зазначають, що сукупність телеконференцій має ієрархічну систему, яка відображається в їх назві. Для того, щоб отримувати матеріали певної телеконференції, необхідно її передплатити, тобто відправити спеціальний електронний лист за певною адресою. Після цього користувачеві інформаційної мережі будуть автоматично надходити матеріали, які виходять у світ у межах цієї конференції.

5. Благодійницька модель

Благодійницька модель – це система подій, пов'язаних з благодійницькою та спонсорською діяльністю фірм та установ, з меценатством. Їх головна мета – непряма демонстрація успіхів організації, спрямована на формування її сприятливого, позитивного іміджу. Спонсорством, благодійництвом та меценатством можуть займатися дуже різні організації і політичні інституції тут не виключення. Вони можуть мати постійний або епізодичний характер і спрямовуються, як правило, на конкретні групи громадськості, тобто мають адресний характер, хоча, зрозуміло, ефект таких комунікацій виходить далеко за межі цих груп, і часто дійсним об'єктом впливу фактично є інша група громадськості.

Благодійництво – безкорисливе надання фізичним чи юридичним особам грошової або матеріальної допомоги. Ця допомога може мати вигляд грошової підтримки або купівлі за рахунок благодійника потрібних об'єкту благодійництва речей. Об'єктами благодійництва, як правило, є люди або організації, які не мають або мають дуже обмежені джерела для існування. Це – діти, хворі, інваліди, заклади освіти, охорони здоров'я, будинки для людей похилого віку тощо. Суб'єктами благодійництва можуть бути як окремі державні та політичні діячі, так і установи чи організації.

Благодійництво не пов'язане безпосередньо з очікуванням будь-якої прямої віддачі чи прибутків, ніколи не обумовлюється обов'язковими інформаційними або рекламними захода-

ми. Головна мета благодійницької діяльності – формування іміджу. Саме тому фахівці вважають, що інтер'єр благодійної акції повинний бути престижним, культурна програма і можливе частування – респектабельними. Сценарій повинний передбачати якісь пам'ятні знаки, програмки, фотографування чи відеозйомку – те, що залишиться на пам'ять про цю акцію в учасників і може використовуватися ними як засіб PR. У США, наприклад, у благодійницьких обідах, зібрані кошти з яких ідуть на заздалегідь визначені програми (допомога малозабезпеченим, дітям-інвалідам тощо), бере участь президент. Вартість білета на участь в заході досить висока і залежить від місця: чим ближче до президента, тим дорожче. Такі обіди користуються дуже високим попитом, бажаним доводиться чекати місяцями [3, 169].

У нас благодійники-політики, як правило, також прагнуть продемонструвати свою гуманність, людяність, стурбованість невирішеними соціальними проблемами (громадську зрілість, свідомість тощо), проте, вони далеко не завжди "жертвують" на благодійництво власні кошти, частіше за все це кошти партії або, навіть, держави. Саме тому далеко не однозначно громадськість реагує на таку "щедрість" посадових осіб та їх спроби за рахунок інших підвищити власний імідж.

Поряд з благодійництвом як формою допомоги в соціальній сфері існує такий різновид матеріальної підтримки в галузі культури – меценатство. Це фінансова або матеріальна допомога працівникам сфери культури та мистецтва (артистам, художникам, письменникам тощо), а також вкладання грошей у розвиток культури – відкриття музеїв, галерей, виставок, поновлення їх новими експонатами. Оскільки майже у всіх країнах державної підтримки для розвитку культури явно недостатньо, а її комерціалізація не бажана через різні причини, без меценатства не можна обійтися. Меценатство спрямоване на підтримку іміджу мецената, хоча іноді воно супроводжується й вирішенням рекламних чи інформаційних завдань.

Найпоширенішим видом матеріальної підтримки сьогодні стало спонсорство. Спонсорство – це фінансова чи матеріальна підтрим-

ка фізичних або юридичних осіб у різних сферах суспільного життя. Воно завжди має чітко поставлені цілі, які пов'язані не лише з підтримкою іміджу, а й з отриманням певних прибутків прямо або опосередковано. Невипадково спонсорів часто сприймають не як благодійників, а як фінансових та ділових партнерів.

Служби PR можуть виконувати різні функції щодо спонсорства: PR-мени комерційних установ шукають кращі можливості для вкладання грошей; PR-мени некомерційних установ шукають кращих спонсорів для забезпечення діяльності своєї організації; і перші, і другі можуть у певних умовах виступати як об'єкти та суб'єкти спонсорської діяльності. У політичній сфері можливе виконання обох функцій: державні установи спонукають до спонсорства підприємців, політичні партії під час виборчої кампанії не лише займаються благодійництвом та спонсорством для підтримки іміджу своєї організації та її лідерів, а і шукають спонсорів для її ведення.

Форми спонсорства, що застосовуються в політичній сфері різноманітні. Це інвестування, тобто повне або часткове фінансування тих чи інших проектів чи заходів; створення фондів чи асоціацій, які б займалися благодійництвом або спонсорством; створення преміальних фондів (стипендії, нагороди, призи тощо); подарункова діяльність (допомога не грошима, а речами: подарунок школі – комп'ютери, книги, музею – експонат, картинній галереї – картина художника тощо); надання безкоштовних рекламних або інформаційних послуг в газетах чи журналах, що належать політичній інституції (безкоштовні інформаційні повідомлення про заходи чи події часто називають інформаційним спонсорством); надання безкоштовних для об'єкта спонсорства послуг (безкоштовні відвідування музеїв, театрів, кінотеатрів, здійснення поїздок, екскурсій тощо).

Всі проаналізовані моделі подієвої комунікації є досить ефективним PR-інструментом просунення ідей, налагодження комунікацій політичних інституцій з різними групами громадськості та формування відкритої і прозорої влади. Зрозуміло, зробити їх цікавими та ефективними не дуже просто, проте результат вартий всіх витрат.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Связи с общественностью в политике и государственном управлении. // Под общ. Ред. В.С. Комаровского. – М.: Изд-во РАГС, 2001. – 520с.
2. Тихомирова Є. Не варто чекати милості від природи. // ПРосвіта, ПРополітика, ПРопозиція. – 2002. – № 2. – С. 32-35.
3. Тульчинский Г.Л. PR фирмы: технология и эффективность. – СПб: Алетейя, 2001. – 294с.
4. Шилева М. Как превратить семинар в событие? // Советник, 2000, № 9, с. 56-57.

В. П. ДОЛГІХ

ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС: ПОХОДЖЕННЯ ТА ЗМІСТ ПОНЯТТЯ

Долгіх Володимир Петрович – аспірант кафедри політології Дніпропетровського національного університету

Доволі часто в модерновій політичній літературі з'являється термін політичний дискурс. Деякі дослідники пов'язують його з філософією постмодернізму і вживаючи його віддають данину моді. Ми ж схильні вважати дослідження політичного дискурсу проблемою, яка ще тільки повинна увійти до сфери досліджень політичної науки. У зв'язку з цим у даній статті ми спробуємо визначитись з тим, що саме необхідно досліджувати

Термін "дискурс" потрапив до широкого наукового вжитку, у тому числі і до політологічного, з лінгвістики за безпосередньої участі М.Фуко, Р.Барта, Г.Маркузе. Точну дату появи даного терміну в політологічному лексиконі визначити важко. Проте у нас є всі підстави вважати, що це сталося десь наприкінці 50-х – початку 60-х років ХХ-го ст. У своїй роботі "Міф сьогодні", яка вийшла з друку в 1956 році, Р.Барт ще не вживав термін "політичний дискурс", проте вже використовував термін "дискурс". Доволі часто на початку 60-х років цей термін з'являється в роботах іншого французького мислителя М.Фуко. Можна зробити припущення, що, швидше за все, термін "політичний дискурс" вперше з'являється і набуває все-світнього наукового поширення з виходом у світ роботи Г.Маркузе "Одновимірна людина: дослідження ідеології розвиненого індустріального суспільства" [9] у 1964 році. В цій роботі говориться про "універсум політичного дискурсу" як про даність, яка є сама собою зрозумілою. Зрештою Г.Маркузе так і не вдається в названій роботі до пояснень того, що він має на увазі під "універсумом політичного дискурсу". Так само Маркузе не розкриває й зміст поняття "політичний дискурс". Що стосується М.Фуко, то в його роботах, які виходять з 1966 року, "політичний дискурс" вживається та співіснує нарівні з іншими видами дискурсів (економічним, релігійним, науковим тощо). Багато в чому розуміння дискурсу М.Фуко визначило розуміння даного терміну іншими дослідниками, а також межі його використання в подальших дослідженнях. Для Фуко явище дискурсу було нерозривно пов'язана з явищами уявлення та мови.

У вітчизняній політичній науці термін "політичний дискурс" рідковживаний, тому не дивно, що у вітчизняних політологічних словниках відсутні статті, присвячені "політичному дискурсу".

Лінгвістичний енциклопедичний словник визначає "дискурс" як "зв'язний текст у сукупності з екстралінгвістичними – прагматичними,

соціокультурними, психологічними та іншими факторами; текст, взятий у подійному аспекті; мовлення, яке розглядається як цілеспрямована соціальна дія, як складова, що приймає участь у взаємодії людей та в механізмах їхньої свідомості (когнітивних процесах). Дискурс – це мова "занурена в життя" [6, 136]. Одним із перших, хто надав слову "дискурс" термінологічне значення був французький вчений-лінгвіст Е. Бенвініст, який позначив дискурс як "мовлення, яке привласнюється тим, хто говорить". При цьому існує думка, що засновником теорії дискурсу був швейцарський дослідник Ф. де Сосюр [13, 133]. У французькій лінгвістичній традиції це слово позначало мовлення взагалі. Р.Барт визначав дискурс як "висловлення", "значущу єдність, незалежно від того є вона словесною чи візуальною" [1, 74]. Згідно до визначення Дж.Фіске, дискурсом називається організація мови поза межами речення, "розширене" використання мови. "Дискурс – це мова чи система образів (representation) сформована суспільством з метою поширення зв'язного набору змістів з приводу певної теми" [13, 131]. "Життєву", динамічну природу дискурсу схильний виділяти російський дослідник М.Ільїн: "Дискурс в цілому можна визначити як послідовне розгортання змістів, виражених словами та символами, включаючи значущі дії, тобто **аналог мовлення** (виділення Ільїна – Авт.)" [5, 78]. Дуже цікавим в даному контексті є також латинське слово "discursus", яке тільки в дев'ятому із перерахованих у словниковій статті значень перекладається як "бесіда, розмова", тоді як попередні вісім значень: "біганина туди-сюди, розбігання врізнобіч", "маневр", "напад", "колорит, кругообіг", "безперервне миготіння", "безглузда метушня, суєта", "розгалуження", "борсання" [7, 206]. При цьому, здається саме завдяки латинським значенням поняття дискурсу набуло великої популярності у тій клаптиковій ковдрі, яка так звично вже називається постмодернізмом [18, 36].

Не можемо обійти увагою і розуміння дискурсу М. Фуко, завдяки творчості якого поняття дискурсу набуло популярності та ввійшло до філософського лексикону. Історик ідей зазначає, що в класичну добу (XVII – XVIII ст.) відбулося усунення самостійного існування мови, після чого залишилося тільки "її функціонування в уявленні; залишається її природа та властивості, притаманні їй в якості дискурсу (курсив Фуко. – Авт.), який є не більше ніж саме уявлення, представлене словесними знаками" [17, 114-115]. Мова, в силу своєї природи, не здатна представляти

думку відразу в її цілісності. Вона може її розташовувати лише "частина за частиною в лінійному порядку. Але порядок чужий уявленню" [17, 115]. Вона організовує все: уявлення, мислення, переживання і світ; підпорядковує їх власним правилам; підпорядковує і людину, яка говорить, читає, думає. "Мова не протистоїть мисленню як зовнішньому – внутрішньому чи як експресія – рефлексії. Вона не протистоїть іншим знакам – жестам, пантомімам, перекладам, зображенням, емблемам, як довільне чи колективне – природньому чи одиничному. Але вона протистоїть їм всім як послідовне – одночасно" [17, 116]. Таке розуміння дає можливість Фуко стверджувати, що за своєю сутністю "мова виявляється аналізом (курсив Фуко. – Авт.) думки: не простим розділенням, але фундаментальним ствердженням порядку в просторі" [17, 116]. Таким чином, мова та пізнання виявляють тісне переплетіння між собою, вони відкривають спільне джерело та спільний принцип функціонування, вони спираються одне на одне, поступово одне одного критикуючи та доповнюючи. Тобто, як говорить Фуко, "в найбільш загальній формі знати і говорити означає аналізувати одночасність уявлення, розрізняти його елементи, встановлювати відношення, які його складають, можливі послідовності, згідно до яких їх можна розвивати: розум пізнає і говорить в одному і тому ж своєму русі" [17, 120]. Розвиваючи аналогію між мовою та мисленням, історик ідей стверджує, що речення для мови є тим же, що й уявлення для мислення, оскільки воно має водночас і найзагальнішу і найелементарнішу форму, при розділенні якої виявляється, що маємо справу вже не з дискурсом як цілим, а його розмежованими елементами. В подальшому це дає йому підстави стверджувати, що "для класичного мислення мова починається там, де наявне не вираження, а дискурс" [17, 126]. При цьому необхідною умовою будь-якого мовлення є дієслово, бо "там, де воно існує, принаймні прихованим чином, не можна говорити про наявність мови" [17, 127]. В цьому разі навіть іменникові речення повинні характеризуватися незримою присутністю дієслова. Отже, базовою формою для існування мови є речення. Проте, згідно до Фуко, саме речення, як і мовлення, є наявним лише тоді, "коли між двома речами встановлюється атрибутивний зв'язок, коли говорять це і те. Весь вид дієслова зводиться до одного, яке означає бути (курсив М.Фуко. – Авт.)" [17, 127].

В класичну добу виявляється інший вимір буття мови, що, безумовно, мало визначний вплив якщо не на епістемологічну революцію, то, щонайменше, на епістемологічний переворот, можливість усвідомлення якого склалася лише двома століттями по тому. "В класичну добу грубе буття мови – ця маса знаків, представлених у світі для того, щоб ми могли ста-

вити запитання, – зникло, але мова зав'язала з буттям нові зв'язки, які ще важче ухопити, оскільки тепер мова висловлює буття і поєднується з ним через одне слово; в своїй глибині мова його стверджує, та, проте вона не могла б існувати як мова, якби це слово, її єдине слово, не містило б задалегідь будь-яке можливе мовлення. Без якогось способу позначити буття немає ніякої мови; але без мови немає дієслова "бути", що є лише її частиною. Це просте слово є буття, представлене в мові; але воно є також і буття мови в її зв'язку з уявленням – те, що робить його здатним до сприйняття істини чи омани. Цим воно відрізняється від всіх знаків, які можуть бути вдалими, вірними, точними чи ні стосовно означуваного нами, але ніколи не є істинними чи хибними. Мова цілком і повністю є дискурсом (курсив Фуко. – Авт.) завдяки цій своєрідній здатності одного слова, що спрямовує систему знаків до буття того, що є означуваним" [17, 128]. Звідси слідує, що дієслово "бути", його поява є початком дискурсу. Дискурс як судження не існує без відношень предикації. Дискурсу без дієслова, хай навіть незримо присутнього, не існує. Отже, "дискурс, радше слід розуміти, як насилля, яке ми здійснюємо над речами, в будь-якому разі – як певну практику, яку ми їм нав'язуємо" [16, 80]. Таким чином, дієслово, як думка буття, як заклик чи спонукання до буття, в своїй глибині пов'язана з насиллям. "В своєму відкритті думка буття, отже, ніколи не цурається певного насилля. Якщо ця думка завжди з'являється у розрізненні, ...тоді це в першу чергу означає, що буття – це історія, що воно приховує саме себе в своєму виявленні і від початку чинить насилля над собою в думці, щоб висловитись та з'явитись" [3, 220]. В цьому відношенні різниця між початками мови та дискурсу незначна. В обох випадках ми стикаємося з тим, що перш за все маємо констатувати необхідний елемент насилля мови та дискурсу, їхній політичний характер. Але, навіть виявивши походження мови, відшукавши "той первісний момент, коли мова була чистим позначенням" [3, 139], ми не зможемо заперечувати насилля знаку чи імені. Навіть, якщо ми в якомусь етично-політичному запалі спробуємо знищити сам універсум політичного дискурсу і позбудемося мови насилля, згідно до Левінаса, видаливши дієслово "бути" і очистивши мову від будь-якої предикації, чи зможемо ми насправді в такому разі позбутися насилля мови? Напевне, що ні. Таким чином можна помітити, що насилля виступає фундаментальним принципом ratio. Воно є "початок змісту і мовлення в царстві кінечності" [3, 195]. В цьому випадку буде доволі складно провести хоча б якийсь розрізнення між насиллям та дискурсом. Воно "буде в такому разі лише недосяжним горизонтом", а "ненасилля – телосом, а не сутністю дискурсу" [3, 177].

Досліджуючи політику як систему комунікативно-організаційних відносин, ми повинні чітко визначати місце і ясно усвідомлювати роль, що їх займає і відіграє дискурс в цій системі. Ми не повинні ставитися до дискурсу, як до чогось другорядного, ми завжди маємо пам'ятати, що він є та основа, на якій ґрунтується вся система суспільно-політичних відносин. Адже дискурс – “це не просто те, через що являють себе світу битви та системи підпорядкування, але й те, заради чого борються, те чим борються, влада, якою прагнуть заволодіти” [16, 52]. В певному значенні ми можемо говорити і про діалектику дискурсу. В сфері політичної комунікації ми стикаємося з тим, що панівна ідеологія, чи то “доктрина”, як іноді говорить Фуко, “здійснює подвійне підпорядкування: суб'єктів, що говорять – певним дискурсам та дискурсів певній групі індивідів, що говорять, в крайньому разі, віртуально” [16, 74]. Згідно до Фуко, діалектика дискурсу криється також і в тому, що дискурс може виступати як тим, на що влада спирається, так і тим, що проти влади спрямовується. З одного боку, “дискурси не більше, ніж мовчання, раз і назавжди підпорядковані владі чи налаштовані проти неї” [15, 202], а з іншого – дискурс хоча “і перевозить на собі та продукує владу”, і посилює її, він же “також і підриває її, і піддає її ризику, робить її крихкою та дозволяє її блокувати” [15, 202]. Небезпека для влади криється в усім тим нестримним, переривчастим, войовничим, невпорядкованим та згубним, що виходить з “грандіозного, нескінченного і невгамовного кипіння дискурсу” [16, 78]. Отже, ми бачимо, що дискурс від початку є *політичним* явищем, значить – він є об'єктом політичної науки.

Враховуючи вищевикладене, ми можемо спробувати дати визначення поняттю “політичний дискурс”. Отже, в загальному та спрощеному розумінні, політичний дискурс – це слово (в самому широкому значенні) *про політику*, система суджень наповнених політичним змістом. У більш конкретному значенні – це *діалогічна організуюча знакова єдність, через яку являють себе системи субординації та опір їм*. Обидва розуміння не стільки протистоять, скільки доповнюють один одне. Але перш, ніж завершимо наше невеличке розслідування з проблеми політичного дискурсу, ми маємо заповнити змістом останню лакуну, щоби скласти якнайповніше уявлення про окреслене поняття. Цією білою плямою є політична ідеологія.

Не дивлячись на те, що даний термін широко і часто вживають у сучасних гуманітарних науках, в тому числі і літературній та культурологічній критиці, він є доволі слизьким не лише у критиці, а й у суспільно-політичних науках. Це слово у термінологічному значенні вперше використав Антуан Дестю де Тресі у “Елементах ідеології” (1801-1805 рр.) для позначення

запропонованої ним науки про ідеї, яка передбачала б раціональне дослідження (в протигу метафізично-спекулятивному чи релігійному) джерела ідей для того, щоб відрізнити знання від гадки, а науку від метафізики та релігійних забобонів. У сучасних гуманітарних науках цей термін часто є синонімом до “міфів” Ж.Сореля, “деривацій” В.Парето, “раціоналізації” З.Фрейда, “гегемонії” А.Грамші, та “міфологій” Р.Барта.

Вирішальний вплив на оформлення поняття ідеології справила сукупність визначень, зроблених К.Марксом та Ф.Енгельсом в “Німецькій ідеології” [8,]. Вони використовували цей термін зневажливо говорячи про три речі: 1) ідеалізм младо-гегельянців, які не брали до уваги матеріальні детермінанти ідей; 2) будь-який комплекс ідей (релігія, мораль, право, філософія, наука тощо), які приховують справжню природу суспільних відносин і в такий спосіб допомагають виправдати та зберегти суспільне гноблення одного класу іншим; 3) так звану “фальшиву свідомість”, як Енгельс називав будь-який процес мислення, де реальні рушійні сили, що діють на мислителя, залишаючись для нього невідомими. “Ідеологія – це процес, що його здійснює так званий мислитель, хоч і з свідомістю, але свідомістю хибною. Справжні рушійні сили, які спонукають його до діяльності, лишаються йому не відомими, інакше це не було б ідеологічним процесом” [4, 510]. У марксистському вжитку ідеологія має здебільшого принизливі конотації та стосується переважно мислення чи комплексів ідей інших (не-марксистів).

У сучасній науковій літературі даний термін часто використовується у загальному та оціночно нейтральному значенні, коли йдеться про будь-яку систему норм чи переконань взагалі, які визначають суспільну та політичну поведінку індивіда, суспільних груп чи класів та суспільства в цілому. В цьому значенні поняття ідеології збігається з розумінням Е.Фромом релігії як системи нормативної орієнтації для індивідів. Набагато рідше цей термін вживається у значенні сфери ідей взагалі. Проте існує й ще одне розуміння ідеології, запропоноване М.Бахтінім, який розумів під ідеологіями знаки та знакові єдності взагалі [2].

Багато критиків, які не є марксистами (в суворому розумінні, хоча й зазнали впливу марксистської теорії) такі як Л.Трілінг, Р.Барт та багато сучасних феміністок, серед яких і широко відомі на Заході С.Гілберт та М.Джакобус, в своїх роботах досить часто відзеркалюють, як казав П.Ріквор, “герменевтику підозри”, що є невід'ємною від традиційного марксистського бачення ідеології як такої, що визначає певні цінності, ідеї та образи, які прив'язують індивідів до суспільної системи через виконання певних соціальних функцій і в такий спосіб приховує від них правдиве знання про суспільство в ціло-

му, звужуючи при цьому соціальні горизонти мислення та розуміння оточуючої реальності.

З іншого боку критики, які займаються ідеологією і мистецтвом, хоча й стверджують, що останнє є неминуче ідеологічним (М.Бахтін, представники Франкфуртської школи тощо), все ж схильні приписувати мистецтву привілейовану гносеологію і вважають її за таку, що позначена ідеологією, але водночас і виходить за її межі. Проте, за винятком Т.Іглтона і Ф.Джеймсона, на яких сильно вплинула творчість французького філософа-марксиста Л.Альтюссера, лише одиниці критиків зазначали, на якій теоретичній основі вони робили подібні припущення (наприклад Г.Маркузе в роботі "Ерос та цивілізація" [10]). Для Альтюссера мистецтво є закоріненим в ідеології, але воно не є суто ідеологічним, тобто, як казав Маркузе, несе в собі трансцендуючу функцію, тому що його естетичні форми і засоби дають змогу дистанціюватися від ідеології й подивитися на неї збоку. Там, де наука пропонує "знання" про реальність, мистецтво тільки "натякає" на неї.

Отже, згідно до традиційного бачення, "ідеологія являє собою зумовлену соціальними, економічними, політичними, етнічними інтересами систему ідей, уявлень, світосприйняттів, світовідчуттів певної соціальної, етно-національної групи" [12, 14]. Проте, дане бачення в певній мірі є звуженим. Ми значно розширимо його відзначивши, що структурно ідеологія складається з політичних теорій та ідей, соціально-політичних ідеалів, цінностей, концепцій політичного розвитку, політичних символів тощо [11, 141]. Тобто в певному значенні ми маємо справу зі знаковою системою, яка, отже, є подібною до дискурсу. А, зважаючи на сферу застосування та на виконувану функцію віртуального посередника між владою, як трансцендентальним та трансцендентним щодо індивіда порядком (системою субординації), та індивідом чи соціальною групою, що є завжди заздалегідь вписані до цієї системи субординації, ми в певній мірі можемо вважати поняття ідеології тотожним поняттю політичного дискурсу. Проте ці поняття ніколи не співпадають повністю. Якщо ідеологія, в силу своєї знакової природи, завжди є політичним дискурсом, то останній в свою чергу виявляється завжди чимось більшим, ніж просто ідеологією. Політичний дискурс – це не лише теорія чи умоглядна конструкція, це також і практика, і порядок трансцендентальний і трансцендентний, всеохоплюючий та всепроникний.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Барт Р. Миф сегодня // Барт Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика. – М.: Прогресс, 1989. – С.72-130.
2. Волошинов В.Н. Марксизм и философия языка // Бахтин М. Фрейдиизм. Формальный метод в литературоведении. Марксизм и философия языка. Статьи. – М.: Лабиринт, 2000. – С.350-486.
3. Деррида Ж. Насилие и метафизика // Деррида Ж. Письмо и различие. – М.: Академический проект, 2000. – С.124-249.
4. Енгельс Ф. Лист до Франца Мерінга // Маркс К., Енгельс Ф. Вибрані твори в 3-х томах. – Т. 3. – К.: Видво політичної літератури України, 1968. – С. 509-513.

Встановлюючи безпосередній зв'язок між політичним дискурсом та ідеологією, ми конституюємо у першого наявність характеристик притаманних останній. Як продукт мислення ідеологія є певною мірою раціональним явищем, але як утопія, ідеал, міф чи спосіб виправдання вона є явищем ірраціональним. Таким чином, в ідеології наявні два виміри – раціональний та ірраціональний. Отже і в політичному дискурсі ми можемо констатувати наявність цих двох вимірів. При цьому, говорячи тільки ірраціональне, ми завжди, ніби щось замовчуємо чи забуваємо. Це щось є інтуїцією. Ми виходимо з того, що ірраціональне – це те, що знаходиться за межами Розуму, що є неспівмірним з раціональним мисленням і протиречить йому в тому моменті, в якому розум є послідовним аналізом. З іншого боку, під інтуїцією ми маємо на увазі не її картезіанське розуміння, а швидше бачення Л.Фейербаха, який має на увазі "беззаперечне, безсумнівне, ясне, як сонце... тільки чуттєве" [14,187], а також нерозділене та цілісне пізнання. Також близьким для нас є фройдівське розуміння інтуїції як прихованого, несвідомого першопринципу творчості, в тому числі і суспільно-політичної активності. Отже, раціональне в політичному дискурсі протистоїть інтуїтивно-іраціональному як розітнуте і послідовне – цілісному і одночасному.

Закінчуючи дану розвідку, ми можемо сказати, що як мова чи текст, тобто, як знакова єдність, політичний дискурс включається до епістемологічної системи, центральним членом якої є Естетика; а як слово про належне, мораль чи релігія (у фромівському розумінні), політичний дискурс включається до іншої епістемологічної системи, центральним членом якої є Етика. Отже, Естетика та Етика є політичною епістемологією, а політична епістемологія – Етикою та Естетикою. Це є можливим тому, що ґрунтуються вони на трьох спільних моментах процесу пізнання: по-перше, **уявленні**, як цілісному чуттєвому сприйнятті; по-друге, **інтуїції**, як цілісному чуттєвому пізнанні; по-третє, **осяянні**, як цілісному переживанні розуміння, яке є наслідком цілісного пізнання через цілісне уявлення. Отже, можна говорити про наявність двох інтуїтивно-іраціональних вимірів політичного дискурсу: естетичного та етичного, які потребують детальнішого дослідження з огляду на відзначені вище моменти.

5. Ильин М.В. Умножение идеологий, или проблема "переводимости" политического сознания // Полис. - 1997. - №4. - С.78-87.
6. Лингвистический энциклопедический словарь. - М.: Сов. Энциклопедия, 1990.
7. Литвинов В.Д. Латино-український словник. - К.: Українські пропілеї, 1998.
8. Маркс К., Энгельс Ф. Німецька ідеологія // Маркс К., Энгельс Ф. Твори. - Т. 3. - К.: Державне вид-во політичної літератури УРСР, 1959. - 603 с.
9. Маркузе Г. Одномерный человек: исследование идеологии развитого капиталистического общества. - М.: REFL-book, 1994. - 342 с.
10. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. - К.: "ИСА", 1995. - 352 с.
11. Політологічний енциклопедичний словник. - К.: Генеза, 1997.
12. Токовенко А.С. Рациональное и иррациональное в политической идеологии // Грані. - 1999. - №1. - С.14-18.
13. Ушакин С.А. После модернизма: язык власти или власть языка? // ОНС. - 1996.- №3. - С. 130-141.
14. Фейербах Л. Избранные философские произведения. - Т.1. - М.: Наука, 1955.
15. Фуко М. Воля к знанию // Фуко М. Воля к истине: по ту сторону власти, знания и сексуальности. - М.: Кастанья, 1998. - С. 97-268.
16. Фуко М. Порядок дискурса // Там само. - С. 47-96.
17. Фуко М. Слова и вещи: Археология гуманитарных наук. - СПб: А-сад, 1994. - 406 с.
18. Чучин-Русов А.Е. Новый культурный ландшафт: постмодернизм или неоархаика? // Вопросы философии. - 1999. - №4. - С. 24-41.

О. МАЗУР

МОДЕРНІЗАЦІЯ ВИБОРЧОЇ СИСТЕМИ ЯК ЧИННИК ВДОСКОНАЛЕННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

Мазур Оксана – асистент кафедри політології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

У сучасній політичній теорії та політичній практиці значна увага приділяється виборчій системі як інструменту здійснення демократичних виборів, та політичним партіям як постійним учасникам виборчого процесу і політичного життя суспільства в цілому. Серед політичних інститутів, покликаних забезпечити зв'язок держави з громадянським суспільством, вирішальне значення мають політичні партії і пов'язані з ними механізми представництва різних прошарків та груп населення в політичній сфері, а також виборча система. Механізм представництва покликаний забезпечити суверенітет народу і представництво всіх громадян, угруповань і прошарків населення на всіх рівнях законодавчої та виконавчої влади. Він здійснюється через виборчу систему та виборчий процес. Політичні партії як активні і організовані частини суспільства, об'єднані спільними інтересами, цілями або ідеалами, які прагнуть оволодіти державною владою або істотно впливати на її здійснення, є головним інструментом такого представництва. За винятком держав з однопартійною системою, у кожній країні співіснують декілька партій.

Виборча парламентська кампанія 2002 року розпочалася, коли в Україні було зареєстровано близько 130 політичних партій. Основна час-

тина цих партій – так звані "кишенні", які не мали не тільки будь-якої популярності та реального електорату, а й більш-менш відомих лідерів навіть серед політизованої громадськості. Справжній загальнонаціональний вплив та вагу мали лише декілька політичних партій. Близько двох десятків партій, які володіли певними фінансовими можливостями, спиралися на обмежену або регіональну підтримку виборців і мали відомих у суспільстві лідерів. Як зазначає А.Пахарев, самостійно ці партії навряд чи здатні були вести боротьбу за парламентські мандати і могли досягти деяких успіхів, лише об'єднавшись у близькі за політичними поглядами блоки [2, 4]. Саме такий процес розпочався після остаточного прийняття нового виборчого закону.

Закон України "Про вибори народних депутатів" помітно обмежив можливості впливових політичних партій та їх лідерів, оскільки заборонив балотуватися одночасно кандидатом у народні депутати в багатомандатному загальнодержавному окрузі та мажоритарному. Раніше популярні партійні лідери очолювали списки своїх структур і одноразово йшли на вибори в одномандатних округах. Перемога в них давала право висувати в народні депутати своїх соратників у багатомандатному окрузі, які опинилися поза квотою, що мала прохідна партія.

Нині така можливість зникла, а лідери партій опинилися перед вибором власної участі у виборчій кампанії.

Зрозуміло, що відсутність прізвища лідера на чолі списку більш-менш відомої політичної партії або виборчого блоку різко знижує рейтинг цієї організації у пересічного виборця, а це вже поразка в багатомандатному окрузі. Незважаючи на те, що в Україні є помітна група партійних лідерів, здатних перемогти своїх конкурентів по мажоритарній системі, перемога в одномандатному окрузі буде перемогою лише одинака, хоча й коштуватиме значних фінансових та пропагандистських зусиль. Напевно тому ніхто з великих політичних фігур сучасної України не ризикнув висунути свою кандидатуру на виборах 2002 року.

Після визначення переліку всіх учасників виборчого процесу більшість соціологів однозначно визначила групу фаворитів та аутсайдерів парламентської кампанії. Період виборчої агітації, що за законом триває 50 днів, на їх думку, практично не зможе змінити переліку відомих і популярних назв партій та виборчих блоків, що посядуть перші місця, так як і будь-які назви аутсайдерів не спроможні будуть потрапити до переліку майбутніх переможців.

Напередодні виборів виділялися чотири основні групи конкурентів, що сформуєть майбутню Верховну Раду України. До першої групи відносили блок Віктора Ющенка "Наша Україна" та Комуністичну партію України. Ці дві політичні сили, що у всіх опитуваннях авторитетних соціологічних компаній посідали, відповідно, перше та друге місце, представляють дві цілком протилежні ідеології – демократичну та комуністичну і, відповідно, пропонують дві різні стратегії розвитку нашої держави.

Друга група – це два виборчі проекти з підкреслено неполітичним змістом – "Жінки за майбутнє" та Партія зелених України. Обидві політичні сили, на наш погляд, використовували рекламну кампанію, не демонструючи своїх лідерів і не заявляючи про політичні наміри. Натомість, вони постійно апелювали до найважливіших соціальних проблем суспільства, підкреслюючи неспроможність нинішніх політиків вирішити останні.

Наступну, третю, групу складали блок "За єдину Україну!" та СДПУ(о) – структури, що мають подібного виборця, спільно претендують на адміністративний ресурс та мають найпотужніші можливості в засобах масової інформації. Соціологи передбачали, що конфлікт між ними має загостритися, оскільки, обидві політичні сили і надалі зацікавлені бути присутніми в системі виконавчої влади.

До четвертої групи партій входили ті політичні сили, що апелювали до політично протестного, опозиційного виборця. Оскільки кількість представників протестного електорату в Україні

за останній час зменшилася, то цілком зрозуміло, що блок Юлії Тимошенко, Соціалістична партія України, блок Наталії Вітренко та партія "Яблуко" знаходилися в непростій ситуації. Лише двом членам цієї групи (блоку Юлії Тимошенко та партії "Яблуко") соціологи давали шанси пройти до парламенту.

Решта учасників виборчих перегонів була або абсолютними, або відносними аутсайдерами, що означало неможливість, як для перших, так і для других подолати 4-х відсотковий бар'єр та бути представленими у парламенті.

Як свідчить дослідження, політологічні та соціологічні прогнози майже вірно накреслили картину результатів виборів.

Майже з перших даних, зібраних Центрвиборчкомом, шістка переможців по багатомандатному округу не змінювалася – змінилися лише місця, зайняті ними у змаганні за голоси. Голоси виборців розподілилися між ними наступним чином: блок Віктора Ющенка "Наша Україна" здобув 23,58% голосів, КПУ – 20,04%, блок "За єдину Україну!" – 11,83%, блок Юлії Тимошенко – 7,21%, випередивши таким чином Соціалістичну партію України, у якої було 6,92%, і СДПУ(о) – 6,24% голосів. Разом ці шість партій і блоків отримали на свою підтримку 18 355 756 голосів виборців. На відміну від восьми партій і блоків на виборах 1998 року, які разом отримали 17 481 593 голоси. Розподіл мандатів між переможцями виглядав таким чином: "Наша Україна" – 70, КПУ – 59, "За єдину Україну!" – 36, блок Юлії Тимошенко – 21, Соціалістична партія України – 21 і СДПУ(о) – 18. Ще близько 70 мандатів блок "За єдину Україну!" здобув в одномандатних округах, та за рахунок тих самовисуванців, які задекларували свою незалежність чи симпатії до партій цього блоку. Загальна сума мандатів склала 119. "Наша Україна" загалом набрала 113 мандатів. У інших переможців поповнення своїх лав з одномандатних округів незначне: КПУ – 7, СДПУ(о) – 5, СПУ – 3 [4, 9].

За чотирьохвідсотковою межею в багатомандатному окрузі залишилося 27 партій і виборчих блоків.

Треба відмітити загальні тенденції, що проявилися на виборах до Верховної Ради України в 2002 році порівняно з виборами 1998 року:

- уперше в історії незалежної України ліві політичні сили не матимуть найчисельнішої фракції у Верховній Раді України. За останні чотири роки виборці значно "поправшали";

- відбувається поступова політизація свідомості виборців, про що свідчить підтримка опозиції, а не лише "партії влади";

- шість політичних партій самостійно брали участь у виборах до Верховної Ради України в 1998 і 2002 роках: КПУ, СДПУ(о), Партія зелених України, Всеукраїнська партія трудящих, СДПУ, УНА. За виключенням СДПУ(о), у 2002 році усі вони набрали менше голосів;

- спостерігаються позитивні зміни у політичній культурі виборців. Вони акуратніше заповнювали бюлетені (нині менше бюлетенів визнані недійсними), чітко розрізняли "політичних двійників" (КПУ(о) отримала 1,4%, блок "Народний рух України" – 0,15%, "Всеукраїнська партія трудящих на чолі з О.Морозом – 0,34%); відмовили у мандатах "аполітичним" учасникам виборчого процесу – Партії зелених України, об'єднанню "Жінки за майбутнє" та іншим [4, 11].

Аналіз виборчого процесу та результатів парламентських виборів 2002 року дають підстави визначити головні уроки та накреслити можливі перспективи розвитку парламентаризму в нашій країні.

Результати голосування засвідчують певну недовіру суспільства до нинішньої політики влади, яку значною мірою врятували результати вибору по мажоритарним округам. Це ще раз підтверджує політологічну аксіому, що в недемократичній неправовій країні мажоритарні вибори є основою для маніпулювання та зловживання владою. Саме тут і постає питання про доцільність використання змішаної виборчої системи в умовах, коли мажоритарні правила виборів не відіграють тієї ролі, що на них покладають. Як зазначає Б. Велихов у своїй праці "Теория и практика пропорционального представительства", так звані "дикі", тобто позапартійні кандидати обираються тільки у виняткових випадках та в дуже обмеженій кількості [1, 56].

Тому безперечним фактом і результатом складних суспільних перетворень є велика роль партій у житті сучасної держави. Офіційне визнання партій як законодавця є нічим іншим, як правовою санкцією явища, яке висунуте самим життям і розвивається [1, 58].

Треба вказати також на переваги, притаманні пропорційному представництву. За цієї процедури кожен громадянин має можливість виразити свою політичну волю, що при мажоритарній системі частіше є фікцією. Пропорційні вибори мають і інші переваги. На наш погляд, їх можна було б виокремити таким чином:

1) вони зменшують виявлення байдужого ставлення населення до політичного життя, ухилення його від участі в ньому на різних рівнях;

2) вони сприяють формуванню політичної культури, адекватної демократичним завданням суспільства і держави;

3) вони розвивають і стабілізують партійну систему, виключають різкі коливання у присутності партій в парламенті, сприяють їх укрупненню і підвищенню ролі в суспільстві;

4) пропорційне представництво дозволяє усунути повторні вибори, під час яких за будь-яку ціну утворюються тимчасові союзи навіть з протилежною ідеологією, щоб прибрати з мажоритарності третю силу;

5) пропорційні вибори дозволяють зробити менш впливовим адміністративний ресурс, оскільки країна не буде ділитися на виборчі округи (мається на увазі gerrymandering та ін.);

6) визначається роль політичних партій, які після перемоги на виборах формують уряд і несуть відповідальність перед суспільством за його діяльність тощо [3, 12].

Отже, враховуючи рівень політичного досвіду українського суспільства та результати останніх виборів до Верховної Ради України, можна зробити висновок, що політична ситуація в Україні вимагає модернізації політичної системи суспільства, одним з аспектів якої є перехід до пропорційної системи виборів вищого законодавчого органу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Велихов Б. Теория и практика пропорционального представительства. – С.-Пб.: Издательство Л.А Велихова, 1907.
2. Пахарев А. Багатопартійність і партійна система – поняття не тотожні // Віче. – 2002. – №2.
3. Політичні партії в демократичному суспільстві. – К., 2001.
4. Уроки виборів 2002 року та перспективи парламентаризму// Політичний календар (інформаційно-аналітичний огляд). – 2002. – №3.

ОСВІТА І СУСПІЛЬСТВО

Т. В. ТОПЧІЙ

БЕЗПЕРЕРВНА ОСВІТА – ГОЛОВНЕ СТРАТЕГІЧНЕ ЗАВДАННЯ ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Топчій Тетяна Василівна – начальник управління освіти Фрунзенської районної ради м. Харкова, аспірантка Харківського гуманітарного університету "Народна українська академія"

Освіта – стратегічна основа розвитку особистості, суспільства, нації і держави, запорука майбутнього. Це важлива галузь трудової зайнятості понад третини населення держави, найбільш масштабна і людноекма складова державного устрою, його політичної, соціально-економічної, культурної і наукової організації. Вона є засобом відтворення і нарощування інтелектуального, духовного потенціалу нації, виховання патріота і громадянина, дієвим чинником модернізації суспільства.

Розвиток освіти, як це підкреслюється в Національній доктрині розвитку освіти України у XXI ст., є стратегічним ресурсом подолання кризових процесів, покращання людського життя, утвердження національних інтересів, зміцнення могутності та авторитету України в сучасному світі. Звідси зростає увага і держави і суспільства до питань реформування освітянського простору, до вивчення процесів, що відбуваються в національній системі освіти.

Взагалі, можна виділити два діалектично пов'язаних напрямки у дослідженні проблем освіти: внутрішньо- та зовнішньоінституціональний. Перший напрямок розглядає соціальні аспекти діяльності працівників освіти, педагогічних колективів, соціальну структуру і функціонування установ системи освіти, проблеми планування та управління, взаємовідносини педагогів та учнів, закономірності соціалізації особистості у навчальному процесі, соціальне становище та громадську роль викладачів, їх соціальний статус.

Другий напрямок вивчає соціальні аспекти взаємодії освіти та інших інститутів суспільства – науки, культури, політики, економіки тощо, зв'язок освітнього процесу з іншими соціальними процесами, вплив освіти на розвиток суспільних відносин, ефективність різноманітних видів соціальної діяльності.

Розглядаючи взаємодію системи освіти як соціального інституту з духовним життям суспільства, соціологія освіти виходить на проблеми процесу соціалізації особистості, місця осві-

іти в системі її цінностей, соціальних орієнтацій. У полі зору соціології освіти постає аналіз процесів збереження та трансмісії знань, формування соціальних норм, засвоєння духовних цінностей, специфіки становлення, впливу її освітнього рівня на спосіб життя, форми та види життєдіяльності. Значне місце в соціології освіти займає проблема поведінки людини в системі освіти: її ставлення до освітніх інститутів, наміри та запити, мотиви та стимули освіти, орієнтації на одержання знань конкретного кола та обсягу, вибір відповідних навчальних закладів.

Означені напрямки в соціології освіти нерозривно пов'язані з дослідженням ролі освіти у відтворенні та розвитку соціальної структури суспільства. Це передбачає аналіз структури навчальних закладів, розбіжностей між ними, спадкоємності між різними ланцюгами системи освіти. У цьому випадку для аналізу процесів відтворення соціальної структури суспільства стає необхідною інформація про соціальний склад тих, хто вчиться, на всіх ланцюгах системи освіти, розподіл вихідців із різних соціальних верств по каналах та поверхнях освітньої системи; про шанси представників усіх суспільних груп в одержанні вищої освіти, які визначаються не тільки можливістю одержання загальної середньої освіти, але й соціальним становищем.

Дослідження в галузі соціології освіти дозволяють окреслити залежність системи освіти від рівня розвитку виробничих сил, економічних та техніко-технологічних факторів та встановити оптимальне для конкретних умов співвідношення між професійною і загальногуманітарною функціями освіти. З цієї метою здійснюється вивчення взаємозв'язку загальної та професійної освіти, структури і цілей навчальних закладів різного типу та їх взаємодії, характеру і змісту навчальних курсів і програм, співвідношення спеціальних, професійних і загальногуманітарних дисциплін в освітньому процесі.

Вітчизняна соціологія освіти виходить з того, що для становлення адекватної системи освіти, з одного боку, необхідна зміна соціальних умов, а з іншого – для того, щоб змінити соціальні умови, потрібна відповідна система освіти. Слід зауважити, що система освіти володіє відносною стабільністю навіть у моменти суспільних переворотів; необхідно також, щоб вона грала випереджаючу роль по відношенню до рівня розвитку виробництва і суспільних умов, відповідаючи не тільки сьогоденним, а й перспективним потребам суспільства. Все це неминує породжувати суперечність між системою освіти і суспільством, а також у самій системі освіти, які також досліджує соціологія освіти.

Отже, дослідження ролі системи освіти як однієї з основних умов соціального прогресу в сучасному світі, як каналу соціальної мобільності, який детермінує прогресивні зміни в соціальній структурі суспільства, є одним з основних напрямків у соціології освіти. При цьому останній вивчає не тільки вплив освіти на соціальні процеси в суспільстві, але й структуру самої освіти, відповідність актуальним та перспективним цілям суспільства. Дослідження в області соціології освіти є не тільки важливим напрямком у розвитку соціологічної науки, але й значним елементом соціального управління, передумовою проведення ефективної соціальної політики.

У сучасних умовах соціологія освіти на основі численних досліджень сприяє розробці концепції освітньої реформи в Україні, найважливішої складовою якої є становлення безперервної освіти.

Протягом тисячоліть соціальний прогрес усього людства й окремих країн не був безпосередньо пов'язаний із значним поширенням освіти, яка була надбанням лише вузького, привілейованого прошарку населення. При найпростіших знаряддях праці, примітивній технології та організації виробництва питання про залучення широкої маси населення до систематичних знань ще не виникало як економічна необхідність. Ситуація почала змінюватися з назріванням промислової революції. Економічне зростання та індустріалізація не могли тепер розглядатися окремо від питань навчання і поширення писемності в національних масштабах.

Роль масового навчання як найважливіший чинник соціального розвитку повною мірою затверджується з поглибленням науково-технічного прогресу, що означає фронтальне проникнення новітніх наукових і технічних досягнень як у виробництво, так і в інші сфери життєдіяльності суспільства. За цих умов освіта, як ніколи раніше, потрібна не для яких-небудь часткових поліпшень у житті суспільства, а для докорінних змін у психологічних й етичних якостях людей, в їх освіченості та культурі, без чого не тільки не-

можливий суспільний прогрес, але й саме існування цивілізації ставиться під загрозу.

Розвиток науково-технічного прогресу, постійно прискорюваний процес оновлення знань передбачають і вимагають високої професійної й загальнокультурної підготовки кожної людини, створення умов для безперервного самовдосконалення особистості. У всьому світі сьогодні відбувається зростання числа молоді, що вчиться. Зростає як абсолютна чисельність студентства (у 2000 р. число студентів перевищувало 160 млн. осіб), так і відносна, тобто кількість студентів на 10 тис. чоловік населення. 80% випускників середньої школи в цивілізованих країнах стають студентами. На межі віків чисельність студентів у США складала понад 20 млн., в Японії – понад 2,5 млн., у Франції – 1,5 млн., у Німеччині – понад 1 млн. осіб. Чисельність студентів в Україні в 2000 р. перевищила 1,5 млн. осіб, а показник числа студентів на 10 тис. населення по Харкову, наприклад, становив 630 осіб. Усього ж у Харкові на початок ХХІ ст. навчалася понад 240 тис. студентів.

Розвиток систем відкритого освітняського простору і здійснення нової необмежувальної концепції освіти мають найяскравішу гуманістичну спрямованість, бо своїм головним завданням визначають створення системи безперервної освіти, тобто надання "повних і рівних можливостей освіти", забезпечення "ідеалу доступності освіти для всіх". Безперервна освіта для всіх означає відкрите та доступне якісне навчання упродовж усього життя людини і має за мету надати кожній людині найширший вибір шляхів та методів, зокрема, нові інформаційні технології, з тим, щоб сприяти і диверсифікації освітніх послуг, і освіті та навчанню "без кордонів".

Безперервність освіти для нашої держави означає також забезпечення можливостей доведення культурно-освітнього рівня особистості до рівня суспільних потреб, що завжди оновлюються; постійне поглиблення загальноосвітньої та фахової підготовки; цілісності й наступності навчання та виховання; перетворення здобуття освіти на процес, що триває упродовж усього життя людини.

Принцип безперервності змінює саму суть завдань та характеру освіти. Сьогодні освіту не можна придбати на все життя: знання, одержані в школі, старіють інколи раніше, ніж шкільний ранець. Освіта має провадитися упродовж усього життя людини. Тому одне з найголовніших завдань школи – розбудити самостійне мислення дитини, підлітка, юнака, навчити його вчитися, допомогти йому зрозуміти життєву необхідність постійного оновлення знань.

Розроблення державних стандартів дошкільної, загальноосвітньої, професійної, вищої та післядипломної освіти, підготовка на-

скрізних програм та навчальних планів, їх експериментальне випробування – це невідкладне завдання, вирішення якого життя потребує вже сьогодні. У цьому напрямку іде процес створення навчально-наукових комплексів типу: дитячий садок – школа, професійне училище – коледж – інститут тощо. Сьогодні в Україні вже існують подібні навчальні заклади, на базі яких іде соціальний експеримент з відпрацювання безпосередньої взаємодії всіх ступенів освіти.

Гуманістичний підхід до освіти вимагає також багатоукладності та варіативності освітняського простору, що передбачає в межах єдиної державної системи освіти різноманітність форм власності на освітні установи та послуги, створення для кожної людини широких можливостей вибору форм та засобів навчання, навчальних закладів, які б відповідали освітнім запитам особистості, запровадження варіативного компонента змісту освіти, диференціації та індивідуалізації навчального процесу.

Основні принципи розвитку безперервної освіти можуть бути зведені до трьох визначальних:

1. Системність, що ґрунтується на державних освітніх стандартах для всіх рівнів освіти.

2. Фундаментальність як головна традиція розвитку української освіти, що забезпечує їй особливу надійність та перспективність.

3. Стрижнева роль виховання, яке здійснюється на засаді загальнолюдських цінностей у душі патріотизму та громадянськості.

Реалізація цих принципів потребує в першу чергу вирішення наступних організаційних та управлінських питань:

– удосконалення змісту освіти, підвищення її якості та особистості тих, хто навчається;

– розробка нових програм, що забезпечують випереджаючу підготовку спеціалістів для наукоємних галузей, нового навчально-методичного комплексу;

– структурні перетворення системи освіти, що забезпечують інтеграцію освітніх закладів різного рівня навколо університету, а також інтеграцію освітніх, наукових, конструкторських, виробничих, інноваційних, соціальних та інших структур;

– удосконалення матеріально-технічного і фінансового забезпечення закладів освіти;

– удосконалення управління системою освіти і закладами освіти шляхом модернізації організаційних засад функціонування освітняської системи.

Вирішення цього комплексу завдань не може бути здійсненим без нижчевизначених напрямів оновлення освітняської сфери:

– формування ефективних механізмів трансляції соціального замовлення системи освіти, розширення участі суспільства в її управлінні;

– чітке розмежування основних прав і обов'язків органів управління освітою на федеральному, регіональному та місцевому рівнях.

1. Розширення реальної академічної та фінансової автономії закладів освіти; руйнування державної монополії на освіту та перехід до державно-суспільного управління ними (зокрема, йдеться про підвищення ролі попечительських рад).

2. Істотне поліпшення стану справ у менеджменті сфери освіти (поліпшення правової та економічної кваліфікації всіх керівників закладів освіти).

3. Прозорість фінансово-господарчої діяльності закладів і модернізація системи економічного аналізу діяльності вищих навчальних закладів.

4. Впровадження контрактних форм відношень закладів освіти з державою і приватними замовниками.

Таким чином, нова стратегія освіти означає навчання усіх, відмову від ідеї "надмірності" базового утворення і надмірності фахівців.

Як це не парадоксально, але ідея, відповідно до якої саме вигідне вкладення капіталу – це вкладення в людину, у його освіту і розвиток, чітко сформульована й одержала можливість реалізації в масовому масштабі не так уже давно. Стратегічний успіх суспільства визначається не тільки формуванням широкого кола науково-технічної, гуманітарної і художньої еліти, але і досягненням високого освітнього цензу й інституціонального професійного підготування всього населення.

Перешкодою на шляху адекватного усвідомлення цінності освіти і її пріоритетного стану в стратегічних цілях суспільства стоїть економічний підхід (як ідеологічний постулат); він здатний значно деформувати реальну освітню політику. Цей підхід погоджує освіту лише з його економічною функцією – обслуговуванням сфери виробництва і соціально-культурної інфраструктури професійними працівниками різного рівня кваліфікації. Але в умовах стрімкого ускладнення суспільного, духовно-культурного політичного життя, введення в обіг інформації про складні процеси глобального характеру особистість, щоб адекватно орієнтуватися, а тим більш усвідомлено брати участь у цих процесах і виносити правильні оцінні судження, має бути добре освіченою. Не секрет, що невисокий рівень освіти основної маси населення – джерело низької політичної культури, причина нездатності до самоврядування, передумова бунтів (а не демонстрацій), побутових звірств, алкоголізму, що прогресує, перекрученої оцінки життєвих реалій, що доходить до несприймання погроз собі і країні.

Система соціальних викликів потребує від держави й особистості спільних зусиль зі створення умов одержання людиною різнобічної

освіти, більш високого, ніж того, що диктується лише економічною потребою держави, рівня. "Надмірність" вихідної освіти стає основною передумовою зберігання здібності особистості до навчання протягом усього свого життя (в інформаційних умовах XXI ст. – це об'єктивна необхідність), до спокійної зміни професій. Але що не менш важливо, така освіта дозволить особистості жити насиченим духовно-культурним життям суспільства, виконувати повною мірою функції громадянина країни.

Десятирічний досвід реформування країни з особливою виразністю виявив слабкість головного суб'єктивного чинника перетворювальної діяльності – корпусу керівників і управлінців усіх сфер і рівнів діяльності. Невисокий освітній рівень, перевага технократичного мислення керівників, низька гуманітарна і загальна культура обмежують їхню можливість розв'язувати тонко структуровані, комплексні проблеми реформ. Практично мільйони керівників і чиновників апарату управління не мають спеціальної управлінської підготовки, не бачать оптималь-

них шляхів становлення безперервного навчання, часто зводячи його лише до механічного з'єднання окремих освітніх ступенів (дитячий сад – школа або ліцей при університеті). На наш погляд, сам підхід має бути принципово іншим – справа не в тому, щоб об'єднати під одним дахом чи під єдиним керівництвом навчальні заклади різних рівнів. Завдання значно складніше – створити систему – стабільну і гнучку, що дозволить будь-якому громадянину на будь-якому рівні задовольнити свої потреби в саморозвитку та самовдосконаленні, та яка надасть йому при цьому широкі можливості вибору.

Але лише така система здатна забезпечити розвиток освіти на рівні сучасних вимог. Щоб забезпечити процес кардинального оновлення освітньої системи, необхідно цілком переглянути філософсько-ціннісні витоки освіти, здійснити її суттєву структурно-організаційну перебудову. І саме в цьому головне значення реформи, суть державної освітньої політики в Україні.

Л. А. БЕЛОВА

ТРУДОВОЕ ВОСПИТАНИЕ СТУДЕНТОВ В ЦЕЛОСТНОМ УЧЕБНО-ВОСПИТАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Белова Людмила Александровна – начальник Главного управления науки и образования Харьковской облгосадминистрации, кандидат технических наук, доцент

Где-то в начале 90-х гг., в период "реформаторского угара", когда разрушительные тенденции в украинском образовании уже в который раз в нашей истории явно возобладали над созидательными, реализация воспитательных функций школы, в том числе и высшей, претерпела существенный урон. Само понятие "воспитание" стало исчезать из нормативных документов по образованию и педагогического лексикона. В полном противоречии с нашими традициями оно стало замещаться понятием "образование". Крайний, необольшевистский, радикализм реформаторов привел к тому, что проблемы воспитания были преданы забвению в деятельности учебных заведений, а главными "воспитателями" стали стихия рыночных отношений эпохи "дикого капитализма" и СМИ, откровенно пропагандирующие насилие и безнравственность. Это не могло не сказаться самым негативным образом на воспитании подрастающего поколения, особенно в усло-

виях, когда в силу ряда причин, прежде всего экономических, произошло существенное ослабление воспитательных функций семьи.

К сожалению, даже сегодня – в начале нового века – кое-где сохраняется подобный нигилистический подход к воспитательной работе с молодежью. В качестве примера можно привести статью Вл. Шкоды "Не терпится", опубликованную в газете "День" от 27 ноября 2001 г., где автор утверждает, что воспитанием молодежи занимаются, как правило неудачники, которым ничего иного в жизни не дано. К счастью, такие позиции уже не находят широкой поддержки ни ученых, ни практиков, а становление системы воспитания в стране становится все более целенаправленным и ощутимым.

Общество, государство и школа вновь повернулись лицом к проблемам воспитания, причем с пониманием того, что решать их необходимо с учетом достижений и уроков прошлого, глубоких социально-экономических перемен,

произошедших в Украине, и новых требований, обусловленных отходом от старых идеологических догм и постулатов, развитием процессов глобализации при сохранении поликультурности мира, распространением новых коммуникационных технологий.

Сейчас создаются предпосылки для обновления содержания воспитания, которое необходимо сосредоточить на формировании гуманистических, социально значимых ценностей и образцов гражданского поведения. При этом воспитание должно рассматриваться как основа для самовоспитания студентов через создаваемую систему отношений.

Есть все основания говорить о новой культуре воспитания, отличительные черты которой: плюрализм и вариативность воспитательных практик, возрастание роли психологических и педагогических технологий, увеличение степени свободы субъектов учебно-воспитательного процесса, личностно-деятельностная направленность образования, культивирование личной ответственности; организация среды воспитания; оптимизация процессов социализации и индивидуализации; поликультурный характер образования и многое другое.

Очевидно, что в основе всей этой работы лежит идея целостного подхода к воспитанию и образованию, стержнем, системообразующим фактором которой является трудовое воспитание, формирование отношения к труду как к определяющей жизненной ценности.

Трудовое воспитание всегда рассматривалось как одно из важнейших направлений воспитательной работы, поскольку, с одной стороны, выступает как непосредственная практическая подготовка молодого поколения к участию в общественном производстве, а с другой – как неотъемлемый элемент морального, интеллектуального и эстетического, гражданского воспитания.

Труд есть сознательная, целесообразная, созидательная физическая или интеллектуальная деятельность человека, направленная на удовлетворение его материальных и духовных потребностей, развивающая его физические и духовные сущностные силы.

Трудовое сознание возникает и развивается вследствие осознания людьми общественного и личного значения труда, своего отношения к нему и его результатам. Содержанием трудового сознания является производственный опыт: профессиональные знания, умения и навыки. В него входят также личная заинтересованность и предпримчивость, понимание общественного значения личного долга и ответственности каждого за результаты труда, активное и творческое отношение к нему; стремление труженика к утверждению принципа социальной справедливости; эмоциональное, нравственное и эстетическое отношение

к труду. Трудовое сознание человека органично связано с чувством рабочей чести и достоинства, совести и гордости с переживанием радости от успехов в труде, наслаждения его процессом, любования результатом. Сознательная трудовая активность немислива без целеустремленной воли: постоянной готовности к действию, без выдержки в напряженном труде, проявления настойчивости и упорства в преодолении трудностей. Развитое трудовое сознание способствует формированию в человеке трудолюбия, умения соотносить свои потребности и формы их удовлетворения с объемом и качеством личного труда.

Среди основных функций труда мы выделяем:

Утилитарно-практическую функцию, которая направлена на создание материальных или духовных ценностей, социально-бытовых условий жизни и деятельности человека. Все общественные богатства созданы созидательным трудом. В условиях рыночных отношений увеличивается заинтересованность трудящихся в преумножении общественного и личного богатства, в улучшении качества продукции. Она будет связана с воспитанием в них духа предпринимательства, чувства хозяина, с расширением их реального влияния на организацию производства, распределение и использование результатов труда.

Развивающую функцию, обусловленную тем, что активное включение человека в трудовой процесс приводит в движение его сущностные силы. Развиваются интеллект, рецепторы, мышцы, ловкость рук и ног, эмоциональная и волевая сферы. В условиях рыночного хозяйствования трудовая подготовка учащихся тесно увязывается с политехническим обучением, овладением смежными профессиями, с повышением в рабочих специальностях удельного веса творческого, интеллектуального труда. Все это повышает интерес школьников к труду, приводит их интеллект и организм в состояние активного действия, интенсивного развития внимания и воображения, восприятия и мышления.

Воспитательную функцию, которая заключается в развитии и закреплении у учащихся в ходе трудового процесса общественно ценных качеств и свойств личности, нравственно-эстетического отношения к жизни и деятельности. Однако трудовое усилие, чисто физическое напряжение и действие оказывают ограниченное воспитательное воздействие на детей. Оно формирует привычку к труду, выдержку, упорство, умение преодолевать физическую слабость. Этого недостаточно для формирования социально активной личности. Воспитательная деятельность труда неизмеримо возрастает в результате его опосредования рыночными общественными отношениями и целями, тесного увязыва-

ния с личными и гражданскими мотивами и нравственным просвещением. Она зависит от личной заинтересованности, осознания школьниками целей трудовой деятельности, качества ее организации; ответственности и долга; необходимости сознательной дисциплины; достижения высокого конечного результата.

Функции труда определяют главную функцию трудового осознания: формировать у людей психологию лично заинтересованного трудящегося человека.

Трудовое воспитание в любом вузе осуществляется по трем основным направлениям:

1. Воспитание любви к своей профессии, к пониманию необходимости постоянного профессионального роста и совершенствования.

2. Участие в научной работе, в коллективном исследовательском поиске.

3. Внеаудиторная работа студентов, их активное участие в общественно-полезном труде, расширение сферы их практической деятельности, их бескорыстное участие в шефской работе, в художественной самодеятельности, в труде на общее благо.

Трудовое воспитание – это не просто формирование абстрактной любви к труду и желания трудиться. Оно требует выработки умения концентрировать свои силы, внимание и волю на достижении заданного результата, подчинять свои желания выбранной цели, вносить в свою деятельность элементы творчества и инициативы.

Это умение и готовность к выполнению черновой работы, к оказанию бескорыстной помощи соратникам по общему делу. Основная форма труда и трудового воспитания в вузе – это учебная деятельность. И здесь решающую роль играет трудовой коллектив – студенческая группа. Именно здесь формируется мотивация трудовой деятельности, отношение к своему профессиональному долгу.

Формирование этой мотивации и в современных условиях крайне затруднено стереотипами нравственных критериев, социально-уравнительной психологией, антисобственническим и антирыночным менталитетом, в основе которого представление о профессиональном пути человека с юности до пенсии как постоянной деятельности в рамках изначально выбранной профессии с гарантированным местом работы. Но это давно кануло в лету.

Сегодня мотивация труда должна рассматриваться как противоречивое единство трех компонентов: ценностей труда, требований к работе и возможностей реализации этих требований.

У харьковских студентов работа как значимая ценность занимает 5-8 места наряду с материальным благополучием и социальной справедливостью. Первые места они отдают семье, здоровью, свободе. В целом ориентация на

частную жизнь (семья, друзья, материальный достаток, развлечения) значительно сильнее, чем на социум (работа, учеба, творчество). Хотя работа (любимая, интересная работа) входит в число важнейших жизненных ценностей, 60% отводят ей второстепенную роль. Она скорее необходимое условие существования, чем самостоятельная ценность, и истинно комфортное существование многим видится без собственного активного участия в жизнедеятельности общества.

Для старшего поколения “хорошая работа” – это долг перед обществом, польза людям, оказание помощи своим детям и внукам. У молодежи – это направленность прежде всего на себя. Да, это интересная и содержательная, хорошо оплачиваемая работа, приносящая удовлетворение **мне**, дающая мне возможность самореализоваться, самоутвердиться, удовлетворить свои интересы и потребности. Такие показатели как выполнение общественного долга, возможность общения и помощи другим людям, завоевание уважения окружающих занимают последние места, либо вообще отсутствуют. Отсюда необходимость и важность воспитательной работы по формированию социально значимых ценностей в отношении труда и личной трудовой деятельности.

Численность студентов, которые строят свое отношение к труду на этике “долгостояния” не превышает 10-12%. Большинство студентов исповедуют этику прагматизма. В идеале они хотели бы иметь высокооплачиваемую работу с низкой интенсивностью труда, выполнять рутинный по содержанию труд и не связываться с инновациями, но получать за это солидную оплату.

Сегодня сохраняется мощная оппозиция любым нововведениям, требующим непрерывного повышения профессионального мастерства. Социальная апатия не уходит и даже наоборот усиливается среди молодых и это не может не сказываться на отношении к труду.

Да, среди молодежи растет число желающих получить высшее образование (97,5% выпускников харьковских школ и ПТУ 2002 года заявили о своем желании поступить в вуз). Однако что является определяющим в желании старшеклассников продолжить учебу после окончания школы? Обеспечить материальный достаток – 72,8%, стабильность в жизни – 61,8%, стать хорошим специалистом – 55%. Ценность высшего образования понимают 75,6%. Служение Отечеству, людям, выполнение гражданского долга – не фигурируют вообще.

В тоже время для американских студентов, тоже крайне меркантильных и эгоистичных, лозунг “Америка превыше всего” имеет совершенно четкий смысл служения своей стране и прежде всего своим личным трудом.

В стране, где труд так и не стал "делом чести, доблести и героизма", формирование трудового сознания молодежи сколь сложная столь и безотлагательная задача. Ибо сознательная трудовая активность немыслима без целеустремленной воли, постоянного стремления к действию и ответственности за качество и результаты своего труда. Отсюда, необходимость особого внимания любого вузовского коллектива к вопросам трудового воспитания.

Еще в советское время у нас сложилось немало ценных традиций и форм воспитательной работы, направленных на развитие таких общечеловеческих нравственных ориентиров, как гражданственность, сопричастность общественным интересам и потребностям, разумное чувство коллективизма, уважение к труду. Важную воспитательную роль играли студенческие строительные отряды и трудовые десанты, студенческие спортивные клубы, КВНы, СТЭМы (студенческий театр эстрадных миниатюр), тематические вечера и т. п. Многие из них не утратили своего значения и от них вряд ли целесообразно отказываться.

Вместе с тем, общественно-политические перемены в нашей стране определяют и пересмотр форм работы с вузовской молодежью. Именно эта социальная группа уже в скором будущем займет ведущие позиции в образовании, науке, бизнесе, политике и т. п., а качество их работы и социальной отдачи во многом будет зависеть от воспитательного потенциала, заложенного в них в студенческие годы.

Новые обстоятельства определяют и методологически новые подходы к воспитательной работе. Они направлены, как правило, на формирование у молодых людей лидерских качеств, среди которых мы выделяем следующие способности: формировать новый взгляд на будущее; принимать поли- и кросс-культурные ценности; инициировать и осуществлять изменения, которые становятся необходимостью; бесконфликтно освобождаться от отрицательного груза прошлого (сохраняя при этом преемственность); делиться властью/полномочиями или разделять ответственность со всеми членами группы, коллектива; обеспечивать антиципацию (предвосхищение) нового; быть источником и генератором идей, а также обладать умением моделировать способы их воплощения в жизнь. Обладание такими качествами обеспечивает молодежи широкие перспективы и направления в собственном развитии, развивает творческое мышление. Только на этом пути может быть обеспечен "социальный прорыв" к лучшему.

Профессиональная школа, как никакая другая ступень образования, должна помочь человеку выстроить свойственный ему одному индивидуальный образ жизни, выбрать оптимальный режим интеллектуальных, эмоциональных,

физических нагрузок, найти подходящий именно ему тип трудовой деятельности, формы проведения свободного времени, характер отношений с людьми. Безусловно, это подразумевает не только и не столько дисциплинированное усвоение учебных курсов. И профессиональный, и личностный рост возможны благодаря включению студентов в трудовую деятельность уже в период обучения в вузе.

Определяя конкретные задачи, формы и методы трудового воспитания, мы, в конечном счете, должны исходить из того, что в образовательном учреждении любого уровня воспитание, являясь элементом социализации, представляет собой сложный и противоречивый процесс целенаправленного взаимодействия воспитателей и воспитанников, ориентированный на духовное, интеллектуальное, эмоционально-волевое и физическое развитие личности. В массовом сознании сложилось представление о доминировании, главенствующей роли воспитания в становлении личности. Думается, что это ошибочное мнение. Воспитание как педагогический процесс имеет ограниченные возможности, обусловленные, прежде всего, ценностями и идеалами, которые господствуют в обществе. В настоящее время многие нравственные и гражданские ценности и ориентиры, которые культивирует средняя и высшая школа, не востребуются обществом и государством, поэтому для части выпускников этих образовательных учреждений социальная адаптация является процессом болезненным, а иногда и деструктивным: цинизм, агрессивность, "пофигизм", уход в виртуальный мир и др. становятся для некоторых молодых людей доминирующими жизненными ориентирами.

Кроме того, диаметрально меняется оценка таких нравственных понятий, как алчность, агрессивность, эгоизм и др., в условиях рыночных отношений они обретают статус позитивных качеств личности.

Еще одно обстоятельство (возможно, наиболее значимое), оказывающее существенное влияние на воспитательный процесс, проектирование и организацию воспитательного пространства, – сверхдинамичное развитие человеческого общества, что влияет на характер взаимодействия поколений: новые информационные технологии и связанные с ними процессы глобализации привели к опережающему старшее поколение развитию молодежи. Формируется новый тип культуры, становление которого предполагает обучение новым моделям поведения и деятельности младшими старших. Данная ситуация побуждает принципиально по-иному подойти к решению проблемы обоснования целей воспитания и методологии проектирования воспитательного пространства вуза, обеспечения целостного учебно-воспитательного процесса.

И. С. САБАТОВСКАЯ

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА СПЕЦИАЛИСТА: СОДЕРЖАНИЕ И ПРОБЛЕМЫ РЕАЛИЗАЦИИ

Сабатовская Инна Сергеевна – заместитель декана факультета социального менеджмента Харьковского гуманитарного университета "Народная украинская академия", аспирант кафедры социологии

Изучая формирование профессионального отношения будущих специалистов к практической деятельности, возникает вопрос об уровне их профессиональной культуры.

Трансформационные процессы в украинском обществе, которые требуют радикального обновления всех сфер жизнедеятельности, могут решаться людьми с высокой культурой, профессионально компетентными. Подготовка таких специалистов в современных условиях предполагает как приобретение накопленного человеческого цивилизацией и культурой опыта, так и формирование их профессиональной культуры.

Проблема формирования профессиональной культуры занимает все большее место и как предмет исследования и как фактор, значимый для объяснения, понимания поведения людей и особенно молодых специалистов.

Феномен профессиональной культуры определяется в конце 80-х начале 90-х годов многими ведущими специалистами в области социологии труда, экономической социологии и социологии культуры (Соколова Г.Н., Маркевич Д., Костенко Н.В., Оссовский В.Л., Лукашевич Н.П. и др.).

В этот период профессиональная культура (как часть общей культуры) уже рассматривается как форма человеческой деятельности; как важнейший аспект жизнедеятельности личности, как социальная деятельность, состоящая из взаимосвязанных целостных феноменов, которые не сводятся лишь к определенному комплексу знаний, умений и навыков. Профессиональная культура выступает определенным качеством той деятельности, которое охватывает как мотивацию, так и механизм социальной регуляции и саморегуляции личности. Наиболее четко эта трактовка представлена в работах В.А. Лапшова, который профессиональную культуру определяет как "органический сплав квалификации и нравственности, функционирующей на основе трудовой морали" [7, 97]. В своем исследовании автор исходит из положения о том, что профессиональная культура – специфический способ и мера реализации своего творческого потенциала в процессе деятельности по созданию, освоению, сохранению и распространению среди определенного коллектива духовных и материальных ценностей, накопленных обществом. Таким образом, автор почти подходит к мысли об отличии двух аспектов профессиональной культуры: онтологического и нормативного.

В современных исследованиях профессиональной культуры нет единой точки зрения на содержание и объем этого понятия. Так, Г.Н. Соколова анализирует профессиональную культуру с позиции типовых особенностей, утверждая, что "тип культуры должен быть совокупностью механизмов и способов, которые регулируют, организуют, координируют и направляют деятельность общественного субъекта на достижение определенных социально важных целей" [12, 24]. На основании системно-деятельностного подхода она выделяет такие основные элементы профессиональной культуры как уровень образования (общее и профессиональное в широком понимании), квалификации и приобретенный (накопленный) опыт [12, 347]. Все эти три составляющие, безусловно, касаются профессиональной деятельности. Формами существования профессиональной культуры являются не только образование и квалификация, но и мысли, символы, ценности, нормы которые касаются профессиональной деятельности и того, что выражает ее сущность, отделяет ее от культуры общества в целом и других субкультур. Носителями этих норм и ценностей являются люди, профессионалы, имеющие достаточно высокий уровень образованности и квалификации. При этом отметим, что понятие "квалификация" используется часто в разнообразных смыслах, из которых можно отметить следующие: 1) как результат образования, 2) как уровень относительной редкости необходимых профессиональных и личностных качеств, 3) как определение уровня ответственности работника в процессе труда, 4) как престиж труда. Существует также понимание квалификации, которая включает вид профессионального образования, то есть тождественное по содержанию понятию "специальность", о чем говорит Д. Маркевич [8, 97]. Опыт же является категорией более сложной и охватывает такие составляющие как знания, навыки, умения, установки, приобретенные в результате практической деятельности. Таким образом, названные явления выступают не основой понимания профессиональной культуры, а основой ее формирования.

Другим уровнем профессиональной культуры, по мнению Г.Н. Соколовой, является соционормативный уровень, который обуславливает взаимодействие в системе "человек-человек" [12, 25]. На этом уровне профессиональная культура предстает как стандарты деятель-

ности, которые сложились стихийно или официально. Для этого, как определяет М.И. Семенова, индивиду необходимы знания "человекозначимого характера" [11, 112]. Ему необходимо овладеть искусством влияния на других членов данной профессиональной группы.

Третий уровень, который отмечает Г.Н. Соколова, представляет собой систему специфических значений и ценностей [12, 26]. Иначе подходит к этому вопросу М.И. Семенова. Она считает, что символы присутствуют как на первом социотехническом уровне, в виде профессионального языка, так и на втором, соционормативном уровне, где они существуют как символы духовные: нормы, ценности, ориентации, приоритеты, ритуалы [11, 112]. Как мы уже отмечали именно эти элементы являются формой существования профессиональной культуры и если качества, необходимые на социотехническом уровне составляют базу ее существования, то есть обеспечивают отделение одного вида деятельности от других видов, его автономию, то соционормативный уровень составляет социальную сущность этого явления. Именно на основе символов осуществляется культурная идентификация членов профессиональной группы.

Д. Маркевич, отделяя характерные черты профессии, указывал на существование "определенного профессионального поведения", а также "особенного статуса", имея в виду не только общественный, но и организационный смысл [8, 302]. При этом он подчеркивал, если какая-нибудь из характеристик профессии недостаточно выявлена, то это свидетельствует о недостаточной профессионализации отдельных видов деятельности в общем разделении труда.

Эти трактовки разделяются украинскими социологами Н.В. Костенко и В.Л. Оссовским, которые изучают соционормативный аспект профессиональной культуры с позиции ценностного подхода.

Нормативная модель, как устанавливается из названия, выступает эталоном, образцом профессии, который "создается целенаправленными усилиями авторов, их стремлениями, (явно или не явно) достигнуть обязательности придерживания канонов этой модели в практической деятельности" [6, 26-27]. Как правило, авторами нормативной модели есть представители профессии, которые накопили большой опыт. Они создают привлекательный образ профессии и институционализируют систему социализации. Они также стремятся к оформлению самосознания профессиональной группы, созданию профессиональной идеологии, представляющей "относительно систематизированную совокупность идей, которые описывают и оценивают действительность с вытекающими из этого директивами действий,

функционально связанной с интересами профессии-группы" [6, 151-157]. Кроме идеологии нормативная модель содержит профессиональную этику, традиции, сакрализует некоторые объекты, придавая им ценностно-символическое значение.

Другая модель профессии, создает в совокупности с первой тот базис, на котором строится личностная система ценностей, формируется онтологический аспект профессиональной культуры, представляющий собой "статистическую модель" [6, 26]. Эта модель конструируется из фрагментов разнообразной информации о специфике профессиональной деятельности, которые возникают из разных параметров, накапливаются на протяжении времени и без намерений структурируются в сознании [6, 26]. Таким образом, нормативная модель профессиональной деятельности, то есть соционормативный аспект культуры в конкретной сфере жизни общества, может выступать образцом категоризации содержания моделей профессиональной деятельности и выделения реально существующих типов профессиональной культуры.

Исходя из ценностного подхода с его представлениями о нормативной модели и степени ее соответствия или несоответствия реальной профессиональной культуре индивидов, мы считаем, что нормативная концепция так же, как и реальная, не может быть застывшей формой, а склонна к трансформации под влиянием разных социальных процессов.

Также нужно заметить, что понятие "профессиональная культура" часто употребляется вне связи с культурой в целом. Одни авторы обращаются к нему при рассмотрении социализации личности, не касаясь его сущности, другие, не определяя явления, тем не менее, различают общую и профессиональную культуру. Наряду с вышеназванными исследователями, определенный вклад в развитие теории профессиональной культуры внесли А.А. Баталов, Е.А. Эйхельберг и П.М. Батура, хотя в принципиальных вопросах эти авторы не расходятся с теоретическими выводами Г.М. Соколовой о профессиональной культуре как исключительно личностной характеристике специалиста, выражающей меру развития потребностей и способностей индивидов. Сравнительный анализ точек зрения на профессиональную культуру позволяет констатировать, что и в современных условиях для большинства авторов характерен несистемный подход к проблеме: в одном случае это выражается в немотивированном наборе элементов, в другом – в сведении исследуемого феномена либо к совокупности знаний и навыков, либо к стилю мышления и общения.

Основой возникновения и становления профессиональной культуры выступает органичес-

кое взаимодействие профессии и профессиональной группы. Причем, необходимо отметить, что данные категории, несмотря на внутреннее родство, выступают в качестве самостоятельных явлений. Профессия рассматривается с различных точек зрения. Во-первых, как совокупность знаний и трудовых навыков, принадлежащих конкретному человеку (специалисту); во-вторых, как основной род трудовой деятельности, служащий источником доходов; в-третьих, как совокупность людей, занятых тем или иным видом труда.

Таким образом, понятие "профессия" входящее в категориальный ряд культуры является социально-технологическим механизмом, который создан обществом для обеспечения своих духовных и материальных потребностей путем локализации его в определенном виде профессиональной деятельности и предназначен для производства определенного вида продукта. А профессиональная группа – это люди, выполняющие определенный вид деятельности, которые создают эти необходимые обществу уникальные продукты (будь то продукты материального или духовного производства). Именно выполнение представителями определенной профессиональной группы качественно однородных либо близких по содержанию функций в ходе практической деятельности (прежде всего трудовой) в значительной степени определяет их профессиональную культуру.

В структуре профессиональной культуры мы выделяем две стороны: праксеологическую и ментальную. Первая характеризует способ взаимодействия субъекта с орудиями и предметом труда, а также степень его готовности к конкретному виду деятельности. В ее составе выделяются такие элементы, как профессиональные знания, навыки и умения, в том числе стиль профессионального мышления. Вторая сторона выступает интегральной характеристикой сознания и самосознания субъекта профессиональной культуры, нравственно-мировоззренческих и эстетических предпосылок деятельности. Профессиональное сознание есть такой вид отражения действительности, в котором аккумулируется вся совокупность алгоритмов, норм, ценностей и языка, свойственных обособившемуся виду профессиональной деятельности.

Движущей силой развития профессионального сознания выступает постоянно воспроизводящееся противоречие между консервативным и динамичным началами. Отражением этого процесса является профессиональное самосознание, которое содержит устойчивые представления об определенной профессиональной, политической, социальной, психологической и нравственной идентичности членов группы, о ее свойствах как целого. В профес-

сиональном самосознании выкристаллизовывается осознание общности интересов, формируются и функционируют механизмы социально-психологической консолидации группы и поддержания стабильности ее социального положения.

В одном ряду с ним стоит профессиональное мировоззрение. Выделение его в качестве специфического среза общего мировоззрения и элемента профессиональной культуры все еще является дискуссионным, однако, мы считаем, что объектом отражения профессионального мировоззрения выступает не только общая или специальная, но и социальная картина мира. Именно она обеспечивает интеграцию профессиональной группы, формирует ее социальную позицию. Обретение профессионального мировоззрения является одним из важнейших критериев адаптированности личности к профессиональной среде.

Особое место в профессиональной культуре принадлежит профессиональному мышлению. Во многом обусловленное технологией и объективной логикой конкретного вида деятельности, оно выступает организующим началом в процессе становления и самоопределения профессии. А.А. Баталов, развивая концепцию культурно-исторической детерминации профессионального мышления, справедливо выделяет два типа профессионального мышления: мышление, ставшее образом действия профессионала, и мышление, модифицированное видом профессиональной деятельности.

Профессиональная мораль – часть общей трудовой морали, которая, являясь элементом профессиональной культуры, выступает регулятором профессионального поведения. Профессиональная группа только тогда отвечает ожиданиям общества, когда она в состоянии продуцировать корпоративный свод формализованных и неформализованных норм. Система ценностей профессиональной культуры обусловлена требованиями профессии к личности, содержанием человеческих связей и отношений, определяемых как характером труда и его содержанием, так и местом профессиональной группы в системе общественного разделения труда, а следовательно, и в социальной структуре общества.

Для каждой профессиональной деятельности можно выделить общие положения, составляющие основу построения модели специалиста. Среди них:

1. Культурное соответствие профессиональной деятельности, что означает, насколько специалист способен свободно ориентироваться и реализовываться в обществе как профессионал. Культурная жизнь каждого человека формируется и развивается на уровнях предметной среды, социальных отношений и социально значимой информации. Соответственно

полноценность жизни зависит от того, насколько свободно человек ориентируется и реализует себя в каждом из них, и в первую очередь как профессионал. Профессиональная социализация зависит от динамичных черт профессиональной культуры (в современных условиях большинство профессий перестают быть стабильными), которые влияют на индивидуальный профессиональный опыт и выступают динамизирующим фактором в жизни человека. Будущего специалиста необходимо готовить к высокому уровню вероятности изменений в области познания и поведения в течение всей его жизни и оказывать помощь при выработке привычки гибкого реагирования на такие изменения, постоянного наблюдения за развитием собственной профессиональной культуры.

2. Экономическая эффективность профессиональной деятельности. Этот компонент очень близок к предыдущему и смысл его состоит в построении специалистом рациональной системы использования знаний и умений в существующих экономических условиях. Выработанная "всеобщая стандартизация" оценивания профессиональных способностей специалистов в условиях экономической нестабильности заставила управленцев разрабатывать и очень часто неудачно внедрять в практику альтернативные проекты. В области экономических отношений достаточно важными моментами выступают фиксация, анализ и оценка, с точки зрения социальной значимости, новых позитивных форм реализации профессиональных возможностей специалистов. Адекватного оценивания профессиональных способностей будущих специалистов можно достичь в процессе профессиональной адаптации при обучении в вузе и получении квалификации при поступлении на работу.

3. Результативность профессиональной деятельности специалиста. Этот момент определяется умением ставить перед собой цели на основе системы усвоенных знаний и навыков. Здесь необходимо исходить из механизма целенаправленного формирования личности, который определяется системой смыслообразующих моментов профессиональной деятельности. Процесс осознания образа профессии тесно связан с формированием смысла деятельности специалиста. Последний определяется отношением к цели, которую человек поставил перед собой.

4. Профессиональная рефлексия. Эта функция состоит в идентификации субъектом себя с избранной перспективой реализации деятельности, которая обеспечивает проявление профессиональных способностей его как специалиста.

Рассмотренные нами компоненты позволяют утверждать, что специалисты, воспринимающие свою профессию как образ жизни, приобретают особое видение окружающего мира,

особое отношение к профессиональным объектам и особые качества, благодаря которым возможно эффективное взаимодействие с ними. Таким образом, вырисовывается определенный стиль профессионала, а вместе с ним и реализация профессиональной культуры.

Профессиональная культура зависит от осознания личностью смыслового отношения к практической деятельности, которое выражается в:

- осознании значимости профессии;
- представлении об эталоне профессионала;
- оценивании профессионально значимых качеств личности;
- самоанализе перспективы профессионального роста.

Поскольку единый подход к трактовке феномена "профессиональная культура" в научной литературе до сих пор не сформировался, постольку изучение социологами этого явления остается крайне актуальным, так как позволяет увидеть его специфику в рамках культуры как таковой. Профессиональная культура личности предполагает единство высоких профессиональных знаний, умений, навыков, реализуемых в активной, творческой деятельности.

Таким образом, сегодня есть все основания утверждать, что профессиональная культура специалиста представляет собой комплексную систему элементов таких, как: профессиональное мышление, профессиональный интерес, профессиональные знания, умения, навыки и способности, профессиональный опыт, степень готовности личности к конкретному виду деятельности, профессиональное мировоззрение, профессиональное мастерство, адаптированность к профессиональной среде, профессиональная мораль и т.д. К современному работнику предъявляются требования – отчетливо представлять себе нравственный смысл, ценность, последствия своей деятельности, обладать целостным мировоззрением, экономической, экологически развитым мышлением, культурой общения, знанием правовой системы общества, навыками организации производства (управления) и т.д. Профессиональная культура занимает особое место в структуре культуры личности, поскольку в процессе профессиональной деятельности культура личности приобретает свое всестороннее и эффективное воплощение. Более того, в такой деятельности в конечном итоге аккумулируются все виды культуры личности.

Профессиональная культура представляет собой социально-профессиональное качество субъекта труда, степень овладения человеком достижениями научно-технического и социального прогресса и является личностным аспектом культуры труда. Сегодня есть необходимость в изучении, определении и анализе имен-

но этого комплекса качеств, которые формируются в вузе и находят свое дальнейшее усовершенствование, применение и реализацию в трудовой деятельности.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Абдулина О.А. Личность студента в процессе профессиональной подготовки // Высш. образование в России. - 1993. - № 3. - С. 165-170.
2. Бойков В.Э. Профессиональная культура государственной службы // Социол. исслед. - 1999 - № 2. - С. 34-40.
3. Ермоленко Т.Ф. Проблемы формирования и перспективы регионального планирования в сфере образования и культуры // Обществ. науки и современность. - 1996. - № 2. - С. 62.
4. Зюзин Д.И. Качество подготовки специалистов как социальная проблема / АН СССР. Ин-т социол. исслед. - М., 1978. - 168 с.
5. Карпухин О.И. Студент сегодня - специалист завтра / О.И. Карпухин, В.А. Куценко. - М., 1983. - 144 с.
6. Костенко Н.В. Ценности профессиональной деятельности / Н. В. Костенко, В.Л. Оссовский. - К., 1986. - 151 с.
7. Лапшов В.А. Профессиональная культура будущего офицера // Социол. исслед. - 1995. - № 6. - С. 96-102.
8. Маркевич Д. Социология труда / Под общ. ред. Н.И.Дряклова, В. В. Князева. - М., 1988. - 632 с.
9. Модель И.М. Профессиональная культура предпринимателя // Социол. исслед. - 1997 - № 10. - С. 10-15.
10. Попов А.Е. Проблемы формирования профессиональной культуры специалиста // Харьковские социол. чтения-97. - Х., 1997. - С. 330.
11. Семенова М.Г. Про два аспекти соціалізації індивіда в контексті культури // Пробл. філософії. - К., 1992. - Вип.93. - С. 110-117.
12. Соколова Г.Н. Труд и профессиональная культура. (Опыт социологических исследований). - Мн., 1980. - 144 с.

РЕЦЕНЗІЇ

А. Ю. ВYSОЦКИЙ

К ВОПРОСУ О ЛЕГИТИМАЦИИ ПРАВА

(Рецензия на монографию Максимова С.И. "Правовая реальность: опыт философского осмысления")

Высоцкий Александр Юрьевич – доцент кафедры гуманитарных дисциплин Днепропетровского государственного финансово-экономического института, кандидат исторических наук

Осмысление оснований права является важным и необходимым как в ситуации перехода Украины от авторитарно-тоталитарных принципов существования к высоким социальным, демократическим и правовым стандартам организации общества, так и на фоне современных философских концепций, прежде всего Р.Рорти, Р.Дворкина, Дж.Ролза, Ю.Хабермаса, В.Хёсле и О.Хёффе. Философскому постижению права, проблеме его оснований, или, другими словами, легитимации права, посвящена, собственно, работа харьковского исследователя С.И.Максимова.

Автор делает попытку осмыслить право в качестве автономной, самодостаточной сферы человеческого бытия. Предлагается "взгляд на право не просто как на социальный институт и средство осуществления политических целей, а как на сложный мир, многогранную реальность со своими несущими конструкциями, устройством и логикой, отличающимися его от других сфер человеческого бытия" (с.3).

Неоспоримым достоинством рецензируемой работы является исследование права в легитимационном его измерении, т.е. с позиций его обоснования и оправдания. Вопрос о легитимации права С.Максимов формулирует как вопрос "о нормативной (обязывающей) силе права" или необходимости права для человека и ставит в ряду главных вопросов философии права (с.27-28). Тут следует указать, что сам термин "легитимация" автор "Правовой реальности..." использует в том значении, в каком его употребляют П.Бергер и Т.Лукман в работе "Социальное конструирование реальности" [1, 152]. К стати, С.Максимов ссылается на вышеупомянутый труд, но по другому поводу (с.32). Что касается легитимации позитивного права, то автор рецензируемой монографии справедливо считает, что она возможна лишь на основе соотношения позитивного права с естественным. Естественное право, верно отмечает С.Максимов, является "первоосновой всего реально существующего права и идеей

(идеалом), с позиций которого оценивается действующее право". При этом последнее "оказывается оправданным (легитимированным) и одновременно ограниченным (лимитированным) в своих притязаниях" (с.14). Тут автор в некотором роде близок немецкому философу О.Хёффе, который утверждал, что осмысление оснований права и государства является вопрошанием о легитимации и ограничении политического сообщества [2, 15].

Кроме осмысления легитимации позитивного права, С.Максимов большое внимание уделяет рассмотрению условий возможности обоснования, легитимации естественного права. В зависимости от оснований для легитимации ("природа", "разум", "природа человека") принципов справедливости, он выделяет различные типы естественно-правовых концепций: космологические (натуралистические и теологические), апеллирующие к такой инстанции как мировой порядок, рационалистические, апеллирующие к разуму, и антропологические, апеллирующие к природе человека.

В зависимости от способов легитимации права С.Максимов различает "старое", метафизическое, "новое", т.е. должное, и постметафизическое, интерсубъективное, естественное право. В свою очередь, концепции обоснования "нового естественного права" он подразделяет на натуралистические (как закон природы у Дж.Локка), деонтологические (как моральный идеал у И.Канта) и логоцентрические (как разумное ядро у Г.Гегеля). Среди интерсубъективных легитимаций права автор рецензируемой монографии выделяет онтологические (экзистенциальная феноменология М.Мюллера, Э.Фехнера, В.Майхофера и правовая герменевтика А.Кауфмана, В.Гасемера, П.Рикера) и неонтологические (коммуникативная философия К.-О.Апеля и Ю.Хабермаса).

С.Максимов вслед за Ю.Хабермасом верно отмечает в своей работе, что понятие легитимности "является важнейшим в политическом дискурсе, оно аналогично понятию истины

в научном и понятию справедливости в моральном дискурсах" (с.135). При этом критерием легитимности норм выступает их соответствие коммуникативной рациональности, т.е. свободное признание их значимости всеми членами сообщества.

Также следуя в своих рассуждениях за Ю.Хабермасом, С.Максимов справедливо отмечает, что "основными легитимационными принципами современной цивилизации являются суверенитет народа и права человека, действующие в неразрывном единстве... Вместе они обосновывают собой легитимное господство законов. С этих обеих нормативных точек зрения установленное, т.е. изменчивое, право оказывается легитимным как средство равной гарантии личной и гражданской автономии индивида" (с.220). Именно с этих позиций автор "Правовой реальности..." пытается обосновать концепцию "правового общества".

Среди недостатков рецензируемой работы, которые, однако, нисколько не преумень-

шают высоких достоинств проведенного исследования, следует назвать следующие. Во-первых, обойдены вниманием труды таких известных немецких теоретиков права как Георг Еллинек и Райнгольд Циппелиус. Во-вторых, обосновывая право как автономную реальность, "сложный мир", самодостаточную сферу человеческого бытия, автор в заключении своей книги фактически сводит право к средству, гарантии от неудач. "Роль права в жизни человека, — отмечает С.Максимов, — скорее аналогична роли страховки у альпинистов, которая отнюдь не поднимает человека вверх, т.е. не является фактором его "совершенствования"..." (с.318). В-третьих, на наш взгляд, достаточно мало внимания было уделено проблеме преодоления права через любовь в ее христианском понимании, как принцип отношения к миру. В-четвертых, автором не очень четко определены результаты собственной рефлексии по поводу разрабатываемой проблемы.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. — М., 1995.
2. Хёффе О. Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической философии права и государства. — М., 1994.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

А. І. ГОЛУБ

ВКЛОНЯЮЧИСЬ ПАМ'ЯТІ ВІДОМОГО НАУКОВЦЯ ІV НАУКОВІ ЧИТАННЯ, ПРИСВЯЧЕНІ ПАМ'ЯТІ ПРОФЕСОРА Д. П. ПОЙДИ

Голуб Анатолій Іванович – професор кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету, доктор історичних наук

Вже кілька десятиліть на історичному факультеті Дніпропетровського національного університету, який незабаром відсвяткує своє 85-річчя, існує наукова школа істориків-аграрників. Започаткував її наш земляк, відомий український історик-аграрник, доктор історичних наук, професор, заслужений працівник вищої школи України Дмитро Павлович Пойда (1908-1992), який був одним з провідних фахівців аграрної історії України пореформеної пори, авторитетним ученим, що більшу частину свого життя віддав науковим студіям, присвяченим вивченню соціально-економічних і політичних аспектів розвитку українського села, пошукам нових форм і методів дослідницької роботи, висвітленню складних питань вітчизняної історії XIX – початку XX століть.

Вшановуючи пам'ять відомого українського науковця, колектив кафедри російської історії ДНУ у 1993 р. започаткував проведення наукових читань, присвячених дослідженню маловідомих проблем аграрної історії України та Росії. Такі читання на історичному факультеті ДНУ були проведені восени 1995 та 1998 рр. Кожного разу вони викликали неабиякий інтерес наукової громадськості Придніпров'я та України в цілому, оскільки серед їх учасників було чимало відомих у нашій державі вчених, які вивчають аграрну історію як українців, так і сусідніх з ними народів.

22 листопада 2002 р. історичний факультет ДНУ зустрічав гостей, що прибули для участі у чергових, IV наукових читаннях з питань аграрної історії України і Росії, організованих вдячними учнями на пошану пам'яті свого вчителя. В роботі наукових читань взяли участь близько 40 істориків-аграрників і фахівців інших профілів історичної науки, які представляли Дніпропетровськ, Донецьк, Запоріжжя, Ізмаїл, Кривий Ріг, Черкаси, Чернігів та інші міста і регіони України. Серед учасників читань було 5 докторів історичних наук та професорів, понад 20 кандидатів наук і доцентів, аспіранти, молоді науковці та краєзнавці.

Наукові читання відкрив декан історичного факультету ДНУ проф. **С. І. Світленко**. У своєму вступному слові він привітав учасників читань, познайомив з історією їх проведення на факультеті, розповів про головні здобутки історичної науки в ДНУ за останні роки, наголосивши, що історики мають нести відповідальність за стан своєї науки, а відтак звертати пильну увагу як на пошук можливості усвідомлення і висвітлення реальних фактів і подій історії, так і на розробку та вдосконалення механізму їх пізнання.

На пленарному засіданні були заслухані доповіді проректора ДНУ проф., завідувача кафедри російської історії **В. В. Іваненка** "Д. П. Пойда та формування пріоритетних напрямків історичних досліджень у Дніпропетровському національному університеті", доц. **Г. М. Виноградова** "Відносини козацтва та селянства у ході Української національної революції XVII століття: нові методологічні аспекти проблеми" (Дніпропетровськ), проф. **С. І. Світленка** "Селянство в історіософських поглядах діячів українського національного руху 60-х – 80-х років XIX ст." (Дніпропетровськ), доц. **Г. Г. Кривчика** "Міркування стосовно діалектики, а також принципів і методів історичного дослідження (на прикладі дослідження аграрно-селянського питання)" (Дніпропетровськ), проф. **А. Г. Болебруха** "Селянське питання доби феодалізму в сучасній історіографії" (Дніпропетровськ).

Робота наукових читань проходила у двох секціях. На засіданні першої "Джерелознавчі, історіографічні та методологічні проблеми вивчення аграрної історії" (керівник – доц. **В. Д. Мирончук** (ДНУ)) були заслухані доповіді та повідомлення доц. **Т. А. Чуднової** та **В. Д. Мирончука** "Д. П. Пойда, З. М. Куніна: біля витоків історичного факультету" (Дніпропетровськ), проф. **В. О. Пірка** і аспірантки **І. В. Бондаренко** "Аграрна історія Правобережної України на сторінках топографічних та камеральних описів XVIII – початку XIX ст." (Донецьк), доц. **М. А. Руднева** "Позиція російських консерваторів з "селянського питання" перед "судом" ліберально-ради-

кальної історіографії (Сторінками ювілейного шеститомника "Велика реформа")", доц. **О.Л. Тупиці** "Особливості джерельної бази історико-публіцистичних досліджень Р.Ковалюка з історії селянського повстанства на початку 1920-х років", доц. **Ю.А. Святця** "Статистичні джерела до вивчення соціально-економічних процесів у селянському господарстві України у роки непу" (усі – Дніпропетровськ), дослідників **О.В. Герасименко** "Вивчення масового селянського руху 1861-1904 рр. в Україні у 20-30-х роках ХХ століття" (Чернігів), **А.Ю. Шевченка** "Аграрні питання історії України у творчості М.Н.Петровського" (Дніпропетровськ) та **С.Б. Козорога** "Документи до вивчення колективізації в національних районах Півдня України" (Дніпропетровськ).

На засіданні другої секції – "Аграрна історія як об'єкт історичних досліджень" (керівник – проф. **А.І. Голуб** (ДНУ)) виступили доц. **Т.Д. Липовська** – "Особливості розвитку селянського господарства на Лівобережній Україні напередодні реформи 1861 р." (Дніпропетровськ), доц. **А.І. Лохматова** – "Участь органів сільського самоврядування у сімейних розподілах селян південної України другої половини ХІХ ст." (Запоріжжя), доц. **Я.В. Бойко** – "Землеробський відхід селянства на Південь України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)" (Черкаси), доц. **В.М. Шевченко** – "Колективна земельна власність Півдня України на початку ХХ ст." (Чернігів), доценти **О.В. Михайлюк** – "Деякі особливості менталітету українського селянства в передреволюційний період (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)", **М.Я. Білан** – "Нові підходи в оцінці П.Столипіна та аграрної реформи 1906-1916 років", **Д.В. Архирейський** – "Поняття "отаманщина" в контексті досліджень Українсь-

кої революції 1917-1921 рр.", **Н.А. Ковальова** – "Трансформація общинних зв'язків в українському селі під час революції і громадянської війни 1917-1921 рр. (На матеріалах Катеринославської губернії)", **О.Ф. Нікілев** – "Нетрадиційні форми інтелектуалізації управлінських ланок колгоспного виробництва України першої половини 50-х – першої половини 60-х рр. ХХ ст.: сподівання і роздуми" (усі – Дніпропетровськ), доц. **Н.Р. Романець** – "Голод 1932 – 1933 рр. очима українського селянства" (Кривий Ріг). Важливі питання, пов'язані з історією підготовки і проведення аграрної реформи П.Столипіна, німецького і менонітського землеволодіння в Україні, участі українського селянства у громадянській війні та відбудові народного господарства республіки в роки непу, селянського самоврядування, колгоспного будівництва в Україні та створення водосховищ Дніпровського гідро каскаду, соціальних змін на селі наприкінці ХХ століття порушувались у повідомленнях молодих дослідників **О.В. Овдіна**, **Ю.В. Берестеня**, **О.Є. Логінової** (усі – Дніпропетровськ), **І.Г. Верховцевої** (Ізмаїл), **В.П. Бурмаги**, **І.В. Іщенко**, **О.А. Кузнецова** (усі – Дніпропетровськ), **Н.В. Горло** (Запоріжжя) та ін. Перспективи аграрного співробітництва України і Німеччини у сучасних умовах розглянули у своєму повідомленні дніпропетровські науковці – доценти **В.С. Аліференко** та **С.Г. Руденко**.

Підбиваючи підсумки наукових читань, проф. **В.В. Іваненко** наголосив на необхідності продовження практики регулярного проведення подібних наукових заходів та запевнив присутніх, що організатори читань доклануть максимум зусиль до того, щоб у найближчий час їх матеріали були опубліковані.

К. М. КОЛЕСНИКОВ

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ "ФІЛОСОФІЯ ПРАВА В РОСІЇ: ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА 1812 РОКУ І РОЗВИТОК РОСІЙСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ"

Колесников Костянтин Миколайович – доцент кафедри державного права і митної політики Академії митної служби України (Дніпропетровськ), заступник головного редактора альманаху "Грані", кандидат історичних наук, доцент

13-15 грудня 2002 р. у Києві завдяки зусиллям Товариства російської культури при Українському філософському фонді, Інституту філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України, Центру гуманітарної освіти НАН України та при підтримці Російського центру міжнародного наукового та культурного співробітництва при Уряді Російської Федерації (Представництво в Україні) відбулася значна наукова подія.

Формальним приводом для проведення конференції послужило 200-річчя однієї з найяскравіших сторінок наполеонівських війн – Вітчизняної війни 1812 р., яка стала прологом якісно нової доби в європейській історії ХІХ ст. Війна 1812 р. та наступний закордонний похід російської армії, за думкою багатьох учасників конференції (зокрема, С.В.Пролеєва та В.Д.Малінквича), не просто поклали початок російській

правосвідомості чи відкрили росіянам Європу, а через появу декабристів визначили напрямки російського інтелектуального і ліберального пробудження. На нашу думку, дані висновки – телеологічні по суті – містифікують зазначені події. І тим не менш, вважаємо, що головні принципи проведення конференції виявилися високо продуктивними: до плідного спілкування були залучені фахівці з різних галузей (філософія, криспруденція, історія, соціологія, культурологія) і проблем російської й української суспільно-політичної і правової думки минулого і позаминулого століть. "Символічними патронами" конференції були обрані М.М.Муравйов і П.І.Пестель – лідери Північного і Південного декабристських товариств, автори їхніх програмових документів "Конституції" і "Руської правди" – одні з перших свідомих жертв змагання волі з деспотизмом у новочасовій Росії.

Після привітання учасників конференції директором Інституту філософії Мирославом Поповичем та Радником Посольства РФ в Україні Глібом Вишинським та пленарного засідання робота відбувалася в двох секціях: "Політико-правові..." та "Культурно-історичні контексти становлення і розвитку "філософії права" та політичної культури суспільств східнослов'янського соціального простору". Ці секції охопили широке коло напрямків: "Декабризм як феномен політичної культури", "Становлення і розвиток філософії, соціології та ідеології слов'янофільства і західництва, анархізму і народництва, позитивізму, матеріалізму та лібералізму", "Розвиток філософії права в межах духовно-академічної філософії", "Правові ідеї В.С.Соловйова та християнський лібералізм "срібного віку" російської культури" тощо. Всі ці на-

прямки ретельно і кваліфіковано розроблялися у виступах учасників, питаннях і обговореннях, у цілому фаховий рівень виступаючих був досить високим. На конференцію представили свої матеріали 94 науковця з Києва, Москви, Дніпропетровська, Ростова-на-Дону, Чернігова, Воронежу, Харкова, Львову, Одеси та багатьох інших міст України і Росії, з них безпосередньо прийняли участь в обговореннях близько 60 чоловік. Можна відмітити змістовність, силу аргументації та, безперечно, ораторську емоційність Тетяни Суходуб (Київ), Олександра Єригіна (Ростов-на-Дону), Юрія Павленка (Київ), Сергія Шевцова (Одеса) та багатьох інших учасників конференції. Що цікаво, особливо враховуючи містицизм масонських лож – попередників декабристських таємних організацій, не обійшлося без виступів і повідомлень цілої групи учасників з різних міст України і Росії на чолі з доктором Малютою (Львів), замішаних, здається, на якійсь версії езотеричного знання, лише огорнутого у наукову оболонку.

В цілому, ефективна робота членів організаційного комітету, створена ними тепла і непримушена атмосфера конференції дозволила учасникам вільно висловлювати свої ідеї та обмінюватися власними думками на секціях і в кулуарах, що, безперечно, принесло плідні результати, сприяючи зміцненню особистих та професійних контактів. Варто відзначити, що подібні заходи сприяють інтенсифікації наукових пошуків та відтворюють єдине інтелектуальне дослідницьке поле між спеціалістами України і Росії, між фахівцями різних міст у межах наших країн, поле, напруження якого за останнє десятиліття значно ослабло.

О.В. ПОЛТОРАЦЬКИЙ

"КРУГЛИЙ СТІЛ"

"СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ"
(20.12.02 М. ДНІПРОПЕТРОВСЬК)

Полторацький Олексій Володимирович – магістр політології

20 грудня 2002 року виконком Дніпропетровської міської ради, Дніпропетровський національний університет, Соціологічна асоціація України (м.Київ), Академія наук соціальних технологій і місцевого самоврядування (Дніпропетровське відділення) провели "круглий стіл" "Соціальні технології регіонального розвитку".

Тематика "круглого столу", як зазначив доктор історичних наук, професор, керівник Дніпропетровського відділення Академії соціальних технологій і місцевого самоврядуван-

ня Віктор Георгійович Городяненко, викликала велику зацікавленість відомих вчених і дослідників України та Росії. Зокрема, з доповідями виступили Президент Соціологічної асоціації України, професор, народний депутат України М.О.Шульга, доктор соціологічних наук, професор, Віце-Президент Академії Наук соціальних технологій і місцевого самоврядування В.І.Патрушев (м.Москва), а також дослідники з Харкова, Одеси, Запоріжжя, Херсона, Луганська.

У "круглому столі" взяли участь заступники Дніпропетровського міського голови О.В.Лозенко та П.О.Куделя, до сфери повноважень котрих безпосередньо відносились проблеми обговорювані науковцями. Це яскраво свідчить про взаємодію науки і влади, без якої неможливий а ні суспільний, а ні науковий прогрес. Керівництво виконавчого комітету міської ради підкреслило важливість прикладного аспекту соціологічного знання і запевнило про наміри втілювати новітні наукові здобутки у практику місцевого самоврядування.

Сучасні динамічні соціальні зміни вимагають наукового обґрунтування управлінських методів і рішень. Дніпропетровська міська рада в останні роки плідно співпрацює з науковими колами України та зарубіжжя щодо впровадження та розробки сучасних наукових практик місцевого самоврядування. Тому в управлінні містом все ширше затверджується інноваційний метод освоєння соціального простору – його технологізація. Соціальні технології виступають як інтелектуальний наукомісткий ресурс, використання якого дозволяє не тільки вивчати і прогнозувати різні соціальні зміни, але й активно впливати на практичне життя, одержувати прогнозований соціальний результат.

Світовий досвід свідчить, що за допомогою соціальних технологій (глобальних, інформаційних, навчальних, впроваджувальних, людинознавчих, політичних і т.ін.) можна вчасно вирішувати соціальні конфлікти, знімати соціальну напругу, приймати оптимальні управлінські рішення. Сутність соціальних технологій може бути зрозуміла як система методів використання прихованих потенціалів соціальної системи, отримання оптимального соціального результату при найменших управлінських витратах.

В роботі "круглого столу" були розглянуті наступні проблеми:

- теоретико-методологічні основи соціальних технологій.
- сучасні концепції управління містом.
- універсальні та спеціальні технології регіонального розвитку.

Особливу увагу учасників "круглого столу" викликали доповіді Президента Соціологічної асоціації України М.О.Шульги "Проблеми интеграції українського общества: социокультурные и региональные аспекты", Віце-Президента Академії Наук соціальних технологій і місцевого

самоврядування В.І.Патрушева "Социальные технологии муниципального развития". Дослідники запропонували новітні наукомісткі технологізовані методи здійснення місцевого самоврядування. У виступі професора В.Г.Городяненка "Модель комплексного плана устойчивого развития города Днепропетровска" була викладена цілісна картина наукового обґрунтування складних процесів розвитку сучасного мегаполіса. Свій погляд на соціальні технології в галузі освіти виклав у доповіді "Социальные технологии регионального управления системой образования" заступник міського голови П.О.Куделя.

На "круглому столі" з доповідями виступили доц. С.А.Квітка "Проблемы прогнозирования развития большого города", проф. В.І.Судаков "Стимулирование гражданской активности как социально-технологические проблемы теории и практики местного самоуправления", проф. В.І.Астахова "Становление системы народного образования в регионе: проблемы организации и управления", доц. І.Ф.Кононов "Социология регионов и региональная политика в Украине", проф. О.Л.Скідін "Социологическая диагностика в контексте регионального развития", проф. Э.В.Астахова "Подготовка управленческих кадров в регионе: состояние, проблемы, перспективы", проф. В.Д.Демченко "От электоральной демократии" к "демократии-коммуникации" (СМИ и их роль в процессе регионального развития), доц. А.М.Ячний "Технологии реализации социальной политики в регионе", доц. М.В.Бірюкова "Социальные технологии реструктуризации системы высшего образования региона", доц. О.В.Гілкун "Технология сочитания количественных и качественных методов в социологическом исследовании малого предпринимательства" та інші.

Виступаючі обговорювали питання прогнозування розвитку великих міст, становлення народної освіти, громадянської активності, соціологічної діагностики розвитку, виховної роботи серед молоді, управлінських кадрів та підприємництва, а також гострих проблем боротьби з наркоманією, поширенням СНІДу. Як бачимо, "круглий стіл" містив питання, які не можна не назвати актуальними для сучасного міста.

Читачі альманаху незабаром зможуть особисто познайомитися з науковими здобутками учасників "круглого столу" на сторінках "Граней".

ABSTRACTS

STATE GOVERNMENT AND MUNICIPAL SELF-GOVERNMENT

Kvitka S.A. Prospects of information activity in territorial community

HISTORY

Ivanenko V.V., Yakunin V.K. Socialistic Experience in Ukraine on the Scales of the History: Problems of Methodology and Historiography

Karabanov M.M., Tarasov V.V. "Blank spots" of Ukrainian history on the pages of Western magazines and newspapers (1980-1990 Years)

The research of scientists from foreign centers of Ukrainian history which at the perestroika period was considerably different from scientific works of Soviet school historians, had changed to great extend the way of accepting the historical past by Ukrainian society. Authors elaborate the processes of investigation of the Ukrainian history in the Western view. The special attention is given to problems of "blank spots" Ukrainian history in the pages of Western magazines and newspapers.

Borodin E.I. The Elaboration of the Law-Project "About State Youth Politics in USSR (1987-1989 Years)

Zaruba V.M. The Usurpation of Turkish Fortresses in the Lower Dnieper in 1695 Years

Goncharov V.V. Peculiarities Austrian-Russian Relations in the Period of the War for Austrian Inheritance (1740-1748 Years)

Loginova E.E. Germane language press of the South of Ukraine the end of XIX - the beginning of XX cent.: aspect of historiography.

In the article one had a try to analyze the part of labors of native and foreign authors. Subject of their study was beginning and growing of germane language press of the South of Ukraine the end of XIX - the beginning of XX cent. During the analysis it was determine the main problems of researches and also contribution of different scientists to the development of history of germane language press of Ukraine.

Bazdyreva E.M. To the Question about the Problems of Motherhood and Childhood in the Katherinoslav's Government on the Verge of XIX-XX cc.

Arhireysky D.V. The Rebels Against «Dictators of Proletariat» on Chernigovo-Sivershchina. The Reconstruction of Activities 1919-1924 Years

Petrovsky V.V. Ukrainian-Russian Communications on the Boundaries of the Centuries (Social Mythology and Historiography of the Problem)

Us N.V. "Islamization" in the moslem countries (after the Sudan under Nimeiri example)

In this article the reasons and consequences of the "islamization" in the moslem countries have been inferred. By analysing the facts and events the author shows the political purposes of regimes, putting it into practice. The article will help in studying the Modern History of Asia and Africa.

PHILOSOPHY

Panfilov V.O., Filatov A.B. Spiritual Measuring of Science

Moroz I.A. Spiritual Activity and Intelligent as the Most Important Expression of Sociality
Spiritual sphere, intelligent, its meaning and their interaction as the main presentation of social aspect are analyzed.

Talko T.M. Genesis of Anthropological Reflection in the Verges Classical Philosophy: Short View

Dobrolyubska J.A. "New Historical Science" on Ways to Modern Anthropology

The clause is devoted to the central problem of philosophical-historical knowledge - problem of historical-philosophical synthesis, which «The New historical science» considers in anthropological positions. It is the main problem of this direction, to it is inverted the largest attention today's «annalists». The development of anthropological methodology defines the contents of «The New historical science», which sees the task in the interdisciplinary approach to a historical material.

Konoh M.C. Social Philosophy of Justice as Variety of Philosophical-Lawful Education

Doutchuk V.V. Leibnitz and Kant - Viewpoint on State Foundation and Its Aim

In the article "Leibnitz and Kant - Viewpoint on State Foundation and Its Aim" written by Vladislav Vasilyovich Doutchuk, a senior lecturer at Humanitarian Fundamentals of Management Department in the Institute for Entrepreneurship Strategy, the analysis of Kant, Leibnitz and their contemporaries viewpoints on the problems of state foundation and its role is given.

Bojko M.P. Ideas of Kirilo-Mefodievsky Society in the Modern Context

Vishnyakov V.M. Spiritual and Christianity Moral as Determinations of Confirmation of Ideological-Philosophical World Out-Looking of M.Kostomarov

SOCIOLOGY

Gorodyanenko V.G. Origin's Texts as Meaning Unity of Educational Appliances by Sociology

Oksenenko N.V. The Communicative Action Model in J. Habermas' Conception

Using J. Habermas' conception we elucidate the position of communicative action in general action system. The article's data explain how communicative action promotes society integration and serves to reaching mutual understanding in it. The structure of communicative action and three pure types of it (conversation, normatively regulated and dramaturgical actions) are described.

POLITICAL SCIENCES

Terletska I.V. Methodological Aspects of the Totalitarianism's Conception

The article is devoted to the analysis of the development of the totalitarianism concept; to revealing of methodological approaches in a foreign and domestic historiography/ The author marks, the last years the concept of totalitarianism undergoes changes; there are new terms: "totalitarian collectivity"; "postcommunitistic neototalitarianism", "information tyranny". The new treatment consists that the number of criteria of a "totalitarian syndrome" not necessarily includes reprisals and physical violence. The main feature is the effective state control above all fields of societies activity.

Katan O.I. The Election in the 2002 Year and the Analysis of the Women's Participation in It

Starodub T.S. The Idea of Regional Identity of Ukraine in the Native Historiography Tradition

Tichomirova E. Models Event Communications in a System Political PR

In article the classification of models of the event communications is surveyed which are applied in a political life of society. It is marked, that they differ not only in receptions, agents and methods, which will be used during their conducting, but have the concrete purposes and problems, directed on particular groups of a public.

The author analyses five fundamental models of special events, their features and examples of use in political practice of Ukraine and other countries. According author's opinion, all models of the event communications are rather effective PR-instrument of ideas advance, adjustment of the communications of political establishments with different groups of public both shaping of open and transparent power.

Dolgi V.P. The Political Discourse: Genesis and the Content of the Conception

Mazur O. Modernization of Election System as the Pattern of Improvement of the Social Communications

SCIENCE AND EDUCATION

Topchiy T.V. The System of Continuous Education as a Priority Trend of the Education Policy of Ukraine

The paper deals with urgent problems of the education reforms in Ukraine. The main fields of studying educational problems have been determined. The concept of continuous education as well as its functions and principles have been drawn out. Organizational and administrative problems, essential for the system, have been considered.

Belova L.A. Students Working Education As a Part of Educational Process

Educational process peculiarities as well as the necessary prerequisites for reforming the matter of education have been analyzed in this article. The conclusion of backbone role of working education has been grounded. The main point of working concept, basic functions, aims, forms, and methods of working education have been determined.

Sabatovskaya I.S. Professional Culture of the Specialist: the Content and Problems of Realization

The content of specialist professional culture process is considered in the article. The problems of its information and realizations are also analyzed.

On the basis of the system analysis of theoretical and practical experience of some home authors, the conceptual basis for the concept of specialists professional culture study are justified in the article. The attempt to uncover the content of professional culture as a system phenomenon is made.

REVIEW

Vysotsky A.Yu. To the Question of Justice's Legitimization (review on the monograph of Makcimov S.I "Lawful reality: experience of philosophic intelligent")

CHRONICLE OF SCIENCE LIFE

Golub A.I. To the Memory of the Famous Scientist. IV Scientific Reading, Devoting to the Memory by Professor D.P.Pojda

Kolesnykov K.N. International scientific conference «Philosophy of right in Russia: Nativ war of 1812 and development of russian political culture»

Poltoratskiy A.V. "Round table" "Social technologies of regional development" (December 20, 2002, Dniepropetrovsk)

ПЕРЕЛІК СТАТЕЙ ЗА 2002 РІК

З ІСТОРІЇ ДНІПРОПЕТРОВСЬКА

<i>Дерев'яно Г.Г.</i> Катеринославські бали	(№4)
<i>Іваненко В.В., Голуб А.І.</i> Ліквідація демократичної опозиції (політичні переслідування меншовиків на Катеринославщині на початку 1920-х років)	(№3)
<i>Ковнір Н.М.</i> Микола Олександрович Корф – педагог, публіцист, земський діяч	(№5)
<i>Кузьменко М.М.</i> Особливості політичних репресій проти педагогів Дніпропетровщини в 1930-х рр.	(№5)
<i>Поливец Н.С.</i> Екатеринослав, весна-лето 1917 года: переплетение властей и борьба политических сил	(№3)
<i>Світленко С.І.</i> Українські народолюбці Катеринославщини: Іван Манжура	(№3)
<i>Світленко С.І.</i> Українські народолюбці Катеринославщини: Яків Новицький	(№5)
<i>Ченцов В.В., Єлінов І.М.</i> Інтелігенція і влада на Дніпропетровщині. Деякі штрихи до взаємин. (1937-1938 роки)	(№3)
<i>Ченцов В.В., Єлінов І.М.</i> Інтелігенція і влада на Дніпропетровщині. З історії політичних репресій та реабілітації (закінчення, початок №2(10) 2000 та №3(23) 2002)	(№4)

ІСТОРІЯ

<i>Абрамова В.В.</i> Варварська дипломатія епохи еллінізму	(№3)
<i>Абрамова В.В.</i> Проблема варварського протекторату в греко-фракійських відносинах кінця IV-II ст. до н.е.	(№1)
<i>Анісімов К.</i> До питання про однострїї та знаки вирізнення армії України періоду національної революції 1917-1920 рр. Збройні сили Української Держави	(№3)
<i>Архїрейський Д.В.</i> Анархіст-комуніст Авраам Буданов	(№2)
<i>Архїрейський Д.В.</i> Повстанці проти "диктатури пролетаріату" на Чернігово-Сіверщині. Реконструкція подій 1919-1924 рр.	(№5)
<i>Архїрейський Д.В.</i> Повстанці проти "диктатури пролетаріату" на Чернігово-Сіверщині. Реконструкція подій 1919-1924 рр.	(№6)
<i>Афанасьев О.Е.</i> Природный и садово-парковый ансамбль Екатеринослава (XVIII ст.)	(№2)
<i>Баздирева Е.М.</i> З історії материнства й дитинства у Катеринославській губернії на межі XIX -XX вв.	(№6)
<i>Бородін Є.І.</i> Розробка законопроекту "Про державну молодіжну політику в СРСР" (1987-1989 р.р.)	(№6)
<i>Виноградов Г.М.</i> Українська незалежність в контексті світової геополітики: минуле і сучасне	(№5)
<i>Волосник Ю.П.</i> Підприємці України та державний апарат у роки НЕПу	(№2)
<i>Гладуш В.А.</i> Військова історія: проблеми реформування (1920-і рр.)	(№1)
<i>Глушкова Л.В.</i> Соціал-демократичний рух в Україні в 90-х роках XX століття: історіографія проблеми	(№1)
<i>Гончаров В.В.</i> Особливості австро-російських відносин в період війни за австрійську спадщину (1740-1748 рр.)	(№6)
<i>Гула Р.В.</i> Особливості розвитку світоглядної основи охоронної ідеології царизму в Україні в 1900-1914 рр.	(№2)
<i>Гурик М.І.</i> Політико-правовий статус і соціально-економічне становище міст Галицької землі від Люблінщини до Хмельниччини (історіографія проблеми)	(№1)
<i>Давлєтов О.Р.</i> Генеза культурно-політичних підрозділів НСДАП в період боротьби за владу у Веймарській Німеччині (1926-1933 рр.)	(№1)
<i>Заруба В.М.</i> Взяття турецьких фортець в пониззі Дніпра 1695 року	(№6)
<i>Іваненко В.В., Якунін В.К.</i> Соціалістичний експеримент в Україні на терезах історії: проблеми методології та історіографії	(№6)
<i>Ігнатуша О.М.</i> Чому розколось православ'я України? (Характер конфліктів 20-х – початку 30-х рр. XX ст.) .	(№1)
<i>Карабанов М.М., Тарасов В.В.</i> "Білі плями" української історії в західній англійській україністиці (кінець 1980-х – початок 1990-х рр.)	(№6)
<i>Козерод О.В.</i> Земельна політика радянської влади по відношенню до єврейського населення України у другій половині 1920-х років	(№4)
<i>Колесников К.М.</i> Українська державність як закономірний вияв історії: ретроспективний погляд (продовження)	(№1)
<i>Колесников К.М.</i> Українська державність: традиції сприйняття	(№4)
<i>Кричик Г.Г.</i> Розвиток особистого селянського господарства в Україні (60-80-ті рр. XX ст.)	(№4)
<i>Лебедєва Г.О.</i> Українська Центральна Рада і російські меншовики та есери	(№3)
<i>Лебедєва Г.О.</i> Проголошення Української Народної Республіки та ставлення до неї російських соціалістів	(№2)
<i>Логінова Е.Е.</i> Немецкоязычная пресса юга Украины конца XIX – начала XX веков: историографический аспект (№6)	
<i>Луняк Є.М.</i> Актуальні проблеми сучасної історіографії Кирило-Мефодіївського товариства	(№2)
<i>Майкл Кремо.</i> Эволюция в эпоху палеолита: влияние найденного питекантропа на определение крайней древности происхождения человека	(№2)
<i>Малацай І.В.</i> Створення ліберально-гласистської течії словацького національного руху	(№3)
<i>Михайлюк О.В.</i> Щодо застосування підходів синергетики до інтерпретації революційного процесу в Росії та Україні (1917-1920 рр.)	(№5)
<i>Михальський І.С.</i> Матеріали засідань центральних органів українських політичних партій як джерело з їх історії кінця XIX – початку XX ст.	(№1)
<i>Пархоменко В.А.</i> Збройні сили Гетьманату П.Скоропадського та Директорії УНР на Херсонщині у 1918-1919 рр. (№3)	
<i>Пахоменков Ю.</i> Питання консолідації українського руху доби Центральної Ради у сучасній історіографії	(№4)
<i>Пахоменков Ю.Г.</i> Організація українських військових частин на Катеринославщині в 1917 – на початку 1918 років	(№2)
<i>Петровський В.В.</i> Українсько-російські взаємовідносини на зламі віків (соціальна міфологія та історіографія проблеми)	(№6)
<i>Поливец Н.С.</i> Екатеринослав, весна-лето 1917 года: переплетение властей и борьба политических сил	(№2)
<i>Розовик Д.Ф.</i> Просвітні організації в культурному будівництві України (1917-1920 рр.)	(№1)

Світленко С.І. "Піквікі" Катеринослава	(№2)
Смирнов В.М. Напрямки соціально-економічної орієнтації аграрної політики в Україні періоду НЕПу	(№4)
Стахів Л.С. Розгортання профспілкового будівництва в Україні після повалення самодержавства. Березень-квітень 1917 р. (На матеріалах Катеринославської і Херсонської губерній)	(№4)
Стороженко І.С. Актуальні проблеми дослідження та висвітлення воєнної історії в сучасній Україні	(№5)
Терлецкая И.В. Сталин и сталинизм: основные тенденции в историографии периода 1991-2001 гг.	(№2)
Тулянцева А.А. Творчий шлях Дніпропетровського робітничого оперного театру (1920-1940)	(№1)
Ус Н.В. Ирано-Иракская война 1980-1988 гг. как отражение исламского фундаментализма и арабского национализма	(№5)
Ус Н.В. "Исламизация" в мусульманских странах ее сущность и последствия (на примере Судана при Нимейри) ...	(№6)
Ус Н.В. Режим Нимейри в Судане и его падение	(№4)
Утешева Г.В. З історії просвітницької діяльності Катеринославської комісії народних читань на прикінці XIX ст.	(№1)
Цвиг В.Ф. Історія еволюції профспілок їх завдань і цілей, способів і методів діяльності	(№5)
Шляхов О.Б. Адміністративно-поліцейський апарат царизму і спілка чорноморських моряків	(№4)

ФІЛОСОФІЯ

Афонов А.П. Творчество и свобода, как необходимые условия социализации индивида	(№4)
Афонов А.П. Трехуровневая модель субъективации и объективации человеческой субъективности	(№5)
Базалук О.А. Иерархическая организация человеческого общества	(№1)
Барабанова Т.А. Роль аксиологической составляющей в процессе интерпретации научных данных	(№1)
Бойко М.П. Ідеї кирило-мефодіївського товариства в сучасному контексті	(№6)
Бойко М.П. Культурологічні та історичні умови формування поглядів членів Кирило-Мефодіївського товариства (науково-методичний аспект)	(№3)
Бойко М.П. Науково-методичний аспект вивчення історії України в працях Пантелеймона Куліша	(№4)
Бойко М.П. Питання формування цивілізованого суспільства в Україні	(№5)
Веденев В.А. Социокультурный континуум морфологии постсоветской политической культуры	(№1)
Вершина В.А. С.Л.Франк о проблеме трагизма в творчестве А.С.Пушкина	(№5)
Газнюк Л.М. Персоналістичні реалії соматичного світу людини в соціумі	(№2)
Гнатенко П.І. Основні риси і особливості української філософії	(№4)
Дениско Л.Н., Газнюк Л.М. И.Г.Фихте и И.Б.Шад о двух модусах бытия человека	(№1)
Добролюбська Ю.А. "Нова історична наука" на шляху до сучасної антропології	(№6)
Дутчак В.В. Лейбніц і Кант - погляд на виникнення та призначення держави	(№6)
Захарчук А.Ф. Иррационализм в социально-политической концепции О.Шпенглера	(№4)
Золкина С.Е. Русская судьба Заратустры Ф.Ницше	(№2)
Карівець І.В. Епістемологічна логіка буддиського вчителя Дхармакірти (на основі трактату "Краплина логіки")	(№5)
Катаев С.Л. Праздник методологии: постмодернистские игры в новые смыслы	(№4)
Конох М.С. Ідея справедливості з точки зору соціальної філософії і філософії права	(№3)
Конох М.С. Культура і особистість у соціальній, психологічній та філософській антропології	(№1)
Конох М.С. Науково-технічний прогрес і філософія освіти	(№2)
Конох М.С. Соціальна філософія справедливості як різновид філософсько-правового навчання	(№6)
Конох М.С. Філософська і юридична антропологія ХХ століття	(№5)
Корх О.М. Принцип індивідуалізму у філософії українського зарубіжжя	(№3)
Крамар П.П. Свобода і відповідальність людини в творчості	(№3)
Ларцев В.С. Культурна рефлексія в антропогенезі	(№3)
Левченко В.Л. Споры о науке: к проблеме единства и сущности научной рациональности	(№5)
Логачев Д.А. Эволюция конфуцианской философии образования в Китае	(№4)
Марченко О.А. Ментальність: мова: музичне мислення	(№2)
Моргуєв Е.А. Социокультурные векторы развития Приднепровско-Криворожского этнорегиона	(№2)
Обертинський В.І. Антропологічний вимір сучасної екологічної кризи	(№1)
Панфілов В.О., Філатов А.Б. Духовні виміри філософії науки	(№6)
Пронякін В.І. Культура в сучасному світі: головні риси та відмінності	(№3)
Романенко М.І. Посткласична освітня парадигма: витоки, реалії, перспективи	(№4)
Романенко М.І. Філософія XVIII-XIX століть і класична парадигма освіти	(№3)
Руднік А.В. Синергетика образу трансформи свідомості в флуктуаційних процесах	(№1)
Талько Т.М. Релігійно-міфотворчий, історіософський та етно-антропологічний аспекти феномену РУНВІРИ у контексті української культури	(№2)
Талько Т.М. Генеза антропологічної рефлексії в межах класичної філософії: короткий огляд	(№6)
Цыгуль О.В. Деловая стратегия в современной социокоммуникативной системе управления	(№1)
Шевцов С.В. Вильгельм Дильтей и закат метафизики	(№2)
Шевцов С.В. Проблема образования в западноевропейской философии XVIII-XX веков	(№3)
Шевцов С.В. Феномен интеграции культур (анализ конститутивных аспектов)	(№1)
Шевцов С.В. Феноменология хронотопа в "Большой элегии Джону Донну" И.Бродского (Пропедевтика)	(№4)
Ятченко В.Ф. Проблема формування моральної свідомості в текстах українських казок	(№2)

СОЦІОЛОГІЯ

Kenneth Roberts. Problems and Priorities for The Sociology of Youth	(№2)
Боринштейн Е.Р. Показатели национального характера	(№3)
Бродецкая Ю.Ю. Особенности и специфика маргинальных процессов в контексттрансформационных преобразований украинского общества	(№5)

<i>Бродецкая Ю.Ю.</i> Феномен маргинальности в контексте социокультурного измерения	(№2)
<i>Васильева Н.А.</i> Дихотомия индивидуальной активности поведения как элемент методологического конструирования теории детской адаптации	(№4)
<i>Городяненко В.Г.</i> Тексты первоисточников как смысловое единство учебных пособий по социологии	(№6)
<i>Городяненко В.Г., Глущенко Ю.В.</i> Социология молодежи: историографический анализ	(№1)
<i>Зубрева Н.В.</i> Эвристические возможности социальной антропологии организаций в изучении организационной культуры	(№5)
<i>Иванова К.А.</i> Проблемы межкультурной коммуникации иностранных студентов	(№3)
<i>Липовська Н.А.</i> Трансформація соціальної структури в умовах формування громадянського суспільства в Україні ...	(№5)
<i>Лобанова А.С. Прилипенко В.Д.</i> Інфлайтність як провідна ідея наступної виборчої кампанії в Україні	(№1)
<i>Махмадамінова Г.А.</i> Операционализация термина «несовершеннолетние» в рамках социологического дискурса	(№3)
<i>Махмадамінова Г.А.</i> Традиції сімейної соціалізації в рамках української ментальності	(№2)
<i>Михайлова Н.А.</i> Деятельностно-активистская парадигма в изучении структурных преобразований современного украинского общества	(№3)
<i>Михайлова Н.А.</i> О степени готовности населения Украины к протестному поведению в социоструктурном контексте	(№1)
<i>Мягких В.Б.</i> Духовне здоров'я міської молоді: спроба соціологічного виміру	(№3)
<i>Оксененко Н.В.</i> Модель коммуникативного действия в концепции Ю.Хабермаса	(№6)
<i>Оксененко Н.В.</i> Феномен коммуникации и особенности его функционирования в современной семье	(№4)
<i>Осадчая Г.И.</i> Стиль жизни молодых горожан	(№1)
<i>Петрусь С.П.</i> Значення організаційної культури для стабілізації державної служби	(№5)
<i>Поляков В.Е.</i> Сравнительный анализ дореволюционных названий улиц Екатеринослава, Одессы, Симферополя ...	(№4)
<i>Сурмин Ю.П., Нарижный Д.Ю.</i> Сущность, основные парадигмы и тенденции развития избирательных технологий (Часть I)	(№1)

ПОЛІТОЛОГІЯ

<i>Батуріна О.Є.</i> Риторика як елемент політичного конфлікту та політичної згоди	(№2)
<i>Воронов І.О.</i> Людина і проблеми суспільного розвитку: теоретичний аспект проблеми	(№5)
<i>Глушкова Л.В.</i> Соціал-демократична концепція розвитку громадянського суспільства – складова ідеологічних змагань виборчого процесу 2002 року	(№3)
<i>Голуб А.І.</i> Українська соціал-демократія: від переосмислення досвіду до визначення перспектив	(№5)
<i>Гугнін О.М.</i> Політичний маркетинг та його інструменти	(№3)
<i>Давлєтов О.Р.</i> Маастрихтська угода і узгодження дій країн Європейського Союзу та НАТО у безпеці та обороні (90-і роки ХХ ст.)	(№2)
<i>Долгих В.П.</i> Політичний дискурс: походження та зміст поняття	(№6)
<i>Капітон В.П., Шпітун І.І.</i> Хронополітика: міф чи реальність	(№5)
<i>Катан О.І.</i> Вибори 2002 року та аналіз участі в них жінок	(№6)
<i>Клячін А.К.</i> Актуальність “западної” системи політичних цінностей для сучасного українського суспільства ...	(№4)
<i>Клячін А.К.</i> Некоторые аспекты влияния “информационного общества” на трансформацию политических ценностей современного украинского общества	(№1)
<i>Ковальова О.О.</i> Майбутнє інтеграції в політичних документах Європейського Союзу	(№5)
<i>Кравченко П.А.</i> Національна культура і нова державність	(№1)
<i>Кривошеїн В.В.</i> Іміджова складова політичного світосприйняття: структура елементарного рівня	(№4)
<i>Мазур О.</i> Модернізація виборчої системи як чинник вдосконалення суспільних відносин	(№6)
<i>Подлесная Л.С.</i> Общечеловеческие ценности и глобализация: возможности и проблемы	(№4)
<i>Полюшкина Т.П.</i> Политический механизм интеграции: Европейский Союз и Украина	(№5)
<i>Стародуб Т. С.</i> Поняття регіональної ідентичності України в вітчизняній історіографічній традиції	(№6)
<i>Сулима Є.М.</i> Взаємодія органів влади зі ЗМІ в процесі інформування громадян та шляхи її гармонізації	(№1)
<i>Терлецкая И.В.</i> Методические аспекты концепции тоталитаризма	(№6)
<i>Тихомирова Є.Б.</i> Моделі подієвої комунікації в системі політичних PR	(№6)
<i>Третяк О.А.</i> Морально-етичні передумови політичної аргументації у сучасній комунікативній філософії	(№5)
<i>Шепелев М.А.</i> Дихотомія “геополітизма” і “глобалізма” в контексті неототалітарної трансформації мирового порядку	(№4)
<i>Шуляк С.В.</i> Партія арабського соціалістичного відродження як системоутворювальний чинник сучасних політичних режимів Сирії та Іраку	(№4)
<i>Якунин В.К.</i> Почему заблудился призрак... (“Манифест Коммунистической партии” К.Маркса и Ф.Энгельса в свете исторического опыта ХХ столетия)	(№2)

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ ТА МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ

<i>Квітка С.А.</i> Перспективи інформаційної діяльності у територіальній громаді	(№6)
--	------

ДО ДНЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

<i>Булавка Г.І.</i> Місцеве самоврядування: настав час діяти	(№4)
<i>Світленко С.І.</i> Україна незалежна: кроки історії	(№4)
<i>Шишка М.Г.</i> Правова реформа в Україні – запорука Незалежності	(№4)

ОСВІТА І СУСПІЛЬСТВО

<i>Белова Л.А.</i> Трудовое воспитание студентов в целостном учебно-воспитательном процессе	(№6)
<i>Іваненко В.В.</i> З досвіду гуманітарної підготовки студентів у вузах Дніпропетровська	(№5)

- Куделя П.О.* Регіоналізація вищої школи як один із шляхів реформування системи освіти ..... (№2)
Сабатовская И.С. Профессиональная культура специалиста: содержание и проблемы реализации. .... (№6)
Топчій Т.В. Безперервна освіта – головне стратегічне завдання освітньої політики Української держави ..... (№6)

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ

- Британ В.Т., Вершина В.А., Михайлюк А.В.* Культура западноевропейского Средневековья ..... (№4)
Вершина В.А., Михайлюк А.В. Материалы к курсу "Украинская и зарубежная культура". Культура Античного мира ... (№1)
Колесников К.Н. Культура древней Руси ..... (№5)
Колесников К.Н. Материалы к курсу «Украинская и зарубежная культура». Культура первобытного общества .... (№3)
Колесников К.Н. Материалы к курсу "Украинская и зарубежная культура". Исторические условия и особенности развития украинской культуры в XIV - XVIII веках. .... (№2)

НА ГРАНИ

- Заиченко В.Г.* Размышления о сущем (часть II) ..... (№1)
Заиченко В.Г. Размышления о сущем (часть III) ..... (№2)
Заїченко В.Г. Якби воно не було так смішно, воно було би дуже серйозно. Або навпаки? ..... (№5)
Трінчук Я.І. Патерналізм і самоактивність населення та проблема самоврядування ..... (№3)
Трінчук Я.І. Ще раз про національну ідею ..... (№4)

РЕЦЕНЗІЇ

- Архирейський Д.В.* Роздуми про вітчизняну і невітчизняну культуру ..... (№3)
Васковський Р.Ю. Досвід минулого ..... (№2)
Высоцкий А.Ю. К вопросу о легитимации права (Рецензия на монографию Максимова С.И. "Правовая реальность: опыт философского осмысления") ..... (№6)
Іваненко В.В. Глибинні коріння нації ..... (№4)
Якунин В.К. Кто и зачем вызывает из забвения дух Иосифа Сталина? ..... (№5)

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

- Гілюн О.В.* Про підсумки всеукраїнського конкурсу наукових робіт з соціології "Соціологічна освіта в Україні XXI століття: лідерство для прогресу" ..... (№1)
Голуб А.І. Вклоняючись пам'яті відомого науковця. IV Наукові читання, присвячені пам'яті професора Д.П.Пойди ..... (№6)
Колесников К.М. Міжнародна наукова конференція "Філософія права в росії: вітчизняна війна 1812 року і розвиток російської політичної культури" ..... (№6)
Майкл Кремо. Цикл лекцій по истории антропологии в Днепропетровске (23-28 апреля 2002 года) ..... (№2)
О कोरोков В.Б., Михайлюк А.В. III Международная научно-теоретическая конференция "О природе смеха", Одесса, 1-2 апреля 2002 г. .... (№3)
Полторацький О.В. "Круглий стіл" "Соціальні технології регіонального розвитку" (20.12.02 м. Дніпропетровськ) ..... (№6)

Редакция благодарит за поддержку АО "Индустриально-экспортный банк"

Індекс БАНК

Днепропетровский филиал АО "Индустриально-экспортный банк"
49044, г. Днепропетровск, ул. Гоголя, 15, тел. (0562) 31-86-60, 31-86-61

Отделение при ДФ АО "Индустриально-экспортный банк" в г. Днепропетровске
51931, г. Днепропетровск, ул. Сачко, 17, тел. (292) 3-87-92, 3-12-49